

Inhoud

	Woord vooraf	9
I	Inleiding	11
II	De internationale conjunctuur	27
II.1	Ontwikkeling naar regio's	27
	II.1.1 Verenigde Staten	27
	II.1.2 Japan	30
	II.1.3 Transitie- en ontwikkelingslanden	32
	II.1.4 Europese Unie	33
	II.1.5 Onzekerheden	40
II.2	Wereldmarkten en externe data voor Nederland	41
	II.2.1 Monetaire ontwikkelingen	42
	II.2.2 Olie en overige grondstoffen	44
	II.2.3 Wereldhandel	46
	II.2.4 Externe data voor Nederland	47
III	De Nederlandse conjunctuur	49
III.1	Bestedingen en productie	49
	III.1.1 Particuliere consumptie	49
	III.1.2 De financiële kwetsbaarheid van gezinnen	52
	III.1.3 Woningbouw	56
	III.1.4 Bedrijfsinvesteringen	57
	III.1.5 Buitenlandse handel	59
	III.1.6 Productie	62

III.2	Prijzen en winsten	64
III.2.1	Inflatie	64
III.2.2	Uitvoerprijs en ruilvoet	66
III.2.3	Winstgevendheid	68
IV	Arbeid en inkomen	71
IV.1	Arbeidsmarkt	71
IV.1.1	Loonvoet	71
IV.1.2	Werkgelegenheid	73
IV.1.3	Arbeidsaanbod en werkloosheid	75
IV.1.4	Knelpunten in de personeelsvoorziening	77
IV.2	Inkomensverdeling	84
IV.2.1	Koopkracht in 1998 en 1999	84
IV.2.2	Verdeling groei nationaal inkomen	88
V	De collectieve sector	91
V.1	Het beeld op hoofdlijnen	91
V.2	De collectieve uitgaven	93
V.2.1	Beleidsuitgangspunten	93
V.2.2	De ontwikkeling van de collectieve uitgaven	95
V.2.3	Toegankelijkheid en doelmatigheid in de ziektekostenverzekering voor ouderen	99
V.2.4	Uitkeringsvolume en i/a-ratio	102
V.3	De collectieve lasten	104
V.3.1	Beleidsuitgangspunten	104
V.3.2	De ontwikkeling van de collectieve lasten	107
V.3.3	De ontwikkeling van de microlasten	109
V.4	Tekort en schuld	110
VI	Speciale onderwerpen	113

VI.1	Employability	113
VI.1.1	Inleiding	113
VI.1.2	Knelpunten bij investeringen in employability	116
VI.1.3	Effecten van instituties op knelpunten	120
VI.1.4	Enkele opties voor beleid	126
VI.2	Kinderopvang	127
VI.2.1	Inleiding	127
VI.2.2	De kinderopvang in vogelvlucht	129
VI.2.3	De vraag naar kinderopvang tot 2010	132
VI.2.4	De arbeidsaanbodeffecten van gesubsidieerde kinderopvang	136
	Bijlagen	141
A1	Middelen en bestedingen 1998 en 1999	142
A2	Middelen en bestedingen, in lopende prijzen, 1984-1997	146
A3	Middelen en bestedingen, volumemutaties, 1984-1997	148
A4	Kerngegevens, 1984-1999	150
A5	Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1984-1999	152
A6	Inkomens en prijzen, 1984-1999	154
A7	Kerngegevens arbeidsmarkt, 1984-1999	156
A8	Kerngegevens collectieve sector, 1984-1999	158
A9	Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1984-1999	160
A10	Sociale Zekerheid, 1984-1999	162
A11	Zorg, 1984-1999	164
B1	Externe data voor Nederland, 1984-1999	166
B2	Bestedingscomponenten voor een aantal industrielanden, 1984-1999	168
B3	Overige kerngegevens buitenland, 1984-1999	174
B4	Convergentiecriteria Economische en Monetaire Unie, 1997-1999	184
	Verklaring van afkortingen	186

Kaders in hoofdstukken

I	Inleiding	
	Onzekerheden in het buitenlandbeeld	14
	Onzekerheidsvarianten	19
	Consumptie en vermogens	20
	De ijklijn voor de collectieve uitgaven 1999-2002	23
II	Internationale conjunctuur	
	Gevolgen van een aandelencrash voor de reële economie	29
	Economisch profiel van het eurogebied	35
III	De Nederlandse conjunctuur	
	Uitvoer-indicator: afzwakking van de groei	61
	Nederlandse inflatie internationaal vergeleken	65
IV	Arbeid en inkomen	
	P/A en M/V	76
	Raming en realisatie koopkracht	87
V	De collectieve sector	
	Veranderingen in de financiering van de Nederlandse staatsschuld	98

Woord vooraf

De economische vooruitzichten zijn met meer onzekerheden omgeven dan gebruikelijk. Bij een verwachte groei van 3% voor 1999, duiden de internationale ontwikkelingen op risico's. Zo is het bijvoorbeeld de vraag hoe snel Japan en Azië zich zullen herstellen van de crisis en hoe de lage grondstofprijzen de economieën van onder andere Latijns-Amerika zullen beïnvloeden. Deze ontwikkelingen kunnen de economische groei in de Verenigde Staten onder druk zetten. Ook de crisis in Rusland kan zijn weerslag hebben op de rest van de wereldeconomie. Geleidelijk aan wordt het deel van de wereld, waarvoor nog gunstige groeiverwachtingen bestaan, kleiner. Zo kan ook het nog prille herstel van de economieën in belangrijke Europese landen risico lopen.

Het opvangen van internationale conjunctuurschommelingen stelt hoge eisen aan de flexibiliteit van de Nederlandse economie. Op het budgettaire vlak heeft het kabinet veiligheidsmarges ingebouwd door uit te gaan van een behoedzame economische groei en een vast uitgavenkader. Op deze manier wordt voorkomen dat het begrotingsbeleid al te snel moet worden aangepast bij tegenvallende groeicijfers.

Het soepel kunnen verwerken van mee- en tegenvallende economische ontwikkelingen is sterk afhankelijk van de flexibiliteit van de loonvorming. Hier ligt vooral een belangrijke uitdaging voor de sociale partners. Voorkomen moet worden dat de situatie van begin jaren negentig zich herhaalt. Een aanhoudende stijging van de arbeidskosten bij een dalende conjunctuur resulteerde toen in snelle erosie van de winsten en een sterke groei van de werkloosheid. Mensen die in een slechtere periode uit het arbeidsproces worden gestoten, blijken in een tijd dat het economisch weer beter gaat moeilijk opnieuw aan de slag te komen. Ondanks dat het Nederland nu al gedurende een relatief lange periode voor de wind gaat, blijft de uitstroom uit de werkloosheidsregelingen in ons land immers laag.

Hier is sprake van een hardnekkig probleem. Terwijl er nog zeer veel werklozen met een uitkering zijn, geeft deze MEV aan dat het tegelijkertijd in sommige sectoren steeds moeilijker wordt om vacatures te vervullen, óók voor laaggeschoolden.

Om dit probleem aan te pakken is gezamenlijke actie van de overheid en sociale partners nodig. De brede inzetbaarheid van werknemers in het arbeidsproces moet worden vergroot. Bovendien is extra aandacht nodig voor de reïntegratie van uitkeringsgerechtigden. Zo krijgen de uitvoeringsinstellingen in de sociale zekerheid te maken met concurrentie en zal het financieel belang van gemeenten bij het terugdringen van het bijstandsvolume worden vergroot. De financiële prikkel voor uitkeringsgerechtigden om een baan te aanvaarden zal in deze kabinetsperiode op fiscale wijze worden vergroot. Al deze maatregelen zullen het functioneren van de arbeidsmarkt verbeteren en de economische structuur van Nederland versterken.

Ook op andere terreinen zal verder moeten worden gewerkt aan economische structuurversterking. Zo moeten burgers en bedrijven er op kunnen rekenen dat de infrastructuur in ons land goed functioneert. Ernstige congestie gaat immers ten koste van de bedrijvigheid. Maar essentieel voor een sterke economie is ook dat we kunnen concurreren met kennis. Daarom investeert het kabinet de komende jaren niet alleen in verbetering van de bereikbaarheid maar ook in een versterking van de kennisinfrastructuur.

Een sterke economische structuur vereist verder dat bedrijven in de marktsector én instellingen in de publieke sector geprikkeld worden tot vernieuwing. Waar ruimte voor marktwerking is, moet de overheid gezonde concurrentie waarborgen. Daarom is de nieuwe mededingingswet, die sinds begin dit jaar van kracht is, zo belangrijk. Ook op andere manieren kan de overheid de dynamiek vergroten. Zo zal het kabinet het bijvoorbeeld aantrekkelijker maken om zelf een bedrijf te starten. De overheid wil meer ruimte maken voor ondernemers door eigen regels kritisch te blijven toetsen en zo nodig te versimpelen of verbeteren.

De gunstige ontwikkeling van de Nederlandse economie in de afgelopen jaren, ook vergeleken met andere landen, heeft laten zien dat versterking van de economische structuur langs de genoemde lijnen effectief is. Werken aan een sterke en flexibele economie, dat blijft ook in de komende jaren geboden.

De Minister van Economische Zaken,

A. Jorritsma-Lebbink

I **Inleiding** *De wereldeconomie*

De wereldeconomie laat een gespleten beeld zien, met enerzijds een scherpe crisis in een aantal Aziatische landen, en anderzijds een voorspoedige conjunctuur in de Westerse industrielanden. De hoge economische groei van de afgelopen decennia in de nieuwe Aziatische industrielanden is abrupt omgeslagen in stagnatie en krimp, toen de financiële structuur in diverse landen onvoldoende solide bleek. De bevolking in die landen betaalt daarvoor nu een zware prijs, die tot uiting komt in reële inkomensdalingen en hoge aanpassingskosten. De grondstoffenprijzen zijn scherp gedaald, waardoor ook in een aantal landen buiten de Aziatische regio inkomensdalingen moeten worden opgevangen en de financiële structuur op de proef wordt gesteld. Voor de Westerse industrielanden betekenen de vraaguitval uit Azië en de lagere wereldmarktprijzen in eerste instantie dat het gevaar van conjuncturele spanningen en inflatiestijging is afgenomen. Anderzijds is de kapitaalmarktrente in de Verenigde Staten en Europa gedaald, door de verschuiving van beleggingskapitaal naar de oude industrielanden. Wanneer de crisis langer voortduurt en een steeds groter deel van de wereld treft, groeit echter het risico dat aan de voorspoedige conjunctuur in het Westen snel een einde komt.

De groei van de wereldproductie wordt door de Aziatische problemen sterker geremd dan tot voor kort waarschijnlijk werd geacht. Hetzelfde geldt voor de wereldhandel. Voor beide weerspiegelt dit hoofdzakelijk de ontwikkelingen binnen de Aziatische regio, inclusief Japan, dat in een recessie is geraakt. In de landen die het eerst werden getroffen, zoals Korea en Thailand, lijkt de situatie onder controle te zijn gebracht, maar ook daar zijn de problemen nog lang niet uit de lucht. In juni verhevigde de crisis in Azië opnieuw toen de yenkoers scherp ging dalen. Het vertrouwensverlies in de Japanse munt werd gevoed door sterk teleurstellende productieresultaten en door escalerende problemen met de financiële instellingen. Daarbij weerspiegelde de zwakte van de yen tevens het weinig vertrouwenwekkende Japanse overheidsbeleid in deze situatie. De zwakke Japanse vraag en de val van de yen vormden een serieuze bedreiging voor het

herstel in de door de crisis getroffen landen. Er dreigde een wedloop van devaluaties in de regio, waaraan ook China zich niet zou kunnen onttrekken. China's concurrentiepositie is ten opzichte van de naaste Aziatische concurrenten met hun forse depreciaties aangetast. Een crash op de beurs en valutamarkten kon echter tot nog toe worden vermeden. De Japanse munt stabiliseerde in de zomermaanden rond 140 yen per dollar (40% zwakker dan slechts drie jaar tevoren). Maar onzekerheid blijft bestaan over de Japanse aanpak van de problemen, de inhoud van de op papier zeer omvangrijke stimuleringspakketten, en het tempo en de robuustheid van de noodzakelijke sanering van de financiële sector. Begin juli werd een belangrijke stap gezet met een ingrijpend plan tot instelling van zogenoemde overbruggingsbanken die noodlijdende financiële instellingen onder hun hoede moeten nemen. Oninbare leningen zullen worden afgeschreven, terwijl de kredietverlening aan solvabele bedrijven zou worden voortgezet.

Buiten de Aziatische regio is sprake van een tegenvallende ontwikkeling in de transitie- en ontwikkelingslanden. Met name in Rusland is de financiële en economische situatie uiterst labiel geworden. De tegenvallers in deze regio's zijn indirect ook met de Azië-crisis verbonden, via lage grondstoffen- en energie-opbrengsten en kapitaalvlucht naar de Westerse markten, de zogenoemde vlucht in kwaliteit. De olieprijs is extra onder druk gekomen doordat de olievoorraden erg hoog zijn opgelopen en de OPEC-landen grote moeite hebben om productiebeperkingen te realiseren. De uitstraling van de Azië-crisis naar de Westerse wereld is tot nog toe beperkt gebleven. Maar hoe langer de crisis voortduurt, des te groter zijn de repercussies voor landen buiten de Aziatische regio, en voor de daarmee samenhangende wereldhandel. Dan blijven de negatieve BBP-effecten in de Europese Unie ook niet meer beperkt tot de nu geraamde $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{2}$ procentpunt.

Waarom zijn de negatieve gevolgen van de Azië-crisis voor Europa en de Verenigde Staten tot nog toe zo beperkt gebleven? Tegenover wegvallende vraag uit Azië en scherpere concurrentie door de goedkoper geworden Aziatische producenten, werken de positieve effecten van lagere invoerkosten en lagere rentes. De Amerikaanse economische groei versnelde zelfs in het eerste kwartaal van dit jaar, waar toen al een vertraging was verwacht door terugvallende uitvoer naar Azië en door voorraadaanpassing. Pas in het tweede kwartaal is de al eerder verwachte afkoeling daadwerkelijk ingezet en verwacht wordt dat de groei van de Amerikaanse economie in de voorliggende periode in de buurt van 2% per jaar zal liggen.

In Europa zette de opleving van de conjunctuur ook in de beginmaanden van dit jaar in onverminderd tempo door. In de centrale projectie ligt de BBP-groei van de EU in 1998 en 1999 iets hoger dan vorig jaar. Daarbij kan de werkgelegenheidsgroei ook iets aantrekken, maar ondanks de gunstige conjunctuur is volgend jaar nog steeds 10% van de Europese beroepsbevolking werkloos. De groei van de bedrijvigheid zal in toenemende mate berusten op de binnenlandse vraag, in het bijzonder de investeringsvraag trekt aan.

De groeibijdrage van de handel met landen buiten de regio boet aan betekenis in.

Tabel I.1 *Internationale kernegevens, 1997-1999*

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
BBP-volume ^a			
Wereld	4,1	2¼	3
Industrielanden	2,9	2¼	2¼
Verenigde Staten	3,8	3¼	2¼
Japan	0,9	-2	1
EU-landen	2,6	2¾	2¾
Overige landen	5,4	2¼	4
Consumptieprijs			
Industrielanden	2	1½	1¾
Verenigde Staten	2	1¼	1¾
Japan	1,6	½	¼
EU-landen	2	2	2
	niveaus		
Werkloosheid ^b			
Industrielanden	7,3	7¼	7¼
Verenigde Staten	4,9	4½	4¾
Japan	3,4	4	4½
EU-landen	10,7	10½	10
Overheidssaldo ^c			
Industrielanden	-1,6	-1¼	-1
Verenigde Staten	0	½	0
Japan	-3,1	-3½	-2¾
EU-landen	-2,4	-2	-1¾

^a Aggregaten op basis van koopkrachtpariteiten; industrielanden zijn hier de OESO-landen met uitzondering van Hongarije, Mexico, Polen, de Tsjechische Republiek, Turkije en Zuid-Korea.

^b In % van de beroepsbevolking.

^c Vorderingsaldo in % van het BBP.

De meeste landen in continentaal Europa laten in de projectie enige versnelling van de productiegroei zien. Duitsland en Frankrijk lopen daarbij iets voor op Italië, dat begin dit jaar zwak presteerde. De Duitse economie toonde zich toen juist verrassend krachtig, zij het deels door bijzondere oorzaken. Behalve de consumptie namen ook de investeringen toe. Daartoe aangezet door stijgende winsten en oplopende bezettingsgraden zijn de

ondernemers begonnen met het vergroten van hun productiecapaciteit. Investerings- en productieverwachtingen zijn onlangs naar boven herzien. De consumptie wordt in de projectieperiode gedragen door een toenemende koopkracht van gezinnen, mede dankzij de banengroei die dit jaar weer begonnen is.

Het Verenigd Koninkrijk en enkele kleinere landen die vooraan hebben gelopen in het groeiherstel maken een tegengestelde ontwikkeling door. In het Verenigd Koninkrijk was al begin dit jaar sprake van een scherpe conjuncturele vertraging; naar verwachting zal de groei daar sterk terugzakken.

Onzekerheden in het buitenlandbeeld

Naast de grote onzekerheid over diepte en duur van de Aziatische crisis, zijn er meer factoren die het beeld van de wereldeconomie in de projectieperiode anders kunnen doen uitkomen. Geheel of ten dele onafhankelijk van de Azië-crisis moeten genoemd worden de onzekerheden rond de beurskoersen, de olieprijs, de introductie van de euro. Sommige factoren kunnen gunstiger uitpakken, andere betekenen vooral ongunstige risico's.

Een neerwaarde koerscorrectie op de aandelenbeurzen kan een negatieve invloed hebben, met name wanneer dit gepaard gaat met vertrouwensverlies bij ondernemers. Een succesvolle introductie van de euro kan daarentegen positieve vertrouwenseffecten meebrengen die de Europese conjunctuur verder versterken. De prijs op de wereldmarkt voor olie is op korte termijn zeer gevoelig voor veranderingen in vraag- en aanbodverhoudingen; deze kennen thans veel onzekerheid door de Azië-crisis en door politieke strubbelingen bij de olieproducerende landen.

De onzekerheden en turbulentie in de wereldeconomie betekenen zelf ook een risico. Juist nu het management in bedrijven en overheden overal ter wereld veel tijd en energie moet investeren in het elimineren van de millennium-bug, dreigen andere problemen prioriteit te krijgen. De schade die falende computersystemen in de wereldeconomie kunnen veroorzaken, is zonder twijfel bijzonder omvangrijk. Overigens hebben de preventieve inspanningen in 1999 een opwaarts effect op het BBP.

De invoering van de euro in elf lidstaten van de Europese Unie op 1 januari 1999 markeert een nieuwe fase in het proces van Europese integratie. De interne markt wint aan transparantie, en de handelsrelaties in het eurogebied worden minder kwetsbaar voor financieel-monetaire schokken. Schaalvoordelen kunnen beter worden benut en minder makkelijk in monopoliewinsten worden omgezet. De effectieve druk van concurrentie uit andere lidstaten neemt immers toe, zodat inefficiënties sneller worden afgestraft.

Doordat wisselkoersbewegingen niet meer als schokdemper kunnen fungeren, zal het aanpassingsvermogen van de nationale economieën een grotere rol spelen. Wanneer de crisisverschijnselen buiten Europa ernstiger worden en gepaard gaan met vertrouwensverlies, kan dit aanpassingsvermogen in de deelnemende landen al op korte termijn op de proef gesteld worden. Op weg naar de derde fase van de EMU zijn veel structuurverbeteringen op gang gebracht. Dit proces is echter nog niet voltooid, en zal blijvend aandacht vragen in het licht van nieuwe ontwikkelingen.

De Nederlandse economie

De cijfers over het eerste halfjaar bevestigen dat Nederland dit jaar in een fase van hoogconjunctuur verkeert. Het BBP-volume groeit naar verwachting met 4%, het hoogste groeicijfer sinds 1990. Volgend jaar zwakt de economische groei waarschijnlijk af tot circa 3%, als gevolg van een geringere dynamiek van zowel de uitvoer als de binnenlandse vraag. Daarmee blijft de toename van het BBP op jaarbasis overigens nog boven de trendmatige groei van de afgelopen vijftien jaar.

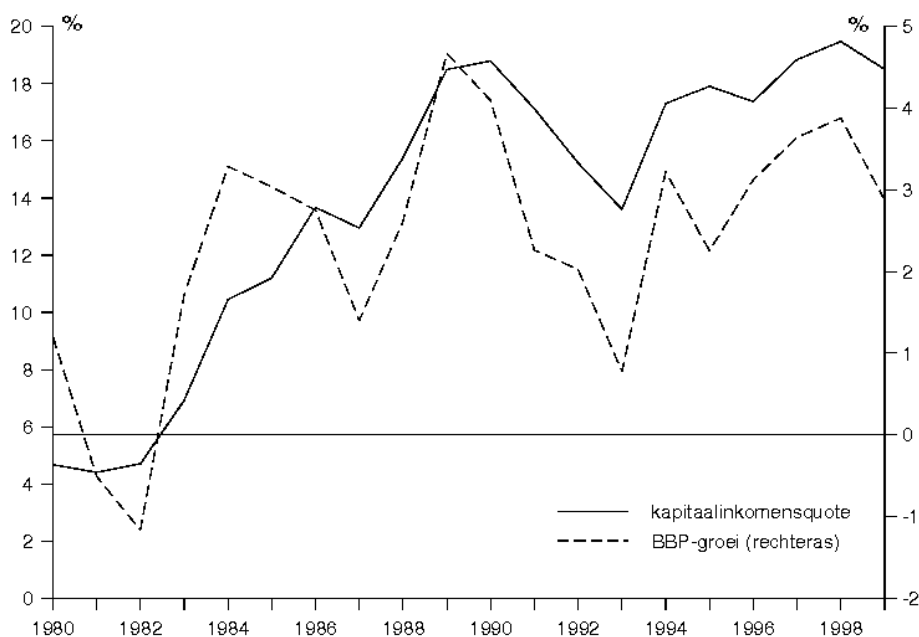
De volumegroei van de goederenuitvoer versnelt van 7,2% in 1997 tot 8¼% dit jaar, hoewel de toename van de relevante wereldhandel vermindert. Deze versnelling is te danken aan de toegenomen concurrentiekracht van de exporterende bedrijven in de afgelopen twee jaren. Bovendien werd de uitvoerontwikkeling vorig jaar ongunstig beïnvloed door enkele incidenten, waaronder de varkenspest. Volgend jaar valt de exportgroei naar verwachting terug tot 6%. De prijsconcurrentiepositie van de exportsector verslechtert in 1998 en 1999 namelijk enigszins. Bovendien werkt in de huidige fase van de Europese conjunctuur de samenstelling van het Nederlandse exportpakket nadelig uit, omdat het relatief weinig investeringsgoederen en duurzame consumptiegoederen bevat.

De krachtige economische groei dit jaar is voor een belangrijk deel het resultaat van een uitbundige ontwikkeling van de consumptie. Deze hangt op haar beurt samen met een sterke stijging van de gezinsinkomens en met vermogenswinsten als gevolg van fors gestegen huizenprijzen en aandelenkoersen. Volgend jaar vermindert de bijdrage van de consumptie aan de groei van het BBP, omdat de stijging van de gezinsinkomens afneemt en vermogenswinsten een geringer effect op de consumptieve bestedingen hebben. Ook

de investeringen in woningen dragen bij aan de verwachte afzwakking van de economische groei. Terwijl deze investeringen in 1998 nog toenemen met 4%, wordt voor volgend jaar geen verdere groei verwacht. Daarmee blijft de woningbouw op een hoog niveau, en zal het kwantitatieve woningtekort verder afnemen.

Het conjunctuurgevoelige deel van de bedrijfsinvesteringen neemt dit jaar met meer dan 11% toe. Het hoge investeringsniveau voorkomt dat de productiegroei knelpunten ondervindt in de productiecapaciteit. Volgend jaar vertraagt de groei van de conjunctuurgevoelige investeringen, vooral als gevolg van de afzwakkende productiegroei. Toch zwakt de groei van de totale bedrijfsinvesteringen in 1999 niet af, maar versnelt enigszins tot 5%. Dit komt omdat de groei in 1998 (3½%) neerwaarts vertekend is door incidenteel hoge investeringen in 1997 van de energiesector en de luchtvaart.

Grafiek I.1 Winstgevendheid en BBP-groei

In perioden waarin het de economie voor de wind gaat verbetert doorgaans de winstgevendheid. Kenmerkend voor de huidige periode van hoogconjunctuur is echter dat dit slechts in geringe mate gebeurt. Grafiek I.1 laat zien dat de winstgevendheid van bedrijven, afgemeten aan de kapitaalinkomensquote, in 1997 en 1998 maar weinig toeneemt, en dat voor volgend jaar zelfs een verslechtering wordt verwacht.

Tabel I.2 Enkele kerngegevens voor Nederland, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %				
<i>Internationaal</i>					
Relevant wereldhandelsvolume	8,5	5,6	7,9	6½	6½
Prijspeil goederenimport	0,2	0,7	2,6	- 1¼	0
Dollarkoers (niveau eindjaar, guldens)	1,61	1,69	1,95	2,02	1,95
Olieprijs (Brent, niveau eindjaar, dollars per vat)	17,1	20,7	19,2	13½	14½
<i>Lonen en prijzen</i>					
Contractloon marktsector	1,4	1,7	2,2	3	3
Loonsom per werknemer marktsector	1,3	2,0	2,3	3	4¼
Prijsconcurrentiepositie ^a	-3,6	1,7	4,2	- ¼	- ½
Consumentenprijsindex	2,0	2,0	2,2	2	1¾
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	0,7	0,4	0,6	1½	¾
<i>Volume bestedingen en productie</i>					
Goederenexport (excl. energie)	7,6	5,2	7,2	8¼	6
Goederenimport	7,9	6,1	7,6	7¼	5¾
Particuliere consumptie	2,0	2,7	3,0	3¾	2¾
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	7,0	7,9	8,0	3½	5
Investeringen in woningen	1,2	0,8	7,0	4	0
Productie marktsector ^b	3,0	2,9	5,2	4½	3¼
Bruto binnenlands product	2,3	3,1	3,6	4	3
Reëel nationaal inkomen	2,6	3,8	4,4	4	2½
Arbeidsproductiviteit marktsector	1,1	0,4	2,3	1½	1½
<i>Arbeidsmarkt</i>					
Werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,4	2,0	2,6	2¾	1¾
Werkgelegenheid (≥ 12 uur/week, in personen)	2,4	2,3	2,9	3	1¾
Arbeidsaanbod (in personen)	1,9	1,5	1,8	1½	1½
niveaus					
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)	533	494	438	355	330
Idem in % van de beroepsbevolking	8,3	7,6	6,6	5¼	4¾
Personen met een werkloosheidsuitkering (in dzd)	792	765	701	625	605
Verhouding niet-actieven versus actieven (in %)	82,4	80,2	77,6	74¼	73
<i>Collectieve sector</i>					
Vorderingentekort collectieve sector (in % BBP) ^c	4,0	2,1	0,9	1¼	1¼
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, in % BBP) ^c	79,2	77,1	71,4	68½	66¼
Collectieve-lastendruk (in % BBP)	43,5	43,9	43,8	43¼	43½
<i>Diversen</i>					
Arbeidsinkomensquote marktsector (in %) ^b	82,1	82,6	81,2	80½	81½
Lange rente (in %, 10-jaars staatsleningen)	6,9	6,2	5,6	4¾	5

^a Prijsstijging relevante wereldhandel minus prijsstijging uitvoer van goederen (excl. energie).

^b Exclusief delfstoffenwinning, zorg en exploitatie onroerend goed.

^c In % geharmoniseerd BBP.

Dat de winstgevendheid zich niet gunstiger ontwikkelt hangt samen met de hevige internationale prijsconcurrentie. Hierdoor zijn de bedrijven slechts in beperkte mate in staat om hun marges te verruimen. De scherpe prijsdruk hangt vooral samen met de Azië-crisis. Gecombineerd met een snellere stijging van de arbeidskosten resulteert deze prijsdruk volgend jaar in een margeverkrapping.

De kapitaalinkomensquote ligt niettemin op een niveau dat vergelijkbaar is met dat van 1989-1990. Tijdens de conjuncturele opgang eind jaren tachtig verbeterde de winstgevendheid belangrijk meer, maar toen kwam deze ook van een lager niveau. Sinds 1990 zijn de rentelasten achtergebleven, maar is het beslag van de winstbelasting toegenomen. Per saldo ligt ook de winstquote van productie in Nederland, na rente en belasting, volgend jaar op hetzelfde peil als in 1990.

Het internationale beeld kent grote risico's (zie kader). De voor Nederland relevante markten zullen vooral worden getroffen wanneer het vertrouwen in de toekomst binnen de Europese Unie wordt aangetast. Omdat de internationale prijsconcurrentie bijzonder scherp is en de loonkosten per eenheid product een forse versnelling laten zien, is waakzaamheid bij de loonvorming geboden. Dat de arbeidsinkomensquote in 1999 in de centrale projectie al oploopt, vergroot het belang van een flexibele reactie in de loonvoet wanneer de groei verder vertraagt. Een verdere stijging van de arbeids-inkomensquote, zoals zich in 1991-1993 voordeed, zou schadelijk zijn voor de werkgelegenheidsgroei en de moeizaam bevochten werkloosheidsdaling in de waagschaal stellen. Eerder is becijferd¹ dat een geleidelijke stijging van de arbeids-inkomensquote met 2½ procentpunt over vier jaar een opwaarts effect op de werkloosheid heeft van ¾ procentpunt in het vierde jaar, daarna nog oplopend tot 2 procentpunt in het achtste jaar.

Dit jaar gaat een contractloonsstijging van 3% gepaard met een even grote stijging van de gemiddelde loonsom per werknemer, en ondanks 2% inflatie belooft de koopkrachtverbetering voor de modale werknemer 1½%. Hierin komt tot uiting dat in 1998 een omvangrijke lastenverlichting wordt gegeven, die te becijferen valt op circa f 3 mld ten gunste van gezinnen en f 2 mld ten gunste van bedrijven. In 1999 is echter sprake van lastenverzwaring, f ½ mld ten laste van gezinnen en f 1 mld ten laste van bedrijven. Voor dat jaar komt dan, bij eenzelfde contractloonsstijging van 3%, de loonvoetstijging ruim een punt hoger uit en de koopkrachtverbetering voor de modale werknemer bijna een punt lager dan in 1998. In samenhang met de felle prijsconcurrentie op de afzetmarkten versnelt de stijging van de reële arbeidskosten in de marktsector zelfs van 1% dit jaar tot 3% volgend jaar, meer dan een procentpunt boven de verwachte stijging van de arbeidsproductiviteit.

¹ Zie CPB, 'Economische verkenning voor de volgende kabinetsperiode' (Sdu, 1997), blz. 20.

Onzekerheidsvarianten

De grote onzekerheden in het internationale beeld betekenen serieuze risico's voor de Nederlandse economie. Wanneer een groeiherstel in Azië uitblijft en de crisis verder om zich heen grijpt, heeft dit ook ernstige repercussies voor de Westerse wereld. In paragraaf II.1.5 is een illustratieve variant uitgewerkt waarin de groei van de wereldeconomie in 1999 niet 3% maar 2% bedraagt. Daarbij komen ook de internationale prijzen en de (lange) rente verder onder druk te staan. Voor Nederland zijn de gevolgen van die variant weergegeven in de eerste kolom van onderstaande tabel. De tweede kolom toont de effecten van een koersdaling met 20% op de effectenbeurzen. Deze gevolgen zijn volgens modelberekeningen na twee jaar te verwachten, maar een snellere doorwerking is zeer wel mogelijk.

De modelmatige berekeningen die aan de tabel ten grondslag liggen, houden geen rekening met vertrouwensverliezen en financiële debacles. Vooral wanneer het vertrouwen in de toekomst binnen de Europese Unie wordt aangetast, kunnen de negatieve gevolgen wel twee- of driemaal groter zijn.

Onzekerheidsvarianten 1999

	wereldeconomie	effectenbeurzen
	afwijkingen in %	
<i>Uitgangspunten</i>		
Relevante wereldhandel	-1,0	-0,6
Beurskoersen		-20,0
Concurrerend uitvoerprijspeil	-1,0	
Olieprijs	-5,0	
Prijspeil invoer	-1,0	
Lange rente	-0,5	
<i>Resultaten</i>		
BBP	-0,3	-0,3
Consumptie	0,0	-0,4
Investerings (excl woningen)	-0,3	-0,5
Uitvoer goederen (excl. energie)	-1,2	-0,5
Werkgelegenheid marktsector	0,0	-0,1
Arbeidsinkomensquote (%-punt)	0,4	0,1

Consumptie en vermogens

De afgelopen jaren hebben gezinnen forse vermogenswinsten geboekt als gevolg van de hausse op de huizenmarkt en de aandelenmarkt. Tegelijk hebben zij hun hypothecaire schulden flink verhoogd. Mocht er een prijscorrectie op de markten voor aandelen en/of huizen plaatsvinden, dan zal sprake zijn van een negatief effect op de consumptie en daarmee op de economische groei. Vooral degenen die 'op de top van de markt' met geleend geld een huis of aandelen hebben gekocht, zouden hun consumptie wellicht moeten aanpassen. Een analyse van de financiële kwetsbaarheid van gezinnen wijst niet op excessieve schuldfinanciering. Wel zijn de schulden en bezittingen sinds 1992 in waarde veel sneller gegroeid dan het beschikbaar gezinsinkomen. Een eventuele prijsdaling van huizen weegt zwaarder en treft meer gezinnen dan een even grote koerscorrectie op de beurs. De directe vermogenseffecten op de consumptieve bestedingen zijn in beide gevallen waarschijnlijk niet groot (zie paragraaf III.1.1).

Voor volgend jaar moet op een beduidend lagere werkgelegenheids groei gerekend worden dan dit jaar en vorig jaar kon worden gerealiseerd. Door de afzwakking van de productiegroei en de versnelling in de reële arbeidskosten, vertraagt de werkgelegenheids groei in de projectie van (bijna) 3% in 1997 en 1998 naar 1¾% in 1999. De werkloosheid kan dan volgend jaar nog wel iets dalen, maar de verwachte werkloosheidsdaling is aanzienlijk kleiner dan die in beide voorgaande jaren.

De omvang van de werkloze beroepsbevolking komt daarmee in 1999 niettemin onder de 5%, wat na 1980 niet meer is voorgekomen. Zoals bekend geeft dit cijfer een onvolledig beeld van het onbenutte arbeidspotentieel. Door de scheve samenstelling van de werkloosheid naar opleidingscategorieën, groeit niettemin de kans dat werkgevers op problemen stuiten bij het aantrekken van voldoende geschikt personeel. Vorig jaar bedroeg het aantal moeilijk vervulbare vacatures niet meer dan 0,5% van de werkgelegenheid, maar in bepaalde opleidingen en bedrijfstakken was het cijfer wel hoger (zie paragraaf IV.1.4).

Om te voorkomen dat verdere groei van productie en werkgelegenheid wordt belemmerd door knelpunten bij het arbeidsaanbod, zijn aanpassingen bij werkgevers en bij werknemers vereist. Werkgevers zullen soms minder hoge eisen moeten stellen, vooroordelen ten aanzien van etniciteit, leeftijd en sekse moeten laten varen, meer

aandacht moeten besteden aan ontwikkelingstrajecten voor nieuwe en zittende werknemers, verbeteringen in arbeidsomstandigheden moeten aanbrengen, en creatieve oplossingen moeten zien te vinden voor concreet dreigende knelpunten. Ook werkzoekenden en werknemers moeten zich naar vermogen inspannen om daadwerkelijk inzetbaar te zijn en te blijven. Paragraaf VI.1 onderzoekt hoe de Nederlandse instituties versterkt kunnen worden ter bevordering van investeringen in 'employability' van werkenden.

Het regeerakkoord 1998 bevat diverse voornemens ter vergroting van de arbeidsparticipatie en ter versterking van de kwaliteit van het arbeidsaanbod. Maatregelen worden aangekondigd om ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid terug te dringen, om de arbeidsdeelname van ouderen te bevorderen en om het aanbod van kinderopvang te verruimen (zie hierover ook paragraaf VI.2). De herziening van het belastingstelsel zal bijdragen aan een grotere arbeidsdeelname, onder andere doordat de meeste groepen een lager marginaal tarief krijgen en een fiscale drempel voor tweeverdienschap wordt weggenomen. Ook verbetert de verhouding tussen netto arbeidsinkomen en netto werkloosheidsuitkering. Een sluitende aanpak van de langdurige werkloosheid moet ertoe leiden dat iedere werkloze binnen 12 maanden een aanbod krijgt gericht op scholing, werkervaring of werk. Reïntegratie van arbeidsongeschikten wordt bevorderd door betere prikkels voor de uitvoeringsorganisaties. Naast 'instroombanen' voor langdurig werklozen komen er in de collectieve sector ook hoger gekwalificeerde 'doorstroombanen'. Wanneer deze voornemens succesvol zijn en werkgevers en werknemers hun aandeel leveren, zal het werkloosheidsniveau waarbij looninflatie verdere werkgelegenheidsgroei gaat blokkeren, nog beduidend lager kunnen liggen dan het feitelijke niveau dat voor volgend jaar wordt geraamd.

Collectieve sector

De voorlopige cijfers van het CBS voor 1997 duiden op een lager vorderingstekort van de collectieve sector dan waar tot voor kort rekening mee werd gehouden. Het EMU-tekort voor dat jaar wordt nu geschat op 0,9% BBP, tegen een CPB-raming van 1,3% in april. Meevallende premie-ontvangsten bij de sociale fondsen en een deel van de meevaller bij gemeenten en provincies hebben een doorwerking naar latere jaren. Overigens zij eraan herinnerd dat het EMU-tekort in 1996 en 1997 met circa ¼% BBP neerwaarts is vertekend (zie CEP 1998, blz. 105).

Voor het EMU-tekort in 1998 is, naast de doorwerking uit 1997, van belang dat de belastinginkomsten zich gunstig ontwikkelen. Vooral de BTW en de dividendbelasting dragen bij aan een meevaller van circa f 2 mld ten opzichte van de CEP-raming. Daartegenover staat wel een tegenvaller bij de niet-belasting-middelen van f 1 mld door lagere gasbaten. De uitvoering van de begroting 1998 laat verder niet veel verrassingen

zien. De overschrijding van het uitgavenkader wordt voor dit jaar nog steeds geschat op circa *f* 1 mld.

Blijkens het regeerakkoord zal in 1999 al bijna 30% van het bedrag voor intensiveringen tot 2002 worden aangewend, terwijl de beoogde opbrengst uit ombuigingen in datzelfde jaar nog nauwelijks 20% belooft van het totaal voor de kabinetsperiode. Inclusief *f* 0,2 mld bestemming van FES-gelden waartoe het vorige kabinet nog heeft besloten, betekent de begroting 1999 een beleidsmatige verhoging van de netto collectieve uitgaven met *f* 1½ mld ten opzichte van het beleidsarme beeld² uit het Centraal Economisch Plan 1998. Een belangrijke opwaartse impuls op de reële groei van de netto uitgaven in 1999 gaat ook uit van de verslechtering van de ruilvoet voor de collectieve sector (BBP-prijsmutatie ruim ¼% lager dan in CEP). Daarnaast zijn er enkele kleinere, deels incidentele mutaties, waaronder *f* 0,4 mld voor de aanpak van het millennium-probleem. Zoals tabel I.3 laat zien, belooft de reële groei van de netto collectieve uitgaven in 1999 nu *f* 13 mld, meer dan in de vier voorgaande jaren tezamen.

Tabel I.3 Collectieve financiën, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	in % BBP				
Bruto collectieve uitgaven	55,7	52,8	51,4	50,3	50,3
Collectieve lastendruk	43,5	43,9	43,8	43,3	43,5
EMU-tekort	4,0	2,1	0,9	1,2	1,3
EMU-schuld	79,2	77,1	71,4	68,5	66,4
	in mld gld				
Reële groei netto collectieve uitgaven ^a	1	-3	7	5	13
Idem, conform afbakening uitgavenkader ^b	-1½	-5½	4	1½	10
Mutatie microlastendruk	-3½	-3½	-3	-4½	1½

^a Conform afbakening ruimtebeslag aansluitend op EMU-tekort.

^b Reeksbreuk in 1999 door nieuwe afbakening.

² In het CEP 1998 (blz. 21) was sprake van een reële groei van de netto collectieve uitgaven met *f* 6½ mld in 1999. In dat cijfer was nog geen rekening gehouden met het wegvallen van de eenmalige baten uit verkoop etherfrequenties. Inclusief dit effect beliep de reële groei in de CEP-raming *f* 8½ mld.

De ijklijn voor de collectieve uitgaven 1999-2002

De nieuwe ijklijn voor het uitgavenkader laat voor 1999 een veel sterkere stijging zien dan voor de latere jaren (zie tabel). Dit tijds-

profiel wordt maar ten dele veroorzaakt door de intensiveringen en ombuigingen die in het regeerakkoord zijn afgesproken.

Omdat tweederde deel van de collectieve uitgaven loongevoelig is, is het ongelijkmatige tijdspad voor de reële lonen ¹ een belangrijker factor (zie tabel).

Voor 1999 is aangesloten bij de actuele raming. Voor 2000 is, bij een behoedzaam tempo van economische groei, aangenomen dat er geen reële loonstijging zal zijn. Voor 2001 en 2002 is gerekend met reële loondalingen vooral ook als uitvloeisel van het fiscale pakket dat in 2001 wordt ingevoerd. Enerzijds behelst dit pakket een omvangrijke lastenverlichting op arbeid, die een neerwaarts effect heeft op de bruto loonstijging. Anderzijds omvat dit pakket een lastenverschuiving van directe naar indirecte belastingen. Dit verhoogt wel de prijzen, vanwege de indirecte belastingen, maar heeft geen opwaarts effect op de lonen omdat de daling van de directe belastingen compensatie biedt. Een lastenverschuiving leidt tot reële loondaling in bruto termen, niet in koopkracht.

Historisch gezien zijn reële loondalingen niet uitzonderlijk. Sinds 1980 daalde het reële loon, volgens de hier gebruikte definitie, in zeven afzonderlijke jaren, recentelijk nog in 1994 en 1995.

Collectieve uitgaven 1999-2002

	1999	2000	2001	2002
	mutatie per jaar			
IJKlijn collectieve uitgaven (mld)	10	4	2	3
Saldo intensiveringen en ombuigingen (mld)	1¼	½	-¼	0
Reëel contractloon (%)	1¼	0	-¾	-¾

1 In dit kader is de mutatie van het reële loon gedefinieerd als de mutatie van de contractlonen minus die van de prijs van het BBP.

Het regeerakkoord voorziet een reële netto-uitgavengroei in deze kabinetsperiode van in totaal ruim *f* 17 mld, met daarnaast een uitgavenreserve van *f* 1 mld. Daarbij moet worden bedacht dat de terugval van gasbaten die voor de hele periode op ruim *f* 2 mld was begroot, nu al vrijwel volledig in de ramingen voor 1998 en 1999 is neergeslagen. Voor bestuurlijke doeleinden heeft het kabinet een kader voor de reële netto collectieve uitgaven gedefinieerd dat niet gevoelig is voor fluctuaties in de gasbaten. Buiten dit kader blijven ook de investeringsuitgaven die ten laste van het Fonds voor Economische Structuurversterking (FES) worden gebracht. De reële groei van de uitgaven volgens deze bestuurlijke afbakening bedraagt in 1999 circa *f* 10 mld, tegen een totale ruimte van *f* 19 mld (inclusief uitgavenreserve) voor de komende vier jaar. In beide definities komt de reële uitgavengroei in 1999 relatief hoog uit. Dit wordt voor circa *f* 2½ mld veroorzaakt doordat het contractloon in 1999 duidelijk sneller stijgt dan de BBP-deflator, terwijl gemiddeld bij het behoedzame scenario een vrijwel neutrale ruilvoetontwikkeling voor de collectieve sector wordt verwacht. De voor 2001 voorgenomen belastingherziening zal een gunstig effect hebben op de ruilvoet voor de collectieve sector, deels als statistisch effect van de omvangrijke verschuiving van directe naar indirecte belastingen die daarin is opgenomen (zie kader).

Het tijdpatroon van de netto collectieve uitgaven in de nieuwe kabinetsperiode vertoont dus, grotendeels door niet-beleidsmatige invloeden, een sterk accent in 1999. Daartegenover is de budgettaire impuls vanuit de collectieve lasten vermoedelijk geconcentreerd in 2001, wanneer *f* 5 mld beschikbaar komt voor lastenverlichting in het kader van de belastingherziening. Door het beoogde vermogensherstel bij de sociale fondsen is in 1999 zelfs sprake van verzwaring van de microlastendruk, met *f* 1½ mld. Deze lastenverzwaring treft vooral de sociale lasten voor werkgevers, en leidt tot een snellere stijging van de arbeidskosten bij gelijke groei van de contractlonen.

De groeicijfers van de collectieve uitgaven verschillen ook sterk tussen de onderscheiden beleidsterreinen. Relatief grote volumestijgingen zijn voorzien voor de clusters infrastructuur, openbare orde, onderwijs en zorg. Daartegenover staan volumedalingen bij defensie, kredietverlening en rentelasten.

Ook voor de samenstelling van de collectieve lasten betekent de begroting 1999 een continuering van eerder ingezette accentverschuivingen. De lasten op energie en milieu worden verzwaard, en de opbrengsten daarvan worden in belangrijke mate teruggesluisd in de vorm van lagere lasten op arbeid.

Afgemeten aan het EMU-tekort is in 1999 per saldo sprake van een expansieve overheidsbegroting. Ondanks de bovengemiddelde BBP-groei loopt het EMU-tekort nog licht op, tot 1,3% van het BBP. Daarbij moet wel worden bedacht dat de gasbaten (incl. belastingdeel) in 1999 op transactiebasis *f* 1½ mld lager liggen dan in 1998.

Een actief anticyclisch begrotingsbeleid is niet goed mogelijk, onder andere omdat de actuele conjunctuurfase niet nauwkeurig is vast te stellen en de budgettaire besluitvorming zelf tijd vergt. Daarom zijn automatische stabilisatoren in de budgettaire systematiek nuttig. Gewoonlijk zijn deze aan de uitgavenkant te vinden bij de werkloosheidsregelingen en aan de inkomstenkant bij het belasting- en premiestelsel. Zij leiden automatisch tot lagere tekorten bij hogere groei, en vice versa.

Het kabinet heeft nauwkeurige afspraken gemaakt voor het geval zich mee- of tegenvallers voordoen ten opzichte van de behoedzame ramingen bij het regeerakkoord. Aan de uitgavenkant bieden reële meevallers ruimte voor uitgavenverhoging en moeten reële tegenvallers worden gecompenseerd door uitgavenbeperking. Aan de inkomstenkant worden reële meevallers deels aangewend voor tekortreductie, deels voor lastenverlichting; inkomstentegenvallers gaan deels ten laste van het tekort, en worden deels gecompenseerd door lastenverzwaring. De verdeling over tekort en lasten is 75/25 zolang het EMU-tekort zich bevindt tussen $\frac{3}{4}\%$ BBP en $1\frac{3}{4}\%$ BBP; buiten dat gebied absorbeert het tekort maar de helft van de mee- of tegenvaller. Dit betekent dat het budget van de collectieve sector zijn functie als automatische stabilisator niet ten volle kan vervullen. De stabiliserende werking wordt zelfs kleiner naarmate de afwijking van de behoedzame ijklaten groter wordt. Maar in vergelijking met de praktijk van de afgelopen vier jaar is het wel een voordeel dat de afspraken voor de inkomstenkant minder discretionaire beleidsruimte laten en een automatische stabilisatie wordt geaccepteerd binnen de grenzen van de EMU-verplichtingen.

Slot

Gelet op het normale patroon van conjunctuurbewegingen is de voor volgend jaar geprojecteerde groei vertraging niet verontrustend, en is het niet onwaarschijnlijk dat in de jaren daarna een verdere vertraging zal volgen. Wel verontrustend is, dat te vaak gedacht wordt dat groeicijfers van 3% per jaar voor de Nederlandse economie normaal zijn en dat een behoedzaam scenario met gemiddeld $2\frac{1}{4}\%$ groei in 1999-2002 van overdreven pessimisme zou getuigen. Gelet op de vele onzekerheden in de wereldeconomie, waaronder niet op de laatste plaats de millennium-bug, kan de werkelijkheid nog wel eens somberder uitpakken.

Terwijl het gebruik van het behoedzame scenario een buffer biedt tegen kwade kansen, streeft het kabinet ook naar maximale benutting van goede kansen. In een gunstig scenario heeft de Europese conjunctuur, gesterkt door de invoering van de euro, nog enkele goede jaren voor de boeg. Om te vermijden dat in zo'n geval verdere productie- en werkgelegenheids groei in Nederland stuit op knelpunten bij het arbeidsaanbod, is het van groot belang dat overheid en bedrijfsleven erin slagen de arbeidsparticipatie te vergroten en de aansluitingsproblemen op de arbeidsmarkt te verkleinen.

Ook andere oude en nieuwe knelpunten verdienen tijdig aandacht. In de discussie over concrete knelpunten rond infrastructuur en milieu wordt wel eens vergeten dat soms efficiëntere beleidsinstrumenten gekozen kunnen worden dan de inzet van overheids gelden, en wordt wel eens voorbij gegaan aan de welvaartsverliezen die zijn verbonden aan het bijeenbrengen van collectieve middelen. Een zorgvuldige keuze van beleidsinstrumenten vereist een goede kosten/baten-analyse van alternatieve oplossingsrichtingen.

Anders dan vier jaar geleden is in het kabinet nu geen bovengrens vastgelegd voor het financieringstekort, als veiligheidsmarge onder het EMU-plafond. Ook is niet de afspraak gemaakt dat intensiveringen pas tot besteding mogen komen wanneer de ombuigingen op hetzelfde beleidsterrein afdoende met maatregelen zijn belegd. Gelet op het globale karakter van een aantal ombuigingstaakstellingen, zal het vasthouden aan de regels voor budgetdiscipline des te belangrijker zijn voor de bewaking van het financiële kader. Het welslagen van het arbeidsmarktbeleid is ook voor dat doel van grote betekenis, omdat de reële uitgavenkaders zijn gebouwd op een gematigde reële loonontwikkeling. Die loonraming is alleen realistisch³ wanneer het effectieve arbeidsaanbod wordt verruimd en vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter op elkaar aansluiten. Dan kan de voor 2001 geplande omvangrijke verlaging van directe lasten op arbeid ook uitmonden in een gematigde contractloonstijging, zeker wanneer de economie zich conform het behoedzame scenario na 1999 minder voorspoedig ontwikkelt. De bij dat scenario voorziene koopkrachtverbetering is dan nog altijd hoger dan de feitelijke koopkrachtstijging bij 3¼% economische groei in 1995-1998.

³ Zie hierover ook Werkdocument 105, blz. 17.

II De internationale conjunctuur

Ontwikkeling naar regio's

II.1

Voor grote delen van de wereldeconomie zijn de groeivoorzichten aanmerkelijk minder gunstig dan zich een half jaar geleden liet aanzien. De crisis in Azië heeft zich verdiept en de Japanse economie is in een ernstige recessie geraakt. Op zijn vroegst eind dit jaar zouden stimuleringspakketten voor een (wellicht tijdelijk) herstel van de Japanse economie kunnen gaan zorgen. Ook in Rusland is de situatie sterk verslechterd, vooral door interne oorzaken, waardoor de kans op groeiherstel de eerstkomende jaren verkeken is. Het teleurstellende verloop in de ontwikkelings- en transitielanden heeft uiteraard zijn weerslag op de conjunctuur van de Westerse industrielanden. De inmiddels ingezette groeivertraging in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk wordt erdoor versterkt. Het herstel in continentaal Europa kan voortgang vinden, tenzij de crisis zich verscherpt.

II.1.1 Verenigde Staten

De prestaties van de Amerikaanse economie van de afgelopen jaren zijn zowel in historisch perspectief als bij internationale vergelijking opmerkelijk. Ondanks de snelle groei van het BBP-volume en van de kredietverlening bleef de inflatie opvallend gematigd. Een hoge productiviteitsgroei stond een forse stijging van de reële lonen toe bij een gematigde ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product. In het eerste kwartaal van 1998 bleef de conjunctuur opvallend dynamisch. Dankzij uitbundig toenemende binnenlandse bestedingen versnelde de BBP-groei naar zo'n 5½% op jaarbasis. Het negatieve effect van de Azië-crisis op de uitvoer werd meer dan goed gemaakt door een sterke groei van de gezinsconsumptie en door een herstel van de investeringsgroei, na een kortstondige stagnatie in het vierde kwartaal. In het tweede kwartaal zakte de BBP-groei echter terug naar slechts 1½% op jaarbasis, hoewel gezinsconsumptie en investeringen in outillage een forse groei bleven vertonen. De oorzaken waren vooral een sterke daling van de uitvoer naar Azië, een aanpassing van

te sterk opgelopen voorraden, terwijl een staking bij General Motors in dit kwartaal nog eens ½%-punt aan BBP-groei kostte. In de rest van het jaar zal de productiegroei naar verwachting niet meer boven de 2% uitkomen, mede vanwege de negatieve bijdragen van de netto-uitvoer en de voorraadvorming.

De lange periode van krachtige productiegroei heeft een forse toename van de werkgelegenheid opgeleverd. Halverwege dit jaar bedroeg de werkloosheid nog slechts 4½% van de beroepsbevolking. Tot voor kort leek het onontkoombaar dat bij een dergelijk laag werkloosheidspercentage de inflatiedruk scherp zou oplopen. Toenemende krapte op de arbeidsmarkt heeft inmiddels inderdaad voor extra loondruk gezorgd, maar mede dankzij de lage invoerprijzen is de inflatie vooralsnog laag gebleven. De arbeidsmarkt is overigens bijna de enige bron van inflatoire druk. De bezettingsgraden in de industrie zijn ondanks de sterke BBP-groei nauwelijks gestegen.

Tabel II.1.1 Kerngegevens Verenigde Staten, 1987-1999

	1987- 96	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	2,5	3,3	4¼	3
Overheidsconsumptie	0,7	1,2	1	1
Bruto investeringen	2,9	6,5	10½	5
Binnenlandse vraag	2,3	4,1	4½	2¾
Uitvoer	8,8	12,3	2½	4 ½
Invoer	6,0	14,2	13½	7 ¾
BBP	2,4	3,8	3¼	2 ¼
BBP per werkende	0,9	1,6	1½	1½
prijsmutaties per jaar in %				
BBP	3,2	2,0	1½	1¾
Particuliere consumptie	3,5	2,0	1¼	1¾
niveaus in %				
Werkloosheid ^a	6,1	4,9	4½	4¾
Overheidssaldo ^b	-2,6	0	½	0

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo in % van het BBP.

Gevolgen van een aandelencrash voor de reële economie

De Azië-crisis veroorzaakte in het najaar van 1997 een terugslag op de aandelenmarkten. Nadien stegen de koersen in de Verenigde Staten en Europa verder. Hoewel zich eind augustus opnieuw een correctie heeft voorgedaan is het mogelijk dat de aandelen nog steeds hoger noteren dan ze waard zijn. Het is niet eenvoudig vast te stellen of en in hoeverre dat het geval is. Weliswaar is de koers-winstverhouding een stuk hoger dan gemiddeld in de afgelopen jaren, maar dit zou kunnen worden verklaard uit de lagere rente, de gunstige winstverwachtingen en mogelijk een lagere risicopremie op aandelen. Volgens sommigen weegt het risico van beleggen in aandelen tegenwoordig, na een lange periode van goede rendementen, minder zwaar. Een verdere koerscorrectie valt evenwel niet uit te sluiten. De gevolgen voor de reële economie zijn onzeker. De Wall Street crash van oktober 1987 was naderhand nauwelijks terug te vinden in de reële sfeer, maar dat wil niet zeggen dat er een volgende keer weer geen grote effecten zullen zijn. Dat hangt mede af van de overige omstandigheden. Een beurscrash bovenop een verergerde Azië-crisis kan een fikse domper zetten op het vertrouwen, en dat kan sterk negatief doorwerken op de reële economie, met name via lagere investeringen. Hoe groot zulke vertrouwens effecten zijn valt niet op voorhand in te schatten. Een effect dat beter valt te kwantificeren is het vermogenseffect op de consumptie. Volgens OESO-berekeningen zou door een koerscorrectie van 20% in alle grote industrielanden het BBP na twee jaar met ½ procentpunt worden gedrukt¹. Het effect is het grootst in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, waar aandelen een belangrijk deel van het financiële vermogen uitmaken. Aandelenkoersen kunnen ook direct van invloed zijn op de investeringen, maar dit effect lijkt bescheiden te zijn.²

Een koerscorrectie moet daarom niet zozeer worden gevreesd om de directe bestedingseffecten, als om de risico's van vertrouwensverlies en mogelijke problemen in de financiële sector. Momenteel zijn er nog geen signalen dat deze risico's in de Verenigde Staten en Europa actueel zijn. Zolang een koerscorrectie beperkt blijft tot de aandelenmarkt en de monetaire autoriteiten de financiële gevolgen adequaat tegemoet treden, kunnen de macro-economische gevolgen beperkt blijven.

¹ M. Kennedy, A. Palerm, C. Pigott en F. Terribile, *Asset prices and monetary policies*, OECD Economics Department Working Papers No. 188, 1998.

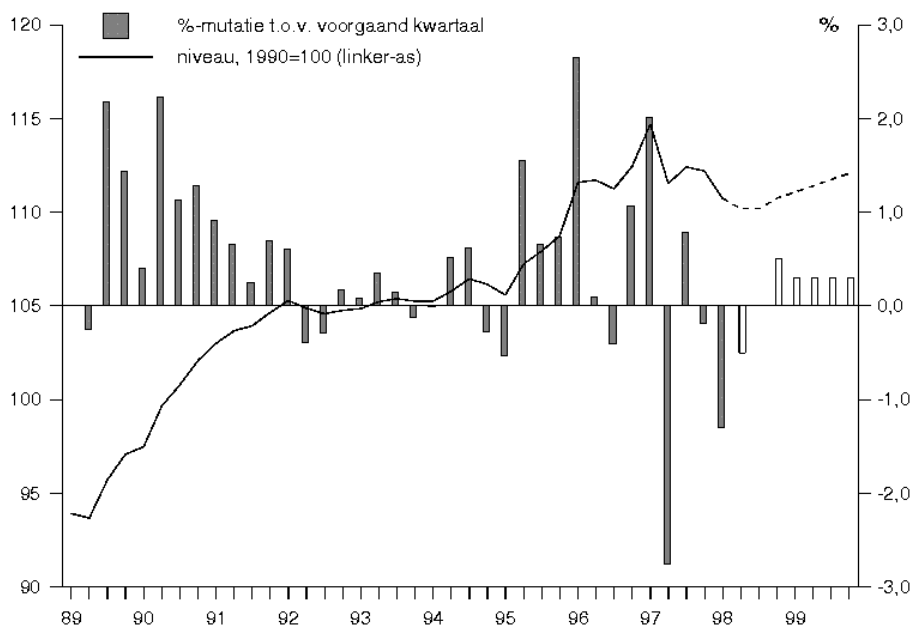
² R. Morck, A. Schleifer en R.W. Vishny, *The stock market and investment: Is the market a sideshow?*, Brookings Papers on Economic Activity, 1990; W. Tease, *The stock market and investment*, OECD Economic Studies No. 20, Spring 1993.

Dit jaar wordt voor het eerst sinds de jaren zestig een positieve overheidssaldo verwacht. De hoge BBP-groei en de sterk gestegen aandelenkoersen zorgen voor hoger dan verwachte belastinginkomsten. Volgend jaar wordt de groei van de belastinginkomsten gedrukt door eerder vastgelegde belastingverlaging.

II.1.2 Japan

De Japanse economie is ernstig in het slop geraakt. Vorig jaar kreeg eerst de gezinsconsumptie een forse terugslag als gevolg van de lastenverhoging per april. Vervolgens stegen de bedrijfsinvesteringen nauwelijks meer en de buitenlandse vraag boette aan dynamiek in. In het eerste kwartaal van 1998 daalde het BBP-volume ten opzichte van het voorafgaande kwartaal met 5,4% op jaarbasis, nadat het vierde kwartaal van 1997 al een daling met 1,5% te zien had gegeven. Weliswaar kwam de daling van de particuliere consumptie toen tot staan, maar zowel de bedrijfsinvesteringen als de overheidsconsumptie daalden scherp. De onverwacht zwakke afzet heeft de voorraden sterk doen oplopen, ondanks de aanhoudende daling van de industriële productie. De zwakte van de invoer kon niet verhinderen dat de groei bijdrage van de netto uitvoer naar negatief omsloeg. Ondanks een aanhoudende afzetgroei naar landen buiten de Aziatische regio, liep het uitvoervolume sterk terug, doordat de vraag van de Aziatische afnemers inzakte. In voorgaande jaren namen de vijf meest door de crisis getroffen landen zo'n 20% van de Japanse uitvoer voor hun rekening, en overig Azië bijna evenveel. De investeringszwakte zal naar verwachting nog enige tijd aanhouden, in het bijzonder bij het midden- en kleinbedrijf.

De werkgelegenheid is fors teruggelopen, en dat weerspiegelt zich uiteraard in de inkomens. De werkloosheid bereikte in juni met 4,3% van de beroepsbevolking een Japans naoorlogs record. De prijsontwikkeling is zeer gedrukt. Groothandelsprijzen vertonen een aanhoudende daling, terwijl de consumptieprijzen amper bewegen. Deze prijszwakte zal nog wel enige tijd voortduren, hoewel de lage yen de invoer weer wat duurder maakt. De onderbezetting van het productieapparaat is aanzienlijk, en ook zijn de voorraden ongewenst hoog.

Grafiek II.1.1 *BBP-volume Japan, 1989-1999*

Om het economische tij te keren heeft de Japanse overheid dit voorjaar opnieuw een expansieve koers ingeslagen. Met het begrotingsbeleid, want het monetaire beleid biedt weinig tot geen ruimte voor verdere stimulering. Achteraf gezien lijkt het vraagherstel dat in 1996 inzette na het forse stimuleringspakket van september 1995 te zijn gesmoord door een te vroeg gevolgde begrotingsconsolidatie. Nu zal de vraag in de loop van dit en komend jaar worden gestimuleerd door de uitvoering van aanvullende publieke werken en een verlaging van de inkomstenbelasting, een maatregelenpakket ter grootte van in totaal zo'n 3½% van het BBP. De vraagimpuls zal waarschijnlijk kleiner uitpakken omdat een deel van de koopkrachtverbetering in spaartegoeden zal verdwijnen, en een deel van de fondsen zal dienen voor ondersteuning van het bankwezen, maar dan nog blijft de impuls aanzienlijk. Daarnaast is een plan voor het bankwezen aangekondigd dat het mogelijk maakt failliet verklaarde financiële instellingen met overheidssteun te saneren of te liquideren. Of de genomen maatregelen het vertrouwen van ondernemers en consumenten snel zullen doen weerkeren, en daar hangt veel vanaf, is niet op voorhand te zeggen.

Tabel II.1.2 Kerngegevens Japan, 1987-1999

	1987-96	1997	1998	1999
	volume-mutaties per jaar in %			
Particuliere consumptie	3,1	1,1	-1½	½
Overheidsconsumptie	2,1	-0,1	1	1
Bruto investeringen	4,6	-3,4	-6	½
Binnenlandse vraag	3,4	-0,4	-2¾	½
Uitvoer	4,6	10,9	2	6
Invoer	8,5	-0,1	-5¼	2
BBP	3,1	0,9	-2	1
BBP per werkende	2,2	-0,2	-1¼	¾
	prijsmutaties per jaar in %			
BBP	0,9	0,6	½	¼
Particuliere consumptie	1,1	1,6	½	¼
	niveaus in %			
Werkloosheid ^a	2,6	3,4	4	4½
Overheidssaldo	0,4	-3,1	-3½	-2¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo in % van het BBP.

Nog niet alle plannen zijn in detail uitgewerkt, en de voorgenomen lastenverlichting zal niet voor volgend jaar plaatsvinden. Met steun van de overheidsprogramma's zullen naar verwachting de vraag en de productie tegen het eind van dit jaar beginnen aan te trekken. Dan nog zal voor 1998 een daling van het BBP-volume resulteren van 2% ten opzichte van het voorgaande jaar, terwijl voor komend jaar een groei van 1% wordt geprojecteerd.

II.1.3 Transitie- en ontwikkelingslanden

De economische groei in de transitielanden van *midden-Europa* viel vorig jaar gemiddeld wat terug, waarbij de prestaties per land sterk uiteenliepen. Bulgarije en Roemenië verkeerden in recessie. Ook de Tsjechische republiek presteerde ronduit slecht. Anderzijds vertoonden Polen en Slowakije een aanhoudend krachtige groei, terwijl de groei in Hongarije en de Baltische staten versnelde. In 1998 en 1999 zal de groei in deze regio oplopen naar respectievelijk 3 en 4%, doordat de recessie in Bulgarije en Roemenië ten einde loopt en de groei in de Tsjechische republiek weer aantrekt.

In de *GOS-staten* kwam vorig jaar de economische neergang zo goed als tot staan,

maar tekenen van opleving zijn schaars. Rusland liet vorig jaar een begin van productiegroei zien, na acht jaar van daling. Maar de investeringsdaling is nog niet tot staan gekomen en de uitvoeropbrengsten zijn sterk geslonken door de zwakke wereldvraag naar grondstoffen, waaronder olie. De financiële situatie is uiterst labiel geworden, waarbij de vaste waarde van de roebel ten opzichte van de dollar moest worden losgelaten. Voor het huidige jaar wordt dan ook een productieterugval voorzien. Ook voor komend jaar mag vanwege de labiele politieke en economische situatie geen verbetering worden verwacht. In Oekraïne, na Rusland de tweede in grootte, is nog van productiedaling sprake zowel in de landbouw als in de industrie.

Tabel II.1.3 *BBP-volume^a transitie- en ontwikkelingslanden, 1997-1999*

	Aandelen in wereld-BBP ^a	1997	1998	1999
		mutaties per jaar in %		
Transitielanden	4,8	1¾	¾	2¾
Azië, excl. Japan	26,5	6½	1½	4½
Latijns-Amerika	8,8	5¼	3¼	4
Afrika	3,3	3½	4½	4½

^a Op basis van koopkrachtpariteiten.

De gevolgen van de financiële crisis in Azië voor de reële economie in deze regio worden steeds duidelijker. De stroom van korte-termijnkapitaal is nagenoeg opgedroogd. Voor buitenlandse kapitaalverschaffers vormden de door het IMF opgelegde hoge rentes geen stimulans om hun aanbod te vergroten, maar waren deze veeleer een teken van grote risico's in deze landen. Voor het exporterende bedrijfsleven in de regio viel hierdoor een belangrijke financieringsbron weg. De aandelenkoersen daalden met 50% in Hongkong, 70 à 75% in Zuid-Korea, Maleisië en Thailand en zo'n 90% in Indonesië. De inflatie is fors opgelopen, mede als gevolg van de stijging van de invoerprijzen en de rente, en dat doet een belangrijk deel van het door depreciatie verkregen concurrentievoordeel weer teniet. De werkloosheid in de regio stijgt in een rap tempo. De negatieve doorwerking op de binnenlandse bestedingen, consumptie zowel als investeringen, is aanzienlijk. Het BBP-volume van de crisislanden is in het eerste kwartaal van dit jaar dusdanig sterk gedaald dat de groeiramingen voor dit jaar fors neerwaarts moesten worden bijgesteld. De grootste krimp, met 13 %, wordt voorzien voor Indonesië, gevolgd door Thailand met 6%. Voor Zuid-Korea en Maleisië wordt een reële daling geraamd met respectievelijk 5% en 3%, en voor Hongkong, dat de financiële vertrouwenscrisis lange tijd buiten de deur heeft weten te houden, een daling met 2%.

Volgend jaar zal naar verwachting het herstel in de regio geleidelijk op gang kunnen komen. Voor de ANIEs (Hongkong, Singapore, Taiwan en Zuid-Korea) en de ASEAN-

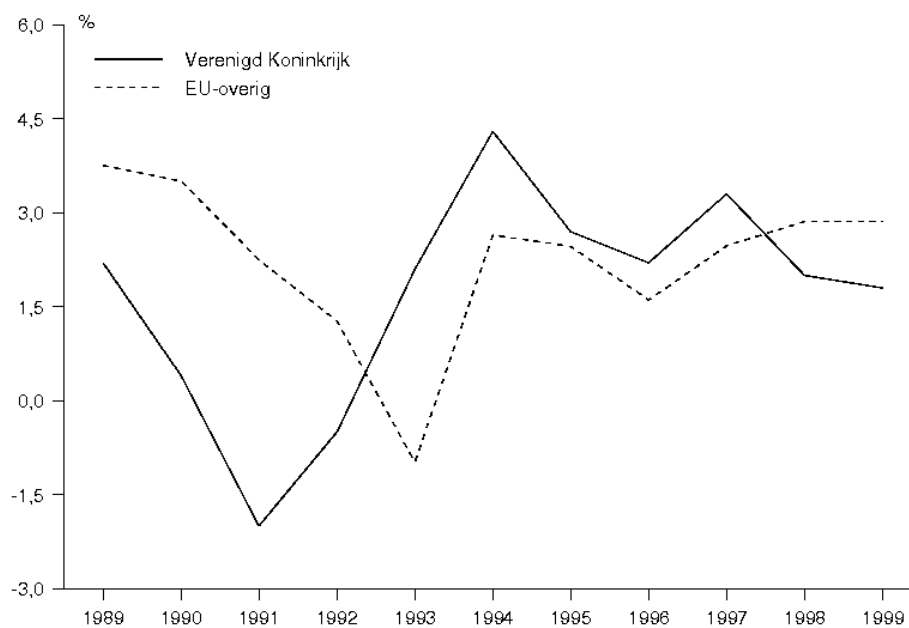
4 (Thailand, Indonesië, Maleisië en de Filippijnen) wordt dan een productiegroei geprojecteerd van respectievelijk 2½% en 0%. De onzekerheidsmarges bij deze ramingen is groot, en een scherpere daling, dan wel een later intredend herstel is bepaald niet uitgesloten (zie II.1.5 Onzekerheden).

In China was de economische groei in de eerste helft van dit jaar met 7% op jaarbasis aanzienlijk lager dan een jaar eerder. De crisis in de regio heeft het land niet ongemoeid gelaten. De uitvoerstijging is met een derde teruggefallen. Om de economie te stimuleren heeft de overheid de rentes verlaagd en een speciale korting ingesteld op door bedrijven af te dragen belastingen. Voorts wordt met infrastructurele en woningbouw- projecten getracht het groeitempo niet verder te laten terugvallen. De groeiëraming voor China voor komend jaar is 7%.

Voor *Latijns-Amerika* wordt dit jaar net als voor Azië een terugval in de productiegroei verwacht, en een herstel in het komende jaar, maar beide minder scherp dan voor de Aziatische landen. Het *Afrikaanse* continent onttrekt zich aan dit beeld, met een lichte groeiversnelling naar een productietempo dat komend jaar niet meer onderdoet voor dat van Azië en Latijns-Amerika.

II.1.4 Europese Unie

Ondanks de verminderde dynamiek buiten Europa wijzen enquêtegegevens op een aanhoudend optimisme in de Europese Unie, afgezien van het Verenigd Koninkrijk. Het consumentenvertrouwen in continentaal Europa is groot. De bezettingsgraden in het bedrijfsleven lopen al sinds medio 1996 onafgebroken op. Vooral nog heeft dit niet tot prijsspanningen geleid. Ook de verwachtingen ten aanzien van de verkoopprijzen zijn gematigd. De ondernemers verwachten een gunstige afzet. Zij zien geen grote negatieve gevolgen van de crisis in Azië, maar zijn wel wat minder optimistisch geworden over de komende productiegroei, omdat de uitvoerorders recentelijk minder hard gaan. Al met al zal de uitvoergroei van Europa wat aan kracht inboeten, maar dat zal naar verwachting door een krachtiger binnenlandse vraag worden gecompenseerd. De BBP-groei van de Europese Unie als geheel kan daardoor dit jaar oplopen naar 2¾%, ondanks de groeierugval van het Verenigd Koninkrijk. Komend jaar kan de EU dat stijgingstempo behouden. In Duitsland, Italië, Oostenrijk en Zwitserland wordt de groei dan iets hoger, waartegenover een aantal kleinere landen (waaronder Nederland, Ierland en de Scandinavische landen) een groeivertraging zullen laten zien.

Grafiek II.1.2 BBP-volume Verenigd Koninkrijk en overig EU, 1989-1999

De BBP-groei in het eurogebied is komend jaar, met 3%, hoger dan die voor de totale Unie, en hetzelfde geldt voor de invoergroei. Weliswaar omvatten de 11 EMU-landen zo'n 80% van het BBP van de totale Europese Unie, maar juist voor de niet-deelnemende landen waaronder het Verenigd Koninkrijk wordt een groeivertraging verwacht. De niet-participerende landen hebben gemiddeld ook een hogere inflatie dan Euroland.

Economisch profiel van het eurogebied

Op 1 januari 1999 gaat de derde fase van de vorming van de Europese Monetaire Unie van start. Elf EU-landen treden dan toe tot de EMU. Hoe verhoudt het eurogebied zich economisch tot de Verenigde Staten en Japan? De economie van het eurogebied is in vele opzichten vergelijkbaar met die van de Verenigde Staten. De omvang van de bevolking is groter, maar de beroepsbevolking kleiner. De waarde van het BBP is in koopkrachtpariteiten uitgedrukt 25% lager, en per hoofd van de bevolking ruim 30% lager. Het aandeel in de wereldhandel is voor beide vrijwel gelijk, wanneer de onderlinge handel van de EMU-landen niet wordt meegerekend. Ook de verhouding tussen de invoer en het BBP is gelijk, maar het uitvoeraandeel is voor het eurogebied aanzienlijk groter. Een belangrijk verschil is ook dat de werkloosheid in het eurogebied tweemaal zo hoog is als in de Verenigde Staten. De rente en de inflatie liggen er lager, wat deels kan worden toegeschreven aan een verschil in conjunctuurfase.

Japan is qua bevolking en inkomen ruwweg half zo groot als de eerste twee grootmachten. Het inkomen per hoofd is 15% hoger dan in het eurogebied. Meest opvallend verschil is dat de Japanse economie veel minder op het buitenland is gericht dan het eurogebied of de VS, vooral wat de invoer van goederen betreft. De werkloosheid is in Japan nog aanzienlijk lager dan in de VS. De inflatie en de rentes zijn in Japan eveneens aanzienlijk lager, hetgeen vooral een weerspiegeling is van de recessie in dat land.

Economisch profiel eurogebied, Verenigde Staten en Japan (1997)

	Euro- gebied	Verenigde Staten	Japan
Bevolking (mln)	290	268	126
Beroepsbevolking (mln)	131	133	70
Werkloosheid (% ber.bev.)	11½	5	3½
BBP (mln \$, kkp-basis)	6021	8111	3000
Idem, per hoofd (\$)	20760	30265	23800
Aandeel in wereldhandel ^a in %	16¾	17½	8¼
Invoer ^a in % BBP	11½	11	6¾
Uitvoer ^a in % BBP	14¼	8½	8¾
BBP prijsmutatie in %	1½	2	½
Korte rente %	4,2	5,5	0,5

Tabel II.1.4 Kerngegevens EU-landen^a, 1987-1999

	1987-96	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %				
Particuliere consumptie	2,3	2,4	2¾	2¾
Overheidsconsumptie	1,6	0,1	1¼	1¼
Bruto investeringen	2,3	2,6	4¾	5
Binnenlandse vraag	2,1	2,1	3	3
Uitvoer	4,9	9,4	6½	5¾
Invoer	5,2	8,7	7¾	6½
BBP	2,1	2,6	2¾	2¾
BBP per werkende	1,9	2,0	1¾	1¾
prijsmutaties per jaar in %				
BBP	3,9	1,8	2	2
Particuliere consumptie	3,8	2,0	2	2
niveaus in %				
Werkloosheid ^b	9,6	10,8	10½	10
Overheidssaldo ^c	-4,3	-2,3	-2	-1¾

^a EU-15, weging op basis van koopkrachtpariteiten.

^b In % van de totale beroepsbevolking.

^c Vorderingsaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

De vier grote EU-landen

In *Duitsland* vertoonde de binnenlandse vraag in het eerste kwartaal van dit jaar een verrassend krachtige toename. Bedrijfsinvesteringen, de bouwnijverheid en de consumptie veerden op. Dit kwam voor een deel door bijzondere oorzaken. Het kwartaal bevatte meer werkdagen dan gewoonlijk doordat de Paasdagen laat vielen. Voorts was het winterweer ongewoon zacht en haalden consumenten bestedingen naar voren omdat per 1 april de BTW zou worden verhoogd met 1 procentpunt. Het tweede kwartaal gaf dan ook een tragere groei te zien. De industriële productie was lager dan in het eerste kwartaal, maar de fabrieksorders bleven verder toenemen, vooral vanuit het buitenland. Een aantrekkende vraag van de Europese afnemers compenseerde daarbij de vraagterugval vanuit Azië. De daling van de werkgelegenheid is begin dit jaar tot staan gekomen, en de werkloosheid vertoont sinds enkele maanden een lichte daling.

De bezettingsgraden zijn inmiddels weer even hoog als tijdens de eenwordingshauze.

De investerings- en productieverwachtingen zijn blijkens de IFO-enquête van juni naar boven herzien. De prijsontwikkeling is zeer gematigd, mede dankzij dalende grondstofkosten en een gematigde loonkostenontwikkeling per eenheid product. De rentes zijn laag, het begrotingsbeleid is minder restrictief geworden, en de koopkracht stijgt, bij een gematigde loonontwikkeling en een in toenemende mate aantrekkende werkgelegenheid. Dit kan ervoor zorgen dat de productiegroei komend jaar licht versnelt.

Tabel II.1.5 Kerngegevens Duitsland en Frankrijk, 1997-1999

	Duitsland			Frankrijk		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	1,3	1½	3	0,9	3¼	3
Overheidsconsumptie	-0,4	1	1½	1,2	1½	1½
Bruto investeringen	0,2	3½	5	0,3	3½	4¼
Binnenlandse vraag	1,2	2½	3¼	0,9	3¼	3
Uitvoer	10,7	8	5½	12,2	6¼	5¾
Invoer	7,0	6½	6½	7,8	7½	6¾
BBP	2,1	2¾	3	2,3	3	2¾
BBP per werkende	3,5	2¾	2¼	2,0	1¾	1½
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	0,7	1	1¼	1,0	1¼	1¼
Particuliere consumptie	1,9	1¾	1¾	1,2	1	1¼
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	10,0	10	9¾	12,4	11¾	11¼
Overheidssaldo ^b	-2,6	-2¼	-2½	-3,0	-3	-2½

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

De Franse economische groei beliep in de eerste helft van dit jaar rond 3% op jaarbasis. De bedrijvigheid wordt gedragen door een sterke binnenlandse vraag, waardoor ook de invoer aantrekt. Anderzijds is de uitvoergroei sinds vorig jaar trager geworden, vooral doordat het effect van eerdere concurrentieverbetering is weggefallen. Begin dit jaar stagneerde de uitvoergroei zelfs als gevolg van de Azië-crisis, zodat de groeibijdrage van de netto-uitvoer negatief werd. Ook in de voorliggende periode zal de groei hoofdzakelijk op binnenlandse factoren gestoeld zijn. De gezinsconsumptie kan met circa 3% per jaar stijgen, bij een verder toenemende banengroei en iets sterkere loonstijging dan vorig jaar,

ook in reële termen. De investeringsgroei trekt aan, bij gunstige financiële omstandigheden, goede afzetvooruitzichten en tot boven gemiddeld opgelopen bezettingsgraden. Ook de voorraadvorming levert dit jaar een positieve bijdrage. Van de netto uitvoer valt dat nauwelijks te verwachten. Enerzijds is de groei van de afzetmarkten buiten Europa vertraagd en is de concurrentie van die markten verscherpt. Anderzijds gaat de stevige binnenlandse vraag gepaard met een krachtige invoerstijging. Vooral investeringen hebben een hoog invoeraandeel.

Tabel II.1.6 Kerngegevens Verenigd Koninkrijk en Italië, 1997-1999

	Verenigd Koninkrijk			Italië		
	1997	1998	1999	1997	1998	1999
volume-mutaties per jaar in %						
Particuliere consumptie	4,6	3½	2¼	2,4	2½	2½
Overheidsconsumptie	-0,5	¾	1¼	-0,7	½	½
Bruto investeringen	4,8	5	3½	0,6	5½	5½
Binnenlandse vraag	3,6	3¼	2½	2,4	2¾	2½
Uitvoer	8,0	3¼	4½	6,3	7	5¾
Invoer	9,2	8	5¾	11,8	11¼	7
BBP	3,3	1¾	1¾	1,5	2¼	2½
BBP per werkende	1,6	1¼	1¾	1,5	2	2¼
prijsmutaties per jaar in %						
BBP	2,6	2½	2½	2,7	2½	2¼
Particuliere consumptie	2,1	2½	2½	2,4	2¼	2
niveaus in %						
Werkloosheid ^a	7,0	7	7¼	12,1	12	11¾
Overheidssaldo ^b	-1,9	-¾	-½	-2,7	-2¾	-2¾

^a In % van de totale beroepsbevolking.

^b Vorderingsaldo collectieve sector in % van het BBP (EMU-definitie).

Het *Verenigd Koninkrijk* vertoonde vorig jaar een uitzonderlijk krachtige groei. De gezinsconsumptie nam fors toe, mede door vermogenswinsten, evenals de investeringen bij een hoge bezetting van het productie-apparaat. Maar na vijf jaar groei deed zich eind vorig jaar een kentering voor. Daarbij speelde zowel het krappere beleid, de Azië-crisis, afnemende vermogenseffecten, en het dure pond sterling een rol. In de loop van 1997 kregen de exporterende sectoren steeds meer last van de hoge koers van het pond en van een tragere groei van de Britse afzetmarkten. Daarentegen bleef de dienstensector,

die meer afgeschermd is van internationale concurrentie, fors groeien. Maar inmiddels geeft ook deze sector tekenen van afzwakking te zien, en is het groeitempo van het BBP al naar zo'n 2% op jaarbasis teruggevallen.

De inkomensstijging is nog aanzienlijk, en de gezinsconsumptie kan dan ook nog krachtig toenemen, zij het minder extreem dan vorig jaar. Het aantal banen is sterk gestegen en de werkloosheid fors gedaald, terwijl de loonontwikkeling is versneld. Met name in de dienstverlenende sector zorgt de personeelsschaarste voor opwaartse loondruk. Dat heeft zijn weerslag op de prijzen, en al geeft de waardeinstijging van het pond tegenwicht, de inflatie ligt al duidelijk boven de officiële doelstelling van 2½%. Sinds mei 1997 heeft het Britse monetaire beleidscomité stapsgewijs de rente - de 'base rate' - verhoogd tot 7½% halverwege juni dit jaar. In juli bleef de rente ongewijzigd, maar de mogelijkheid bestaat dat zij de rente verder optrekt, daarbij meer kijkend naar prijsdata dan naar de ontwikkeling van de bedrijvigheid. De problemen van de exportsector zullen dit jaar in toenemende mate hun weerslag hebben op de binnenlandse bedrijvigheid. Gezien het restrictieve monetaire en begrotingsbeleid zal de BBP-groei komend jaar terugzakken tot zo'n 1¾%. Maar een herhaling van het vroeger zo bekende *boom-bust* scenario is niet uitgesloten indien de particuliere sector hevig zou reageren op de beleidsverkrapping.

In het eerste kwartaal van dit jaar is de groei van de *Italiaanse* economie gestagneerd. De toename van de gezinsconsumptie is sterk vertraagd als gevolg van de stapsgewijze beëindiging van het in 1996 ingestelde belastingvoordeel op inruil van auto's is. De investeringen blijven in matig tempo groeien, ondanks de sterk gedaalde rente. Momenteel is deze nog circa 160 basispunten hoger dan de Duitse rente, en kennelijk wachten veel investeerders nog op verdere convergentie naar het lagere Europese (Duitse) niveau. Terwijl de binnenlandse vraag nog zwak is ondervindt de Italiaanse economie evenals de andere continentaal-Europese landen de gevolgen van de Azië-crisis. De aantrekkende Europese vraag kan de negatieve gevolgen voor een deel compenseren. De Italiaanse economie kampt nog steeds met grote structurele problemen. De belasting- en sociale-premiedruk van bedrijven is sterk gestegen als gevolg van de overheidsmaatregelen om toe te treden tot de EMU. Hierdoor is de winstgevendheid van bedrijven onder druk komen te staan. Voor dit jaar wordt een BBP-groei geraamd van 2¼%. Volgend jaar kan de groei licht versnellen. De werkgelegenheid kan zich daarbij maar traag herstellen, waardoor het werkloosheidspercentage blijft steken op 12%.

Begrotingsconsolidatie

In de afgelopen jaren stond het begrotingsbeleid in de Europese Unie in het teken van de Maastricht-criteria voor toetreding tot de Europese en Monetaire Unie. In een voortvarend tempo slaagden de EU-lidstaten er in om de overheidstekorten terug te brengen van gemiddeld bijna 6½% in 1993 naar 2½% in het afgelopen jaar. Voor conjuncturele invloeden gecorrigeerd daalden de tekorten in dezelfde periode in eenzelfde tempo. Mede dankzij deze begrotingsconsolidatie kon in mei van dit jaar een groot aantal lidstaten zich kwalificeren voor de derde fase van de EMU. Afgaande op de thans bekende beleidsvoornemens neemt het tempo van tekortreductie af. De overheden hebben de conjuncturele wind mee. Daardoor zullen de feitelijke tekorten nog wel dalen, maar de structurele tekorten blijven volgens OESO-berekeningen in een aantal gevallen steken op zo'n 1½%. Dit is niet laag genoeg om ervoor te zorgen dat de feitelijke tekorten ook in tijden van laagconjunctuur beneden de kritische grens van 3% zullen blijven.

II.1.5 Onzekerheden

In het gepresenteerde beeld van de internationale conjunctuur wordt ervan uitgegaan dat de Aziatische economie zich komend jaar weer gaat herstellen. Maar met Japan in recessie, en labiele financiële en grondstoffenmarkten valt een langer voortduren van de malaise zeker niet uit te sluiten.

In de centrale projectie groeit de wereldproductie in 1999 met 3%, tegen 2¼% in 1998. Deze versnelling is geheel toe te schrijven aan het geprojecteerde groeiherstel in de niet-industrielanden, met name in Azië. Ter illustratie van de risico's is een onzekerheidsvariant uitgewerkt waarin het herstel in Azië en Japan uitblijft, en tevens landen in Latijns-Amerika worden besmet. Dan wordt de groei in de niet-industrielanden zo'n 2 procentpunt lager, waardoor ook de groei in de industrielanden wat wordt gedrukt. De wereldproductie neemt in de variant niet met 3% maar met 2% toe. Daardoor wordt de volumegroei van de wereldhandel zo'n 2 procentpunt lager, terwijl de voor Nederland relevante wereldvraag, die vooral uit Europa komt, 1 procentpunt lager wordt. Minder vraag op de internationale goederenmarkten vertaalt zich in lagere prijzen van grondstoffen en industrieproducten. Ruimer kapitaal aanbod in de Westerse landen leidt daar tot lagere lange rentes.

Tabel II.1.7 Onzekerheidsvariant: Azië-crisis houdt aan in 1999

	Centraal pad	Variant	Vershil
	%		
BBP-volume			
Wereld	3	2	-1
Industrielanden	2¼	2	-¼
EU-15	2¾	2½	¼
Overige landen	4	2	-2
Azië	4¼	2	-2¼
Wereldhandel			
volume	6½	4¾	-1¾
prijs (dollars)	2¼	1¼	-1
Voor Nederland relevante wereldhandel			
volume	6½	5½	-1
prijs	0	-1	-1

De oliemarkt kampt nu al met aanbodoverschotten, (mede) door de verminderde Aziatische vraag, wat heeft geleid tot lage olieprijsen. De opbrengsten van de olie-exporterende landen, waaronder Rusland en Venezuela, zijn scherp gedaald, wat veel heeft bijgedragen tot de huidige spanningen in die landen. Wanneer het herstel van de Aziatische vraag uitblijft, blijven de olieprijsen voorlopig laag. In de variant komt de olieprijs 5% lager uit dan in het centrale pad. Daardoor kunnen de financiële spanningen verder oplopen en wordt de kans op besmetting van andere minder sterke landen vergroot. Naarmate de crisis langer aanhoudt worden de gevolgen voor andere regio dus steeds duidelijker voelbaar. Zij worden daarmee kwetsbaarder voor andere mogelijke schokken, zoals een beurscrash. De vrij beperkte koerscorrectie van eind augustus kan een voorbode zijn van nog komende correcties. Een aandelenrash kan een flinke domper zetten op het al door de Azië-crisis beschadigde vertrouwen in de Westerse industrielanden. Dat kan sterk negatief doorwerken op de reële economie. Vooral de investeringsgeneigdheid kan daardoor ernstig worden aangetast. Daarnaast is er een wezenlijk vermogenseffect op de consumptie. Volgens een ruwe OESO-schatting zou een koersdaling van 20% het BBP van de industrielanden na twee jaar ½ procentpunt drukken. De effecten zijn het grootst in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, waar aandelen een belangrijk deel van het financiële vermogen uitmaken. Beide landen verkeren al in een neerwaartse conjunctuurfase, en de kans op een verder doorschieten is aanwezig.

Een cumulatie van de bovenbeschreven ontwikkelingen zou de kansen op een wereldrecessie sterk doen toenemen. De Europese economie, die tot nog toe de dans

redelijk ontsprongen is, zou daarbij evenmin gespaard blijven. De gevolgen voor Europa kunnen dan snel twee- of driemaal groter zijn dan die in de illustratieve variant.

II.2 Wereldmarkten en externe data voor Nederland

Door de gematigde inflatieverwachtingen en de verhevigde crisis in Azië zijn de rentes op geld- en kapitaalmarkten in de Verenigde Staten en de Europese Unie onverminderd laag. Op de valutamarkten heeft de Japanse yen een forse val gemaakt en een spoedig herstel is niet aannemelijk. De dollar heeft nog weinig aan kracht ingeboet, maar naar verwachting zal de euro in de projectieperiode wel wat terrein winnen.

De Azië-crisis heeft ernstige consequenties voor volume en prijs van de wereldhandel. Door de scherpe terugval van de invoervraag van de Aziatische landen vertraagt de volumegroei van de wereldhandel aanzienlijk. De voor Nederland relevante wereldvraag vertraagt echter in mindere mate, dankzij het vrij stabiele conjunctuurverloop in continentaal Europa.

II.2.1 Monetaire ontwikkelingen

Recentelijk fluctueert de dollarkoers rond een waarde van iets boven de f 2. Voor de projectieperiode lijkt een lagere koers aannemelijk, hoewel de dollar op basis van koopkrachtpariteit niet duidelijk is overgewaardeerd. Argumenten om enige dollarkoersdaling te verwachten zijn het sterk toenemende tekort op de Amerikaanse lopende rekening, de gunstige vooruitzichten voor continentaal Europa versus de vertragende groei in de Verenigde Staten, en een naar verwachting geleidelijk toenemend vertrouwen in de EMU en de euro. Afgerond op stuivers is gerekend met een dollarkoers van gemiddeld f 2 dit jaar en f 1,95 volgend jaar. Voor de yen en het Britse pond is uitgegaan van een vaste koers ten opzichte van de Amerikaanse munt van respectievelijk ¥ 139 en £ 0,60 per dollar.

De wisselkoersen van de Europese valuta's onderling vertonen al geruime tijd weinig beweging meer. In maart van dit jaar trad Griekenland toe tot het wisselkoersarrangement. De spilkoers van de drachme werd daarbij 14% onder de marktkoers vastgesteld. Tegelijkertijd werd het Ierse punt met 3% gerevalueerd. In mei van dit jaar werd besloten dat de EMU per 1 januari 1999 van start zal gaan met elf van de vijftien lidstaten als toetreders. Per die datum worden de wisselkoersen van de deelnemende landen definitief gekoppeld. Afgesproken is dat de onderlinge koersen waartegen de desbetreffende munten zullen opgaan in de euro gelijk zijn aan de huidige spilkoersen van het EMS.

De effectieve koers van de gulden t.o.v. concurrenten stijgt dit jaar met ½%,

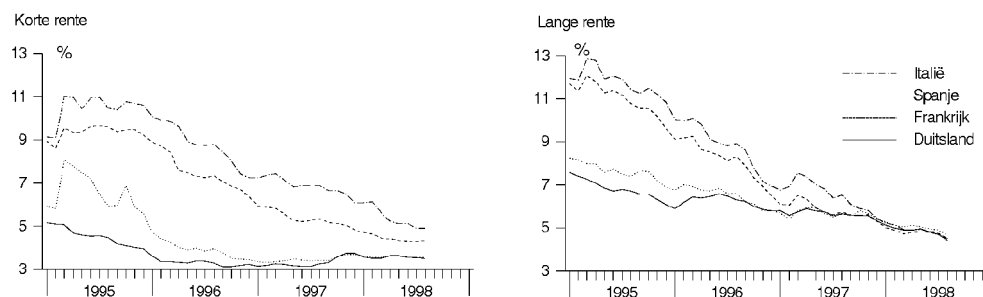
ondanks de gemiddeld over het jaar duurdere dollar. De voornaamste oorzaak is de forse waardestijging van de gulden ten opzichte van de yen en de valuta's van Hongkong, Singapore, Taiwan en Zuid-Korea. Voor komend jaar wordt voor de gulden een effectieve waardestijging met 2% geprojecteerd, omdat zowel dollar, pond als yen een stuk lager noteren ten opzichte van de gulden dan gemiddeld in het huidige jaar.

De monetaire autoriteiten in de Verenigde Staten staan al enige tijd voor het dilemma of zij hun beleid moeten verkrappen of niet. Een argument voor monetaire verkrapping is in de eerste plaats de gespannen arbeidsmarkt, met een werkloosheid van nog geen 4½% van de beroepsbevolking. Een tweede motief voor verkrapping vormen de sterk gestegen aandelenkoersen en meer algemeen het gevaar van 'asset price inflation'. Tegenstanders van verkrapping constateren dat in de huidige situatie een hogere economische groei mogelijk blijkt zonder dat dit gepaard gaat met oplopende inflatie. De verklaring zou liggen bij factoren variërend van globalisering, geringe baan zekerheid tot een sterkere productiviteitstrend. Vooralsnog lijkt het aannemelijker dat een sterke groei van de bestedingen en een krappe arbeidsmarkt vroeg of laat tot inflatoire spanningen zullen leiden. Van een duidelijk sterkere productiviteitstrend dan in het verleden is vooralsnog geen sprake. De goede prestaties van de Amerikaanse economie in de afgelopen jaren lijken veeleer te kunnen worden toegeschreven aan een gunstige samenloop van omstandigheden. Er bestaat dan ook voldoende reden voor een verhoogde staat van paraatheid voor de Fed. Toch wordt op korte termijn een renteverhoging minder waarschijnlijk geacht, omdat dat de al precaire situatie in Azië en Japan verder zou kunnen destabiliseren. Bovendien wordt de Amerikaanse inflatie vooralsnog getemperd door de lage invoerprijzen.

In de EMU-landen zijn de korte rentes aan het convergeren, waarbij de hoge rentes dalen naar het lage Duitse niveau (zie grafiek II.2.1). De monetaire stimulansen die daarvan uitgaan, roepen de vraag op wanneer en in welke mate het beleid minder ruim gaat worden. Overigens is door het dalen van de inflatie, voorzover dat hierdoor ook de verwachte inflatie daalt, het monetaire beleid minder ruim geworden. Komend jaar stelt de Europese Centrale Bank het monetaire beleid vast, rekening houdend zowel met de situatie in de landen die in een rijpe conjunctuurfase verkeren als in de landen waar de dreiging van inflatoire spanningen beperkt is. Aangenomen wordt dat de ECB in het conjunctuurbeeld geen aanleiding zal zien voor een significante verandering van de eurorente gedurende 1999.

Voor Japan tenslotte geven de matige groeivoorzichten geen grond om te veronderstellen dat spoedig een eind zal komen aan de periode van extreem lage rentevoeten. Een verdere daling is evenmin aannemelijk. De mogelijkheid om met nog lagere rentes de Japanse economie weer op gang te brengen is vrijwel afwezig.

Grafiek II.2.1 Korte en lange rentes Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje

Lage inflatieverwachtingen en een vlucht van beleggingen uit Azië hebben eind vorig jaar en begin dit jaar geleid tot daling van de *lange rente* in Europa en de Verenigde Staten. In het CEP98 werd verwacht dat het Azië-effect op de lange rentes vrij spoedig zou wegebben. Tot op heden is de lange rente echter laag dan wel dalend. Het ziet er nu naar uit dat komend jaar de rente in de Verenigde Staten gemiddeld op hetzelfde niveau zal blijven als in het huidige jaar, en dat hij in Europa bij voortgaand conjunctuurherstel en geleidelijk verdwijnend Azië-effect iets zal oplopen.

Tabel II.2.1 Rentestanden Verenigde Staten, Japan en Duitsland, 1997-1999

	1997	1998	1999
	%		
Korte rente			
Verenigde Staten	5,5	5½	5½
Japan	0,5	¾	¾
Duitsland	3,3	3¾	
Eurorente			3¾
Lange rente			
Verenigde Staten	6,3	5½	5½
Japan	2,0	1¼	1½
Duitsland	5,8	4¾	
Eurorente			5

II.2.2 Olie en overige grondstoffen

De oliemarkt wordt momenteel gekenmerkt door historisch lage prijzen. Hiervoor zijn zowel vraag - als aanbodfactoren verantwoordelijk. De toename van de wereldolievraag blijft dit jaar sterk achter bij die in de afgelopen jaren. De crisis in Azië draagt hieraan bij, alsmede de extreem hoge voorraden ruwe olie in de wereld. Daarbij komt dat het aanbod van olie nog steeds te hoog is, ondanks verwoede pogingen van met name de OPEC-landen om hun gezamenlijke productie in te dammen. De timing van de OPEC-besluiten is echter nogal ongelukkig. Zo bleek de recent afgesproken productiebeperking al snel onvoldoende door nieuwe tegenvallers bij de olievraag uit Azië. Ook speelt de door de VN toegestane verruiming van de humanitaire olie-export van Irak de OPEC parten. Een bijkomend probleem voor het oliekartel is de beeldvorming. De karteldiscipline is in het recente verleden keer op keer gefrustreerd door enkele leden van buiten de Golf. Daardoor worden de voorgenomen productiebeperkingen van OPEC met de nodige scepsis bezien.

In de raming wordt gerekend met slechts een gering prijsherstel vanwege de omvangrijke voorraden. Voorwaarden voor prijsherstel zijn dat de Azië-crisis niet verder verergert, dat het OPEC-kartel zich de komende periode houdt aan de overeen-gekomen productieplafonds, dat de leden extra aanbodruimte scheppen voor Irak en dat de oliemarkt haar scepsis over de OPEC-afspraken laat varen. Uitgaande van deze veronderstellingen lijkt een prijsherstel mogelijk tot ongeveer \$14 per vat in het vierde kwartaal van 1998, waardoor het jaargemiddelde voor 1998 kan uitkomen op \$13½. Voor 1999 is uitgegaan van een verder herstel tot \$14½. Indien aan de genoemde voorwaarden evenwel niet wordt voldaan, zal een prijsherstel niet gauw optreden, en kunnen de noteringen zelfs aanzienlijk lager uitkomen. Een aanhoudende schommeling rond een niveau van \$12 per vat voor Brent-olie, zoals in augustus van dit jaar al werd genoteerd, is dan niet uit te sluiten. De olielanden zouden een belangrijk verlies aan inkomsten boeken. Voor de industrielanden zou de voornaamste consequentie zijn dat de inflatiedruk nog verder vermindert. Voor Nederland in het bijzonder zou het daarnaast betekenen dat de schatkist op kasbasis komend jaar zo'n 1½ mld minder inkomsten aan aardgasbaten zou ontvangen.

Tabel II.2.2 Kerngegevens wereldenergiemarkt, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %			
Volume primair energieverbruik (wereld)	2,7	2,9	1,3	2,1
Industrielanden	2,1	2,2	1,7	1,6
Overige landen	3,4	3,6	0,8	2,7
	mln vaten per dag			
Vraag naar olie	72,0	73,6	74,4	76
Industrielanden	41,2	41,8	42,4	43,1
Overige landen	30,8	31,8	32	32,9
Voorraadmutatie	0,3	0,8	1,9	1,6
Aanbod van olie	72,3	74,4	76,3	77,6
Niet-OPEC	43,6	44,4	45,4	46,4
OPEC	28,7	30	30,9	31,2
	%			
Marktaandeel OPEC	39,9	40,8	41,5	41,1
	dollars per vat			
Ruwe-olieprijs (Brent-olie)	20,65	19,20	13½	14½

De dollarnoteringen van *overige grondstoffen*, afgemeten aan de HWWA-index, dalen in 1998 naar verwachting met bijna 11%; voor 1999 wordt een stijging met ½% verwacht. De prijs van voedingsmiddelen is in het tweede kwartaal sterk gedaald, vooral bij granen, koffie en suiker, onder invloed van de Azië-crisis. Het Azië-effect werkt echter selectief. Bij cacao bijvoorbeeld is het nauwelijks merkbaar, omdat Azië slechts een bescheiden aandeel in de wereldconsumptie en -productie heeft. Op de prijzen van rubber en rijst daarentegen heeft de crisis grote invloed. De prijs van agrarische grondstoffen zal in 1998 naar verwachting met gemiddeld 12% dalen; met name prijsdalingen van wol, katoen, houtpulp, huiden en rubber bepalen dit beeld. Voor 1999 wordt een stijging van bijna 4% geraamd.

Voor de metalen wordt in 1998 een daling van ruim 10% verwacht; in 1999 kan een stijging met 3½% volgen. In het tweede kwartaal van 1998 is de prijs van de non-ferrometalen flink ingezakt, bij somberder vooruitzichten voor Azië. Voor de non-ferrometalen wordt voor 1998 gemiddeld een prijsdaling met 16% verwacht. De prijzen

van ferrometalen houden zich goed. Het ruime gebruik van jaarcontracten houdt hier de prijs hoog. De prijsmutatie in 1998 komt op 2%.

*Tabel II.2.3 Grondstoffenprijzen excl. energie, 1997-1999
(HWWA-index, in dollars)*

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Voeding	6	-9¾	-6
Agrarische grondstoffen	-3,5	-12	3¾
Metalen	1,3	-10¼	3½
HWWA-index, excl. energie	0,8	-10¾	½

II.2.3 Wereldhandel

Onder invloed van de Azië-crisis zal de groei van de wereldhandel dit jaar aanzienlijk vertragen. Vorig jaar werd nog een volumegroei van 9½% gerealiseerd, maar voor dit jaar moet rekening worden gehouden met een terugval tot ruim 5%. De Azië-crisis doet de toename van de invoervraag van de ontwikkelings- en transitielanden vrijwel stagneren, na een onstuimige groei met 10% in 1997. De Amerikaanse invoervraag, gevoed door dynamische binnenlandse bestedingen, dient dit jaar met een toename van 14% voor een behoorlijk tegenwicht te zorgen, wil de wereldhandelsgroei niet nog verder vertragen. De Europese invoer groeit dit jaar naar verwachting in hetzelfde tempo als vorig jaar. Volgend jaar kan het groeitempo van de wereldhandel weer licht oplopen, mits Azië zich dan weet te herstellen.

De uitvoergroei zal voor de meeste industrielanden goeddeels in lijn liggen met de groei van hun afzetmarkten. Onder de Europese landen lijdt met name het Verenigd Koninkrijk door de appreciatie een significant marktverlies, terwijl anderzijds Duitsland enige marktwinst tegemoet kan zien. Per saldo zal de industriële wereld marktaandeel moeten afstaan aan zijn Aziatische concurrenten.

Door de lage inflatie en de verzwakte wereldvraag blijft de onderliggende prijsontwikkeling van industrieproducten zeer gematigd. Ook lage olie- en grondstoffenprijzen, mede door ruim aanbod, dragen bij aan het uiterst kalme prijzenbeeld. Hierdoor blijft de kans op inflatoire spanningen in de industriële wereld beperkt.

Tabel II.2.4 Kerngegevens wereldhandel, 1997-1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Wereldhandelsvolume goederen	9,7	5¼	6½
Wereldhandelsprijs in dollars	-7,1	-7	2¼
Industrieproducten	-8,1	-5	2¼
Ruwe olie (fob)	- 7,3	-30	7¾
Grondstoffen, excl. energie (HWWA-index)	0,8	-10¾	½

II.2.4 Externe data voor Nederland

De scherpe groeivertraging van de wereldinvoer in dit jaar betreft hoofdzakelijk landen en regio's waar Nederland geen omvangrijke handelscontacten mee onderhoudt. De voor ons land relevante wereldhandel geeft dan ook een veel minder grote vertraging te zien. Aangezien ruim driekwart van de Nederlandse uitvoer binnen West-Europa blijft, wordt het verloop van de relevante wereldhandel gedomineerd door de West-Europese invoervraag. Vorig jaar steeg de relevante wereldhandel met 8%. De voornaamste oorzaak was de aantrekkelijke Europese conjunctuur, die werd aangezwengeld door de uitvoer. De boven verwachting dynamische uitvoer deed ook de invoer onverwacht sterk groeien. In de voorliggende periode zal de groei van de relevante wereldhandel naar verwachting afnemen naar zo'n 6½% per jaar. De onstuimige groei van de Amerikaanse invoervraag van het vorige en lopende jaar en de plotselinge terugval van de Aziatische invoervraag hebben door onze gerichtheid op Europa slechts beperkte invloed op de groei van onze afzetmarkten.

De concurrentenprijzen stegen het afgelopen jaar flink als gevolg van de effectieve waardedaling van de gulden, maar voor de projectieperiode wordt geen verdere stijging verwacht. De effectieve koers van de gulden zal licht oplopen en de internationale prijzen staan zwaar onder druk van de Azië-crisis. Ook de ontwikkeling van de invoerprijzen zal zeer gematigd zijn. Wel stijgen zij, ongerekend energie, dit jaar nog enigszins doordat de depreciatie van de gulden van vorig jaar wat langer doorwerkt in de invoerprijs.

De arbeidskosten per eenheid product in het concurrerende buitenland stegen vorig jaar in guldens gemeten flink, maar dat kwam louter door de waardedaling van de gulden. In de projectieperiode zullen de buitenlandse arbeidskosten per eenheid product gemeten in nationale valuta's wat aantrekken. Voor Europa is vanwege het rijpen van het conjunctuurherstel een stijging aangenomen van 1% in 1998 en 1½% in 1999. Ook voor de Verenigde Staten, waar de arbeidskosten per eenheid product vorig jaar iets daalden,

wordt een lichte toename verwacht. In gulden omgerekend kunnen de arbeidskosten per eenheid product bij onze concurrenten desondanks iets dalen, doordat de geprojecteerde waarde­stijging van de gulden ten opzichte van de niet-Europese valuta de stijging in nationale valuta's ruimschoots compenseert.

Tabel II.2.5 Externe data voor Nederland, 1997-1999

	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %		
Relevante wereldhandel ^a			
Volume	7,9	6½	6½
Prijs, excl. energie (gld) ^b	6,7	-¼	-½
Invoerprijs Nederland cif (gld)	2,6	-1¼	0
Totaal, excl. energie	2,5	¾	0
Energie	5,1	-23¼	-½
Arbeidskosten pep industrie (gld)			
Concurrenten	5	-¼	-½
Effectieve koers gulden industrieproducten t.o.v.			
Concurrenten	-5,3	½	2
Leveranciers	-5,4	¼	1¾

^a Dubbel-herwogen wereldinvoer goederen

^b Concurrentenprijs

III De Nederlandse conjunctuur

Bestedingen en productie

III.1

De Nederlandse economie ontwikkelt zich dit jaar bijzonder voorspoedig: de economische groei komt naar verwachting uit op 4%. Volgend jaar zwakt de groei van het BBP echter af tot 3%. De stijging van de particuliere consumptie loopt terug, omdat de toename van de gezinsinkomens vermindert en de vermogenseffecten op de consumptie waarschijnlijk kleiner worden. Ook de investeringen in woningen dragen bij aan de vertraging van de economische groei. Tenslotte stijgt ook de uitvoer minder, als gevolg van een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie in 1998 en 1999 en een ongunstig effect van het Nederlandse specialisatiepatroon.

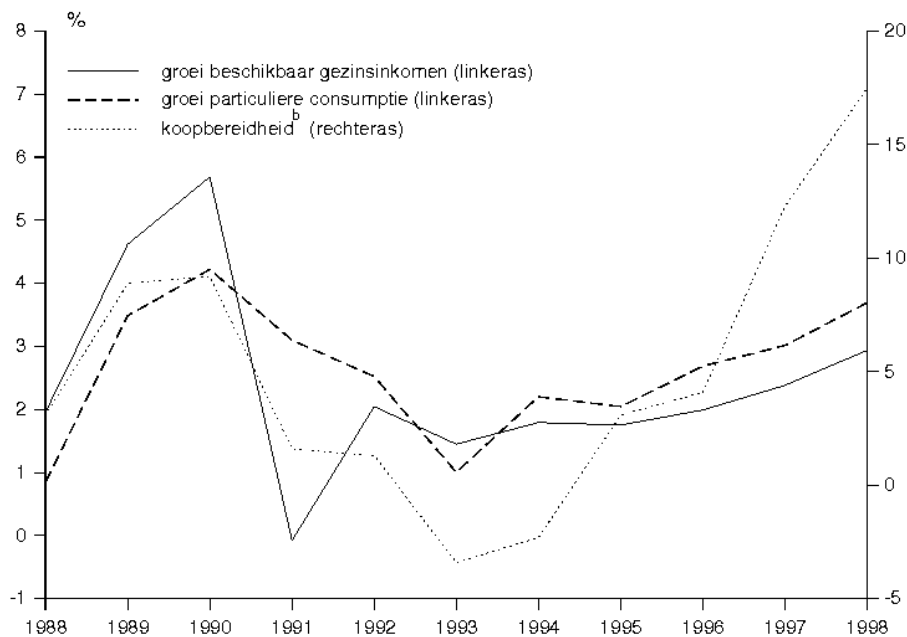
III.1.1 Particuliere consumptie

De volumegroei van de particuliere consumptie versnelt in 1998 naar 3¾%. De werkgelegenheid en vooral de koopkracht ontwikkelen zich gunstiger dan in 1997. Vermogenswinsten leiden ertoe dat de toename van de consumptie opnieuw duidelijk uitgaat boven die van het beschikbare gezinsinkomen.

De hoge consumptiegroei van dit jaar is in de afgelopen 20 jaar alleen in 1990 overtroffen. Ook in dat jaar was de sterke toename van de consumptie het resultaat van een uitbundige inkomensgroei, die toen mede het gevolg was van de lastenverlichting uit hoofde van de Oort-operatie. De consumptie nam in 1990 echter minder toe dan het gezinsinkomen (zie grafiek III.1.1). Thans ligt de groei van de consumptie, zoals gezegd, duidelijk boven de groei van de gezinsinkomens. Forse vermogenswinsten, als gevolg van stijgende aandelenkoersen en huizenprijzen, maken dit mogelijk. De grafiek laat zien dat in de periode na 1990 de stijging van de consumptie alleen in 1993 achterbleef bij die van de inkomens. De niet-contractuele besparingen zijn dan ook na 1990 vrijwel onafgebroken gedaald, waardoor in 1998 en 1999 per saldo zelfs sprake is van ontsparingen buiten de contractuele sfeer.

De daling van de niet-contractuele besparingen als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen wordt overigens deels gecompenseerd door een stijging van de contractuele besparingen. Bij de laatstgenoemde categorie gaat het om enerzijds verplichte (pensioen-)besparingen en anderzijds vrijwillige besparingen in de vorm van lijfrente- en levensverzekeringspremies. De stijging van de contractuele besparingen komt volledig voor rekening van het vrijwillige segment. De som van niet-contractuele en vrijwillige contractuele besparingen daalt tussen 1993 en 1998 dan ook belangrijk minder (1½%-punt) dan de niet-contractuele besparingen (2½%-punt).

Grafiek III.1.1 Volumegroei particuliere consumptie, groei reëel beschikbaar gezinsinkomen en koopbereidheid, 1988-1998^a

^a Ontwikkeling gezinsinkomen en consumptie in 1998 heeft betrekking op ramingen. Koopbereidheid in 1998 betreft de eerste helft van het jaar.

^b Saldo van positieve en negatieve oordelen.

Uit de grafiek kan ook de ontwikkeling van de koopbereidheid van gezinnen worden afgelezen.¹ De in vergelijking met de inkomensgroei sterke toename van de consumptie gaat na 1993 samen met een stijging van dit kengetal.

Tabel III.1.1 Aspecten van de particuliere consumptie, 1991-1999

	1997	199	1995	1996	1997	1998	1999
		1- 1994					
	waarde mld gld	mutaties per jaar in %					
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	396,0	1,5	1,6	2,0	2,3	3	2¾
Uitgekeerd winstinkomen ^a	23,3	-1,2	3,8	1,1	4,5	2½	-7¾
Totaal gezinsinkomen ^a	419,2	1,3	1,8	2,0	2,4	3	2¼
Particuliere consumptie, volume	419,0	2,2	2,0	2,7	3,0	3¾	2¾
w.v. voedings- en genotmiddelen	58,3	1,2	1,8	1,8	1,4	1½	1¼
duurzame consumptiegoederen	76,0	1,4	1,7	3,0	4,6	6½	3
vaste lasten ^b	133,4	2,5	2,4	2,7	1,2	2	2¾
overige goederen en diensten	151,4	2,9	2,0	2,9	4,5	4½	3
Niet-contractuele besparingen ^c	0,2	1,6	1,2	0,6	0,0	-½	-1

^a Reëel beschikbaar, gecorrigeerd voor statistische vertekeningen.

^b Aardgas, woningdiensten en zorg.

^c Niveau, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief contractuele besparingen.

¹ Het CBS publiceert de indicator van de koopbereidheid maandelijks op basis van de resultaten van het Consumenten Conjunctuuronderzoek. Dit kengetal is gebaseerd op de antwoorden op drie vragen over de financiële situatie van het eigen huishouden. Daaronder is de vraag of de tijd gunstig is voor aankopen van duurzame goederen. De indicator bedraagt minimaal -100 en maximaal +100. Een indicator van 12 (de gemiddelde waarde voor 1997) betekent dat het percentage positieve oordelen 12 punten groter is dan het percentage negatieve oordelen.

De groei van het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen vermindert in 1999 met $\frac{1}{4}\%$ ten opzichte van dit jaar. Als gevolg van lagere uitgekeerde winsten vertraagt de groei van het reëel beschikbare gezinsinkomen sterker, namelijk van 3% dit jaar tot $2\frac{1}{4}\%$ volgend jaar. De consumptiegroei valt volgend jaar meer terug dan die van het gezinsinkomen, omdat vermogenswinsten naar verwachting een geringere rol spelen dan in de afgelopen jaren. In de projectie vermindert de toename van de consumptie van $3\frac{3}{4}\%$ dit jaar tot $2\frac{3}{4}\%$ volgend jaar.

De hoge volumegroei van de particuliere consumptie na 1995 is vooral terug te vinden bij de duurzame consumptiegoederen en de categorie overige goederen en diensten. De uitgaven aan voedings- en genotmiddelen en vaste lasten nemen in reële termen relatief weinig toe. Paradoxaal genoeg maken de duurzame consumptiegoederen een steeds kleiner deel uit van de totale consumptieve uitgaven, terwijl het aandeel van de vaste lasten toeneemt. Duurzame goederen kennen namelijk een prijsstijging die gemiddeld fors onder de gemiddelde prijsmutatie van de gezinsconsumptie ligt, terwijl de vaste lasten juist relatief sterk in prijs stijgen. Het aandeel van voedings- en genotmiddelen in de consumptieve bestedingen daalt als gevolg van relatief lage volume- en prijsmutaties. Het aandeel van overige goederen en diensten neemt toe, vooral als gevolg van relatief hoge volumemutaties.

De consumptieve bestedingen laten dus volgend jaar nog een aanmerkelijke groei zien. Hierbij is verondersteld dat de vermogenseffecten op de groei van de consumptie verwaarloosbaar zijn. Mocht zich echter een verdere correctie op de internationale beurzen voordoen, dan moet met een negatief effect op de consumptie worden gerekend. Mede om deze reden wordt in de volgende paragraaf aandacht besteed aan de toegenomen financiële kwetsbaarheid van gezinnen en de mogelijke consequenties daarvan.

III.1.2 De financiële kwetsbaarheid van gezinnen

Vermogenswinsten kunnen op verschillende manieren de consumptie beïnvloeden. Zo kunnen bezittingen van gezinnen dèrmate meer waard zijn geworden, dat zij het minder nodig achten om te sparen voor de oude dag of andere ongewisse tijden. Ook kunnen gezinnen geld lenen op basis van het sterk in waarde gestegen onderpand om daarmee de eigen woning te verbeteren of leuke dingen te doen. Macro-economisch uiten al deze ontwikkelingen zich in een daling van de spaarquote.

Gezinnen hebben de afgelopen vier à vijf jaren aanmerkelijk meer geleend dan daarvoor. Daardoor is met name hun uitstaande hypothecaire schuld fors toegenomen. Dit roept de vraag op hoe groot de nadelige effecten voor gezinnen zouden zijn in het geval van een rentestijging of prijscorrecties op de aandelenmarkten en de huizenmarkt. Teneinde hier enig licht op te werpen is de financiële positie van gezinnen nader in kaart

gebracht.

De waarde van het aandelenbezit van gezinnen, geschaald op hun jaarlijks beschikbaar inkomen, is sinds 1985 enorm gestegen. De afgelopen 2½ jaar is dit bezit meer dan verdubbeld. Dat komt vooral door de enorme stijging van de koersen op de Amsterdamse Effectenbeurs. Maar ook hebben gezinnen veel aandelen gekocht. De opkomst van de beleggingsfondsen in de jaren negentig heeft voor veel mensen het beleggen in aandelen 'bereikbaar' gemaakt. Volgens een recent NIPO-onderzoek beleggen inmiddels circa 2 miljoen van de ruim 6½ miljoen gezinnen in Nederland in aandelen. Aan de andere kant zijn, door de lage rentevergoeding, vermogenscomponenten als spaargeld en obligaties minder in de belangstelling van de particuliere vermogensbezitter komen te staan. Toch zijn deze componenten niet in omvang afgenomen, zelfs niet in verhouding tot het jaarlijks beschikbaar gezinsinkomen.

Evenals het aandelenbezit is ook de waarde van het eigen-woningbezit sinds 1985 fors gestegen, ten dele als gevolg van de hausse op de huizenmarkt. Tegelijk steeg daartegenover ook de hypotheekschuld, die steeds circa 40% van de waarde van het eigen-woningbezit bedraagt. Ook andere schulden dan hypotheek, voor een belangrijk deel consumptief krediet, zijn opgelopen, maar in geringere mate. De totale schuld van gezinnen is, als percentage van hun beschikbaar inkomen, gestegen van circa 60% eind 1985 naar bijna 110% medio 1998. Indien de schuld wordt gerelateerd aan de liquide financiële bezittingen, ontstaat een minder ongunstig beeld. Dit verhoudingsgetal geeft aan in welke mate gezinnen hun schulden kunnen vereffenen met hun liquide bezit. Dit getal is over de genoemde periode in veel geringere mate omhoog gegaan (van 46% naar 55%), omdat tegelijk met de sterke groei van de hypothecaire schuld sprake was van een nog forsere toename van de waarde van het aandelenbezit. Toch geeft deze oploop reden tot zorg, daar binnen het liquide financiële bezit het accent is verschoven naar de meest risicovolle, en daarmee meest kwetsbare vermogenscomponent: aandelen. Daartegenover staat wel dat het verhoudingsgetal van schuld en (minder liquide) vermogen in eigen-woningbezit zelfs een daling laat zien.

Een internationale vergelijking van de vermogenspositie van gezinnen is mogelijk op basis van gegevens die de OESO periodiek publiceert.² Grafiek III.1.2 laat zien dat de schuld van Nederlandse gezinnen, als percentage van hun beschikbaar inkomen, in de periode 1993-1996 scherp is gestegen in vergelijking met de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Inmiddels bevindt de Nederlandse schuldquote zich op

² OESO, Economic Outlook, juni 1998, p. 283. Een internationale niveau-vergelijking van de vermogenspositie van gezinnen is een heikele aangelegenheid omdat institutionele verschillen tussen landen, met name met betrekking tot het eigen-woningbezit en het verzekeringssysteem (sociale zekerheid en pensioenen), daarop grote invloed hebben.

‘Angelsaksisch’ niveau. Ook als percentage van het financiële bezit zijn de schulden van gezinnen in deze periode enigszins gestegen, terwijl ze in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zijn gedaald en in de Verenigde Staten stabiel zijn gebleven. In de grafiek wordt de schuld gerelateerd aan het totale financiële bezit. Dit omvat naast het liquide financiële bezit ook illiquide vermogenscomponenten, zoals aandelen aanmerkelijk belang en ondernemingsvermogen van zelfstandigen. Internationale gegevens maken een schaling van schulden op het liquide financiële bezit niet mogelijk.

Tabel III.1.2 Vermogens van gezinnen, 1985-1998^a

	1997	1985	1990	1994	1995	1996	1997	1998 ^b
	waarde mld gld	% beschikbaar gezinsinkomen						
Liquide financieel bezit	842	127	129	135	144	154	177	196
– Aandelen (beursgenoteerd)	378	23	29	42	47	54	80	99
– Spaargeld	259	51	54	53	54	55	54	54
– Overige ^c	205	53	45	40	43	45	43	43
Eigen-woningbezit	1048	118	130	167	188	204	221	229
Andere bezittingen ^d	280	48	57	48	56	56	59	59
Schulden	496	58	67	80	85	94	104	108
w.v. Hypotheekschulden	412	49	56	67	72	79	87	91
Netto vermogen	1673	235	249	270	304	321	352	376
		% liquide financieel bezit						
Schulden		46	52	59	59	61	59	55

^a Niveau aan het einde van het jaar, als percentage van het beschikbaar gezinsinkomen inclusief contractuele besparingen. De vermogens zijn ongerekend het pensioenvermogen (technische reserveverplichtingen) dat gezinnen hebben opgebouwd bij verzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

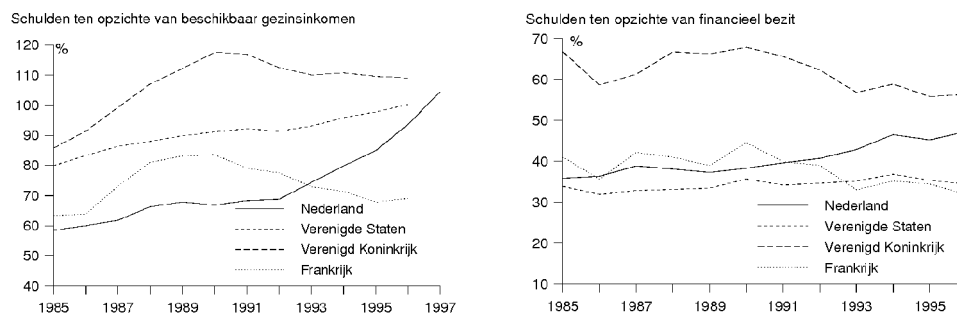
^b Stand juni 1998. Benadering aan de hand van de ontwikkeling van de AEX-index, de huizenprijzen en de hypotheekschulden.

^c Chartaal geld, girale tegoeden, obligaties en vluchtkapitaal.

^d Aandelen aanmerkelijk belang (= aandelen in niet-beursgenoteerde NV's en BV's), ondernemingsvermogen van zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

Bron: CBS en DNB (bewerking CPB).

Grafiek III.1.2 Financiële kwetsbaarheid van gezinnen, naar land, 1985-1997

Bron: OESO Economic Outlook en Financial Statistics, en voor Nederland, CBS en DNB (bewerking CPB).

Al een jaar geleden toonden sommigen zich bezorgd over de veranderingen in de balanspositie van Nederlandse gezinnen. Zo maakte Groeneveld zich zorgen over de sterk toegenomen hypothecaire schulden in samenhang met de hausse op de huizenmarkt.³ Mocht er een neerwaartse correctie van de huizenprijzen tot stand komen, al dan niet als gevolg van een oplopende rente, dan zou een neerwaartse spiraal in gang gezet kunnen worden van huishoudens in financiële problemen, een portefeuille 'slechte leningen' bij kredietverstrekkers, sanering van schulden van gezinnen, nadelige vermogenseffecten, lagere economische groei en banenverlies. Groeneveld wijst in dit verband op de ontwikkelingen op de Nederlandse huizenmarkt eind jaren zeventig.

Dat een dergelijke ongunstige gang van zaken niet ondenkbaar is, tonen ook de ontwikkelingen in het Verenigd Koninkrijk in de tweede helft van de jaren tachtig aan. Britse gezinnen kenden toen een vergelijkbare stijging van hun schuldquote als hun Nederlandse overburen in de afgelopen jaren (zie grafiek III.1.2). Destijds rezen daar de huizenprijzen de pan uit, consumeerden de Britten uitbundig en daalde de spaarquote van gezinnen. Eind jaren tachtig werd de rekening gepresenteerd. De *Bank of England* zag zich gedwongen de rente te verhogen (van 9% begin 1988 tot 15% begin 1990), waarna tal van huishoudens in de problemen kwamen. Schuldsanering (anders geformuleerd: een forse stijging van de spaarquote) zette vervolgens een domper op het consumptieverloop. In 1991 werd het dieptepunt van de recessie bereikt: de consumptie

³ J.N. Groeneveld, Een hypotheek op de toekomst, ESB, 24 september 1997, pp. 724-726. Anderen vinden de zorgen van Groeneveld voorbarig. Zie C.J.M. Kool, Een hypotheek op de toekomst?, ESB, 16 januari 1998, pp. 34-35 en W. van Assenbergh, De ene hypotheek is de andere niet, ESB, 16 januari 1998, pp. 36-38.

kromp toen met ruim 2%.

Het is echter niet waarschijnlijk dat een dergelijke ontwikkeling zich in Nederland in die mate zal voordoen. Nederlandse gezinnen leggen namelijk hun hypothecaire schulden overwegend voor lange tijd vast. Schulden van Britse gezinnen daarentegen staan veelal uit met een korte looptijd. Bij een verhoging van de rente gaan de rentelasten van Nederlandse gezinnen daarom minder abrupt omhoog. Daarbij komt dat de rente in het Verenigd Koninkrijk indertijd wel héél fors werd verhoogd.

Resteert de vraag hoe groot de effecten op de consumptie en het BBP zouden zijn in het geval van prijscorrecties op de markten voor huizen en aandelen. Om hiervan een indruk te kunnen geven, zijn twee illustratieve varianten berekend. In de eerste is sprake van een prijsdaling van woningen in Nederland met 10%, als gevolg van een omslag in het koopsentiment. Het hieruit voortvloeiende vermogensverlies van gezinnen resulteert na twee jaar in een vermindering van de consumptie met ruim ½% en van het BBP met circa ¼%. De tweede variant gaat uit van een wereldwijde daling van de beurskoersen met 20%. In dit geval neemt de consumptie na twee jaar af met ¼ à ½%. Aangezien de beurscorrectie gepaard gaat met een vermindering van de economische activiteit in de wereld, krijgt de uitvoer, anders dan bij een prijsdaling van woningen, een tik. Daarom is het negatieve effect op het BBP na twee jaar vergelijkbaar met dat in de eerste variant, hoewel de invloed op de consumptie kleiner is.

III.1.3 Woningbouw

De investeringen in woningen zijn in 1997 met 7% toegenomen. Dit kan worden toegeschreven aan de sterke stijging van het aantal bouwvergunningen in 1996, die op haar beurt werd veroorzaakt door de gunstige marktverhoudingen (dalende rente, aantrekkelijke economische groei). De toename van het aantal vergunningen leidde vooral in 1997 tot een hogere productie. Verder is het vorstverlet in 1997 verminderd, waardoor de arbeidsproductiviteit positief werd beïnvloed.

Tabel III.1.3 Verleende bouwvergunningen woningen, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999
	in dzd			
Huursector	25	22	19	19
Koopsector	77	80	78	77
Totaal	102	102	97	96
Lange rente (%)	6,2	5,6	4¾	5

De vooruitzichten voor de koopsector blijven in 1998 relatief gunstig. De hoogconjunctuur houdt aan, terwijl de lange rente verder is gedaald. De reële huurprijzen gaan wederom omhoog, zij het in mindere mate dan voorheen. Gezien de voorkeur van de woonconsument voor de koopwoning – in samenhang met de lage rente en de stijgende huren – blijft het marktaandeel van de huursector onder druk staan. Het aantal vergunningen in de koop- en huursector wordt getemperd door het in omvang teruglopende (kwantitatieve) woningtekort. Op grond hiervan bereikt het aantal vergunde woningen niet meer het niveau van 1997.

Voor 1999 wordt een verdere vermindering van het aantal verleende vergunningen verwacht. Deze komt voor rekening van de koopsector. Vooral de afzwakkende economische groei heeft een minder gunstige invloed op het koopsentiment.

De investeringen in woningen zullen dus minder hard gaan groeien. Terwijl de toename van de investeringen in 1998 nog 4% bedraagt, wordt voor 1999 een stabilisatie verwacht.⁴ In deze cijfers is rekening gehouden met het zachte winterweer van de eerste maanden van 1998. Een opwaarts effect gaat uit van de kwaliteitsontwikkeling van de Nederlandse nieuwbouwwoning. Omdat het aandeel koop in de nieuwbouw groter wordt neemt de kwaliteit van de nieuwbouwproductie toe. Dit effect draagt jaarlijks iets meer dan 1%-punt bij aan de groei van de investeringen in woningen. Ook neemt de kwaliteit van de nieuwbouw in het koop- en huursegment afzonderlijk toe. Zonder dit effect zou de groei van de investeringen in woningen jaarlijks ongeveer ½%-punt lager zijn.

⁴ Voor 1998 en 1999 is een groei van de investeringen in herstel en verbouw van 2½% geraamd.

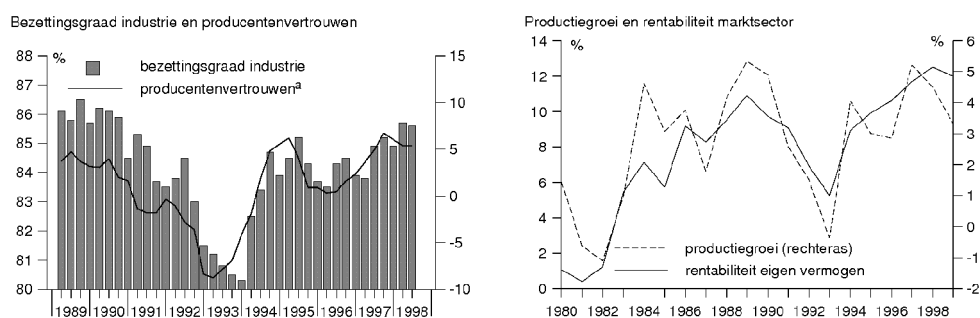
III.1.4 Bedrijfsinvesteringen

De groei van de conjunctuurgevoelige investeringen⁵ versnelt dit jaar tot ongeveer 11½%. Alle signalen voor een forse investeringstoename staan op groen. De productie-groei van de marktsector is vorig jaar aangetrokken en behoudt in 1998 dat momentum: dat geldt zeker voor het industriële productieverloop. De capaciteitsbezetting in de industrie is vooral daardoor de afgelopen anderhalf jaar opgelopen tot 85½% (stand juni 1998). Daarmee ligt de bezettingsgraad nog bijna een punt onder de toppen die werden bereikt gedurende de vorige hausse van 1989-1990 (zie grafiek III.1.3). Industriële ondernemers gaven halverwege dit jaar dan ook niet aan dat een tekort aan productiecapaciteit de verwachte bedrijvigheid in de weg staat. Dat komt mede doordat ze thans een grote investeringsactiviteit aan de dag leggen. Volgens een eerder dit jaar gehouden enquête verwachten ondernemers in de industrie (ongerekend aardolie-industrie) in 1998 circa 25% meer te investeren dan vorig jaar. De investeringsdynamiek blijft niet beperkt tot de industrie. De transportsector is druk doende de capaciteit te vernieuwen en tevens uit te breiden. Zo lagen de verkopen van bedrijfswagens en personenauto's voor zakelijke doeleinden in de eerste helft van dit jaar ruimschoots boven die van dezelfde periode een jaar eerder. Voor het hele jaar 1998 wordt voor de investeringen in wegvervoermiddelen een toename van circa 11% verwacht. Ook de commerciële dienstensector, waar de werkgelegenheidscreatie het grootste is, investeert volop in nieuwe en 'upgrading' van bestaande werkplekken. Inmiddels vertoont de kantorenmarkt tekenen van krapte.

Naar verwachting valt volgend jaar het groeitempo van de conjunctuurgevoelige investeringen scherp terug. Deze terugval is vooral het gevolg van de groeivertraging van de productie in de marktsector; met name in de industrie wordt gerekend op een lagere groei. De bezettingsgraad van de productiecapaciteit zal onder deze omstandigheden 'ontspannen' en industriële ondernemers zullen minder dan in 1998 de behoefte voelen de investeringen op te voeren. Bovendien verslechtert de winstgevendheid in de marktsector, wat bijdraagt aan vermindering van de investeringsdynamiek. De lagere winstquotes impliceren overigens niet dat de financiering van de investeringen in de knel komt. Zo kunnen, getuige de *cash flow quote*, de investeringen nog ruimschoots uit eigen middelen worden gefinancierd: de afschrijvingen en winst van productie in Nederland liggen beduidend hoger dan de investeringen (zie tabel III.1.4).

⁵ Dat zijn de investeringen van bedrijven ongerekend woningen, schepen, vliegtuigen, railvervoermiddelen en investeringen door de energiesector.

Grafiek III.1.3 Enkele investeringsbepalende factoren, 1980-1999

^a Rechteras. Saldo van positieve en negatieve antwoorden op beoordelingsvragen.

Tabel III.1.4 Aspecten investeringen bedrijven in vaste activa, 1991-1999

	1997	1991-1994	1995	1996	1997	1998	1999
	waarde	mutaties per jaar in %					
	mld gld						
Machines	44,8	-0,9	7,8	9,7	5,6	2¾	3
Bedrijfsgebouwen	15,7	-4,8	-5,1	6,2	7,0	5¾	3½
Wegvervoermiddelen	9,5	-8,3	35,9	12,0	12,4	11	3
Overige vervoermiddelen	3,8	11,3	-0,1	-17,0	13,0	-23¾	15
Totaal exclusief woningen	88,3	-0,9	7,0	7,9	8,0	3½	5
w.o. Conjunctuurgevoelig	72,7	-3,0	11,2	7,1	6,1	11½	4
	1989	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	%						
Cash-flowquote ^a	127	142	141	140	147	147	139
Investeringsquote ^b	18,6	16,0	16,5	17,4	17,9	17¾	18¼

^a Afschrijvingen plus winst van productie in de Nederlandse marktsector als percentage van de bruto investeringen in vaste activa in Nederland.

^b Bruto investeringen in vaste activa (exclusief woningen) als percentage van de bruto toegevoegde waarde tegen factorkosten (exclusief exploitatie onroerend goed).

Hoewel de conjunctuurgevoelige investeringen, zoals gezegd, in 1998 sterker groeien, is dat niet het geval voor de totale bruto bedrijfsinvesteringen in vaste activa (exclusief woningen). Dat komt omdat vorig jaar de niet-conjunctuurgevoelige investeringen incidenteel hoog waren. Met name de investeringen door de energiesector waren vorig jaar omvangrijk door de vernieuwing van een raffinaderij in het Rotterdamse havengebied en het gereedkomen van enkele grote projecten in de delfstoffenwinning. Ook waren de investeringen in vliegtuigen eenmalig hoog. In 1999 zal er, naar de huidige inzichten, minder vertekening door incidenten zijn, zodat de totale bedrijfsinvesteringen en de conjunctuurgevoelige investeringen ongeveer gelijke tred houden.

III.1.5 Buitenlandse handel

Ondanks de groeivertraging van de wereldhandel versnelt dit jaar de Nederlandse uitvoergroei (goederen exclusief energie). Daarvoor bestaan twee redenen. In de eerste plaats is de prijsconcurrentiepositie de afgelopen twee jaren sterk verbeterd. Met enige vertraging kunnen Nederlandse exporteurs daardoor terrein winnen op de wereldmarkt ten koste van hun buitenlandse concurrenten. In de tweede plaats werd de uitvoerontwikkeling vorig jaar gedrukt door enige incidenten, waarvan de varkenspest de belangrijkste was. Die ongunstige invloed valt dit jaar weg. Sterker nog, de uitvoer van levende varkens en varkensvleesproducten is in de loop van 1998 weer op gang gekomen. Het macro-groeicijfer voor de uitvoer ondervindt daarvan nu een gunstige invloed.

Tabel III.1.5 *Uitvoer en concurrentiepositie (goederen exclusief energie), 1991-1999*

	1991-1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Uitvoervolume	4,2	7,6	5,2	7,2	8¼	6
Relevant wereldhandelsvolume	4,0	8,5	5,6	7,9	6½	6½
Marktprestatie	0,2	-0,9	-0,4	-0,7	1¾	-½
Prijsconcurrentiepositie ^a	0,3	-3,6	1,7	4,2	-¼	-½
Effectieve koers van de gulden t.o.v. concurrenten (industrieproducten)	1,4	5,5	-1,8	-5,3	½	2
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie (in guldens)						
Nederland	0,7	-2,5	-0,9	-2,0	-¾	2
Concurrenten	1,3	-3,7	2,8	5,0	-¼	-½

^a Prijsstijging relevante wereldhandel minus prijsstijging uitvoer.

De buitenlandse afzet van landbouwproducten en voedingsmiddelen neemt minder toe dan die van de chemische en metaalindustrie. De groei van de wederuitvoer ligt daar echter weer duidelijk boven. Na de afgelopen vier jaren al met gemiddeld 15% per jaar te zijn gestegen vertoont de wederuitvoer in 1998 opnieuw groei in de dubbele cijfers, omdat de invoervraag naar de desbetreffende goederen vanuit het Europese achterland dynamisch blijft. In deze torenhoge wederuitvoer-cijfers komt ook de aantrekkelijkheid van Nederland als vestigingsplaats voor buitenlandse bedrijven tot uiting. Veel multinationals van buitenlandse origine hebben de afgelopen jaren logistieke centra in ons land gevestigd van waaruit het Europese achterland wordt bewerkt.

Toch is niet alles koek en ei. De *leading indicator* voor de uitvoer geeft aan dat de groei van de Nederlandse export de komende maanden aanmerkelijk zal afzwakken. Alle basisreeksen waarop deze indicator is gebaseerd geven signalen dat de Nederlandse exporteurs minder goede tijden tegemoet gaan (zie kader). Terwijl de prijsconcurrentiepositie in 1997 nog verbeterde met 4¼%, wordt voor dit jaar en volgend jaar een verslechtering van deze positie verwacht met achtereenvolgens ¼ en ½%. Volgend jaar speelt daarbij een rol dat de effectieve koers van de gulden ten opzichte van concurrenten 2% omhoog gaat, nagenoeg volledig door de geprojecteerde daling van de Amerikaanse dollar en het Britse pond tegenover de munten van het eurogebied. Van belang is tevens dat de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie volgend jaar sterker stijgen dan die bij concurrenten.

Verwacht wordt daarom een vertraging van de uitvoerontwikkeling van 8¼% (1998) naar 6% volgend jaar. Ook het Nederlandse specialisatiepatroon draagt aan deze vertraging bij. In jaren van hoogconjunctuur bestaat bij onze voornaamste handelspartners veel vraag naar duurzame consumptiegoederen en investeringsgoederen. Nederlandse producenten maken, vergeleken met aanbieders uit andere landen, relatief weinig van deze goederen. Zij zijn immers gespecialiseerd in landbouwproducten, voedingsmiddelen en (vooral chemische) basisproducten, die in de huidige fase van de conjunctuurcyclus minder worden gevraagd dan de andere genoemde producten.

De groeivertraging van de uitvoer volgend jaar heeft gevolgen voor de invoer. Want de Nederlandse industrie, die met een terugval van de productiegroei te maken krijgt, zal niet zo veel extra ingevoerde grondstoffen en halfabrikaten nodig hebben voor verbruik in het productieproces. Ook wordt voor 1999 gerekend op een minder grote dynamiek van de invoer van consumptiegoederen, machines en auto's dan dit jaar wordt gerealiseerd. Dat komt doordat de toename van zowel de particuliere consumptie als de conjunctuurgevoelige investeringen in 1999 minder uitbundig zal zijn. Al met al vertraagt hierdoor de invoergroei van 7¼% (1998) naar 5¾% volgend jaar.

Uitvoer-indicator: afzwakking van de groei

De CPB-conjunctuurindicator is samengesteld uit deelindicatoren voor enerzijds de belangrijkste bestedingscategorieën en anderzijds de productie van de industrie, de bouwnijverheid en de dienstensector. De deelindicator voor de uitvoer steunt op vijf basisreeksen. Drie daarvan, de IFO-conjunctuurindicator voor Duitsland en de leading indicators van de OESO voor Europa en de Verenigde Staten, geven een indicatie van de te verwachten relevante wereldhandelsgroei. Daarnaast behoort de relatieve mutatie van de dollarkoers tot de basisreeksen, als proxy voor de ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie. Tenslotte doen ook de aan de conjunctuurtest voor de industrie ontleende orderontvangst en uit het buitenland dienst als basisreeksen. De uitvoer-indicator signaleert veranderingen in de groei van de export ongeveer drie maanden van tevoren.

Voor de komende maanden wijst de indicator op een afzwakking van de groei van de uitvoer. De groei zou zelfs lager worden dan trendmatig (op dit moment circa 5½%). Deze voorspelling steunt vooral op een afnemende groei van de orderontvangst en uit het buitenland. Van belang is tevens dat het gunstige effect van de in de afgelopen twee jaar opgetreden koersstijging van de dollar uitgewerkt begint te raken. De IFO-conjunctuurindicator heeft zich eind vorig jaar gestabiliseerd op een redelijk hoog niveau en is ten opzichte daarvan de afgelopen maanden gedaald. Tenslotte wijzen ook de OESO-indicatoren voor Europa en de Verenigde Staten op een afzwakking van de uitvoergroei.

Hierbij moet worden bedacht dat de recente turbulentie in delen van de wereldeconomie nog slechts in beperkte mate in de basisreeksen van de indicator tot uitdrukking is gekomen.

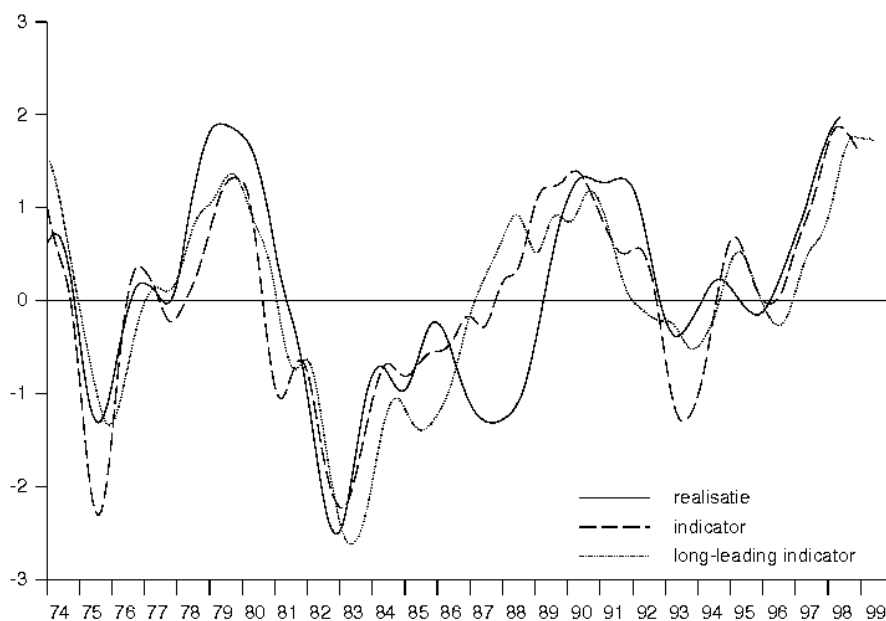
Deelindicator voor de uitvoer

III.1.6 Productie

De Nederlandse economie ontwikkelde zich in de eerste helft van dit jaar bijzonder voorspoedig. De CPB-conjunctuurindicator (grafiek III.1.4) geeft echter aan dat de groei van het BBP de komende maanden gaat afzakken. Volgens deze indicator moet zelfs met de mogelijkheid van een conjuncturomslag rekening worden gehouden, dat wil

zeggen met een economische groei die beneden de trendmatige belandt. De meeste korte-termijnindicatoren voor de Nederlandse economie, die in de conjunctuurbarometer zijn samengebond, hebben inmiddels een top bereikt en stabiliseren zich op een hoog niveau (bijvoorbeeld de koopbereidheid) of laten een (bescheiden) daling zien (bijvoorbeeld de IFO-conjunctuurindicator voor Duitsland). Tot de indicatoren die de ongunstigste signalen afgeven behoren met name die voor de uitvoer (zie het kader in paragraaf III.1.4). Ook de *long-leading indicator*, die een wat verdere horizon heeft, wijst op een afzwakking van de economische groei. Volgens deze indicator vindt het komende jaar echter nog geen duidelijke conjuncturomslag plaats. Dit vooruitzicht steunt met name op de ontwikkeling van enkele financiële variabelen (lange rente en beurskoers). De ontwikkeling van deze variabelen hangt voor een deel samen met de Azië-crisis. De onzekerheid daar heeft kapitaal naar de Westerse kapitaalmarkten gedreven en daarmee hier de lange rente verlaagd en de aandelenkoersen verhoogd.

Grafiek III.1.4 CPB-conjunctuurindicator

Tabel III.1.6 Bijdrage aan de BBP-groei, 1991-1999

	1991-1994	1995	1996	1997	1998	1999
	%-punt					
Consumptie	1,1	0,8	1,3	1,5	1¾	1¼
Investerings in woningen	0,1	0,0	0,0	0,3	¼	0
Andere investeringen ^a	-0,1	0,2	0,5	0,6	½	¼
Uitvoer	1,0	1,2	1,2	1,3	1½	1¼
Totaal	2,1	2,3	3,1	3,6	4	3

^a Bruto investeringen in vaste activa (exclusief woningen) én voorraadvorming.

Het BBP groeide vorig jaar voor het eerst sinds 1990 met meer dan 3½%. Het aantrekken van de conjunctuur in 1996 en 1997 was vooral te danken aan de uitbundige binnenlandse vraag. De bijdrage van de uitvoer aan de economische groei was de afgelopen jaren namelijk vrij stabiel (zie tabel III.1.6). Dit jaar komt de economische groei met 4% nog wat hoger uit dan vorig jaar. Naast de consumptie draagt ook de uitvoer bij aan deze groeiversnelling. De investeringen ontwikkelen zich echter iets minder uitbundig. Het conjunctuurgevoelige deel van de investeringen groeit weliswaar harder dan in 1997, maar daartegenover staat dat er minder grootschalige projecten in de energiesector zijn.

Tabel III.1.7 Enige kerncijfers op halfjaarbasis, 1997-1999

	1997	1998	1999	1997	1998	1999			
				I	II	I	II	I	II
	mutaties in % ^a								
Volume particuliere consumptie	3	3¾	2¾	3¼	2¾	3¾	3¾	2¾	2¾
Volume investeringen in woningen	7	4	0	14¼	½	4¾	3	-1½	1½
Volume overige bedrijfsinvesteringen	8	3½	5	12¼	4¼	3¼	3¾	5	5
Volume uitvoer van goederen, exclusief energie	7¼	8¼	6	9¼	5½	8½	8	6¾	5½
Volume invoer van goederen	7½	7¼	5¾	10¼	5¼	8	6½	6	5½
Volume bruto binnenlands product	3¾	4	3	4	3¼	4	3¾	3	2¾
Werkgelegenheid ^b	2¾	3	1¾	3	2¾	3	2¾	2	1¾
Consumentenprijsindex	2¼	2	1¾	2	2½	2¼	2	1¾	1¾

^a Ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorgaande jaar.

^b Personen met een baan van 12 uur of meer per week.

De toename van de investeringen in woningen zwakt in de loop van 1998 merkbaar af, maar bedraagt op jaarbasis nog altijd 4%. Volgend jaar vermindert de economische groei waarschijnlijk tot 3%. De bijdragen aan de groei van alle bestedingscategorieën nemen af.

Tabel III.1.7 laat zien dat in de raming een geleidelijke vertraging van de BBP-groei besloten ligt van 4% in de eerste helft van 1998 naar 2½ à 3% in de tweede helft van volgend jaar. Met name de groei van de uitvoer zwakt duidelijk af, maar ook de dynamiek van de binnenlandse bestedingen vermindert langzaam maar zeker.

De voorliggende projectie impliceert nog geen omslag van de conjunctuur. Gezien de signalen van de CPB-conjunctuurindicator en de onzekerheden ten aanzien van de internationale economische ontwikkeling kan een dergelijke omslag echter niet worden uitgesloten.

III.2 Prijzen en winsten

De combinatie van hoge groei en lage inflatie houdt aan. Grote concurrentie op de binnenlandse markt en efficiëntieverbeteringen, geholpen door stabiele invoerprijzen, leiden tot een inflatietempo, gemeten aan het verloop van de consumentenprijsindex, dat van jaar op jaar de 2% niet te boven gaat. Ook op buitenlandse afzetmarkten is de concurrentie hevig, met name door de Azië-crisis. Toch kunnen Nederlandse aanbieders op zowel de binnenlandse als de exportmarkt dit jaar betere marges realiseren, maar de margewinst is, vergeleken met eerdere perioden van hoogconjunctuur, bescheiden. Daardoor is de verbetering van de winstgevendheid in de marktsector beperkt. Volgend jaar verslechteren de winstquotes zelfs.

III.2.1 Inflatie

Dit jaar komt de stijging van de consumptieprijs uit op 2¼%, voor volgend jaar wordt een afzwakking voorzien tot 1¾%. Voor de consumentenprijsindex geldt een soortgelijk beeld.

Tabel III.2.1 Stijging consumptieprijs naar onderdelen, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999	
	aandelen	bijdragen in %				
Invoer	0,32	0,0	0,3	0,9	0	0
Indirecte belastingen en niet-marktsector ^a	0,32	1,0	1,3	1,5	1¼	1¼
Arbeidskosten	0,36	- 0,2	0,4	- 0,1	½	1
Bruto margeverbetering ^b	<u>n.v.t.</u>	<u>0,5</u>	<u>- 0,5</u>	<u>- 0,2</u>	<u>½</u>	<u>-½</u>
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %)	1,00	1,4	1,6	2,0	2¼	1¾
Consumentenprijsindex (mutaties per jaar in %)		2,0	2,0	2,2	2	1¾

^a Betreft de bijdrage van indirecte belastingen, aardgas, huur en zorg.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

De invoerkosten vertragen dit jaar sterk. Met name onder invloed van fors dalende olieprijsen gaat het algemene invoerprijspeil ruim 1% omlaag. Dat de bijdrage van de invoer aan de prijsstijging niet negatief is, houdt verband met het feit dat de prijzen van de invoer van finale consumptiegoederen nog wel enige stijging laten zien. Ook in 1999 is vanuit de invoerprijzen geen bijdrage aan de consumptieprijsstijging te verwachten. Het inflatoire klimaat in de wereld blijft, mede onder invloed van de Azië-crisis, gematigd en bovendien zal de gulden ten opzichte van leveranciers naar verwachting een appreciatie van bijna 2% laten zien.

Een belangrijke bijdrage aan de prijsstijging in Nederland wordt telkenjare geleverd door factoren zoals indirecte belastingen, huren en prijsstijgingen van aardgas en in de zorgsector (zie kader voor een internationale vergelijking van enkele elementen). De kleinverbruikersheffing op aardgas heeft een opwaarts effect op de gasprijs. In 1998 en met name in 1999 staat daar een neerwaarts effect tegenover van de lagere olieprijs, die vertraagd doorwerkt in de gasprijs. Per saldo stijgt de gasprijs voor gezinsverbruik in 1998 enigszins en daalt in 1999.

Nederlandse inflatie internationaal vergeleken

In 1997 lag de inflatie in Nederland ¼% boven het gemiddelde in de EU. In de eerste helft van 1998 liep het verschil verder op tot meer dan ½%. Het verschil met buurlanden België en Duitsland bedroeg het afgelopen half jaar zelfs meer dan 1%. Waarom loopt de inflatie in Nederland uit de pas?

De opbouw van de geharmoniseerde prijsindex (HICP) laat zien dat een groot deel van het verschil in prijsstijging is toe te schrijven aan de prijsontwikkeling in een drietal categorieën: Huisvesting, electriciteit & gas, Vervoer en Alcoholhoudende dranken & tabak. Bij deze categorieën spelen beleidsmaatregelen een grote rol.

De prijsstijging van huisvesting wordt voor een groot deel door de huurstijging bepaald, die met 4,0% in 1997 en 3,6% in 1998 ruim boven de gemiddelde prijsstijging ligt¹. In Duitsland en België is de huurstijging in 1997 2,7% respectievelijk 1,7%. Van belang in Nederland is verder de kleinverbruikersheffing op energie die vanaf 1996 is ingevoerd. De gasprijzen stegen mede hierdoor vorig jaar met 13%.

De accijnzen werken met name door in de categorieën Alcoholhoudende dranken & tabak en Vervoer. In 1997 kenden alle drie de landen een accijnsverhoging op alcohol en tabak, terwijl dit jaar deze accijnzen alleen in Nederland zijn verhoogd. In juli 1997 zijn de Nederlandse benzineaccijnzen verhoogd. Aangezien de compenserende verlaging van de motorrijtuigenbelasting niet in de internationaal vergelijkbare HICP is opgenomen, leidt dit tot een stijging van de Nederlandse HICP met ¼%.

Uit de tabel blijkt dat het verschil in prijsstijging tussen Nederland en de buurlanden bij de HICP exclusief de bijdrage van de drie categorieën beduidend minder groot is.

Geharmoniseerde inflatie en de bijdrage van een drietal beleidsgevoelige categorieën

	HICP			HICP excl. bijdrage drie categorieën ^a		
	1996	1997	jan-juni 1998	1996	1997	jan-juni 1998
	%					
Nederland	1,4	1,9	2,1	0,4	0,6	1,1
Duitsland	1,2	1,5	0,9	0,5	0,7	0,6
België	1,7	1,5	1,0	0,7	0,9	0,9
EU -15	2,4	1,7	1,5			

^a Dit betreft de drie categorieën Huisvesting, water, electriciteit & gas, Vervoer en

De bijdrage van de arbeidskosten aan de prijsstijging neemt geleidelijk toe van vrijwel nul in 1997 tot 1% in 1999. Zowel dit jaar als in 1999 bedraagt de contractloonstijging naar verwachting 3%. De incidentele loonstijging loopt volgend jaar echter enigszins op, terwijl de bijdrage van de werkgeverslasten aan de loonvoet van negatief in positief verkeert.

Het verloop van de prijzen van de finale invoer is, met enige vertraging, van invloed op de concurrentieverhoudingen op de Nederlandse markten voor consumptiegoederen. Bij stijgende invoerprijzen, hetgeen in 1997 het geval was, kunnen de prijzen van consumptiegoederen die bloot staan aan internationale concurrentie wat worden verhoogd zonder dat dit gepaard gaat met verlies van marktaandeel. In 1998 uit zich dat in enige margeverbetering, die in 1999, onder invloed van de dan weer verscherpte concurrentieverhoudingen, weer grotendeels verdwijnt. Vooral door deze omstandigheid komt de consumentenprijsstijging in 1999 toch lager uit dan in het lopende jaar.

III.2.2 Uitvoerprijs en ruilvoet

De Azië-crisis beïnvloedt in 1998 niet alleen het volume van de wereldhandel, maar houdt ook de internationale prijzen onder druk. De prijzen van onze concurrenten, uitgedrukt in guldens, dalen dit jaar een fractie, na vorig jaar nog met bijna 7% te zijn gestegen. De Nederlandse uitvoerprijzen (goederen exclusief energie) laten ook een 'knik' zien, maar deze is minder scherp. Na een prijsoploop van 2½% in 1997 maken de uitvoerprijzen dit jaar waarschijnlijk pas op de plaats. De margeverbetering die Nederlandse exporteurs kunnen realiseren bedraagt onder die omstandigheid slechts een kwart procentpunt (zie tabel III.2.2). In het licht van de huidige hoogconjunctuur en de relatieve rust op het Westerse valutafront is dat een pover resultaat. Zo nam tijdens de hausse van eind jaren tachtig de winstmarge op uitvoer met ruim 2 procentpunt gemiddeld per jaar toe. De Azië-crisis heeft nu tot een ongewone verscherping van de internationale prijsconcurrentie geleid.

Tabel III.2.2 *Prijzen buitenlandse handel (goederen exclusief energie), 1991-1999*

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	bijdragen in %					
<i>Bijdrage aan uitvoerprijsstijging</i>						
Invoer grondstoffen en halffabrikaten	- 0,3	0,6	-0,4	1,3	½	0
Energiekosten ^a	- 0,3	0,2	0,8	0,4	- 1	- ¼
Arbeidskosten	0,4	- 0,3	0,2	- 0,2	¼	1
Bruto margeverbetering ^b	<u>- 0,8</u>	<u>1,2</u>	<u>- 1,0</u>	<u>1,1</u>	<u>¼</u>	<u>- ¾</u>
Uitvoerprijs (mutaties per jaar in %)	- 1,0	1,7	- 0,4	2,6	0	0
	mutaties per jaar in %					
Invoerprijs	- 0,6	0,3	- 0,8	2,3	¾	0
Ruilvoet	- 0,4	1,4	0,4	0,3	- ¾	0

^a Voornamelijk olieproducten als basisgrondstof voor de chemische industrie.

^b Inclusief afschrijvingen en rente.

Het zijn vooral de prijzen van ruwe aardolie en olieproducten die door de verminderde vraag uit Azië onderuitgaan (zie paragraaf II.2.2). Als gevolg daarvan dalen dit jaar de exportprijzen van producten van de basischemie, want deze bedrijfstak is een belangrijke afnemer van olieproducten. Het effect op het Nederlandse exportprijsspeel is relatief groot omdat ons exportpakket, met een groot aandeel basischemicaliën, nogal energie-intensief is. Dit energie-intensieve pakket zorgt er ook voor dat de ruilvoet (ongerekend energie) zich in 1998 ongunstig ontwikkelt. De prijzen van door de exportsector ingevoerde goederen, ongerekend ruwe aardolie en olieproducten, lopen met ¾% op terwijl de uitvoerprijzen, zoals gezegd, pas op de plaats maken.

Voor volgend jaar moeten Nederlandse exporteurs een verlies aan concurrentiekracht verwachten. Dat komt aan de ene kant door de appreciatie van de gulden en aan de andere kant door de relatief hoge stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse industrie. Deze kosten nemen zo sterk toe omdat de toename van de loonvoet belangrijk hoger is dan in 1998 terwijl de groei van de arbeidsproductiviteit in de industrie naar verwachting juist zal vertragen. De bijdrage van de arbeidskosten aan de exportprijsstijging loopt daardoor op naar 1 procentpunt. Toch wordt geen stijging van de Nederlandse uitvoerprijzen verwacht, omdat de concurrentieprijzen, uitgedrukt in gulden, met een half procent dalen. Al met al komt de winstmarge op uitvoer in 1999 onder druk te staan. Dit zal temeer het geval zijn als de Azië-crisis een grotere invloed

op de Nederlandse economie heeft dan thans voorzien.

Het saldo op de lopende rekening van de Nederlandse betalingsbalans blijft in 1998 naar verwachting stabiel, na de sterke stijging die vorig jaar is opgetreden. Ondanks ruilvoetverlies gaat het overschot op de goederenbalans verder omhoog. Ook het dienstensaldo met het buitenland stijgt, maar daar staan verslechtingen tegenover bij de saldi van de primaire inkomens en van de inkomensoverdrachten. De netto primaire inkomens staan onder druk omdat Nederlandse investeringen en beleggingen in de door crisis getroffen landen in Azië slecht renderen. Bovendien is, van jaar op jaar gezien, sprake van een uiteenlopende korte-rente-ontwikkeling tussen de Verenigde Staten (stabiel) en het eurogebied (stijging). Daardoor nemen de rentelasten over de netto kortlopende schuld van banken aan het buitenland toe. De netto inkomensoverdrachten waren in 1997 eenmalig gunstig door ontvangsten uit 'Brussel' die verband hielden met de varkenspest.

Volgend jaar stijgt het saldo op de lopende rekening evenmin. Opnieuw verslechteren het saldo op de primaire inkomensbalans en dat van de inkomensoverdrachten. De netto ontvangsten vanuit het buitenland in verband met de goederenhandel en het dienstenverkeer verbeteren wèl en bieden derhalve tegenwicht.

III.2.3 Winstgevendheid

De winsten van bedrijven in de marktsector stijgen dit jaar veel minder dan vorig jaar. Toen liep de kapitaalinkomensquote met 1½ procentpunt op, terwijl voor 1998 maar ¾ procentpunt stijging wordt verwacht. De winststijging is dit jaar bescheidener omdat, ondanks de grote vraag, de winstmarges maar weinig kunnen stijgen door de scherpe prijsconcurrentie. De Azië-crisis heeft een sterk drukkend effect op de internationale prijzen. Dit geldt niet alleen voor Nederlandse exporteurs, die als vanzelfsprekend buitenlandse aanbieders op hun afzetmarkten tegenkomen. Ook op de binnenlandse markt sijpelt dat effect door, want Nederlandse aanbieders moeten hier concurreren tegen lager geprijsde Aziatische waar.

Volgend jaar verslechtert de winst van de Nederlandse marktsector. Dat komt deels doordat de groei van de economie afzwakt, maar ook doordat de groei van de reële arbeidskosten naar verwachting zal aantrekken van 1% in 1998 naar 3% in 1999 (zie tabel IV.1.1). Gaat dit jaar de verbetering van de arbeidsproductiviteit nog uit boven de stijging van de reële arbeidskosten, volgend jaar is het omgekeerde het geval.

De winstquote van productie in Nederland stijgt dit jaar en daalt volgend jaar. Deze ontwikkeling is vergelijkbaar met die van de kapitaalinkomensquote (zie tabel III.2.3). Al een aantal jaren lopen beide quoten in redelijke mate parallel, omdat de twee belangrijkste

posten die daar tussen in zitten, de netto rentelasten en de winstbelasting, scharen. De lage rentevoet en de solide financiering, die zichtbaar wordt in het hoge niveau van de solvabiliteit, hebben ervoor gezorgd dat het beslag van de netto rentelasten op de netto toegevoegde waarde de afgelopen jaren flink is gedaald naar een bescheiden 3½%. Daar staat tegenover dat het beslag van de winstbelasting op die toegevoegde waarde flink is gestegen.

Tabel III.2.3 Aspecten winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector, 1990-1999

	1990	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	%						
Kapitaalinkomensquote marktsector ^b	18,8	17,3	17,9	17,4	18,8	19½	18½
Netto rentelastenquote	5,1	6,2	5,6	4,3	3,9	3½	3½
Belastingquote	5,0	4,7	5,4	5,8	6,4	6½	6½
Winstquote (van productie in Nederland)	12,0	9,1	10,1	10,9	12,3	13¼	12¼
Rentabiliteit eigen vermogen	9,7	8,9	9,9	10,6	11,7	12½	12
Solvabiliteit	43,6	45,0	45,7	45,4	46,7	46½	46¼
Lange rente	8,9	6,9	6,9	6,2	5,6	4¾	5
Korte rente	8,7	5,2	4,4	3,0	3,3	3¾	3¾

^a De marktsector bestaat hier uit bedrijven exclusief banken, verzekeringswezen, delfstoffenwinning, exploitatie van onroerend goed, welzijn en zorg.

^b Inclusief banken en verzekeringswezen. Dit begrip is het complement van de arbeidsinkomensquote in kerngegevenstabel I.2.

IV Arbeid en inkomen

Arbeidsmarkt

IV.1

De loonvoetstijging versnelt volgend jaar van 3% naar ruim 4%. Dit wordt met name veroorzaakt door een lastenstijging voor werkgevers, waar in 1998 nog sprake was van lastenverlichting. De gunstige arbeidsmarktontwikkeling lijkt zich nog niet te vertalen in sterk oplopende cao-lonen. Wel neemt de incidentele loonstijging licht toe. Ook in 1999 blijft de werkgelegenheid groeien, zij het wat minder sterk dan in 1998. De werkloosheid loopt verder terug tot 4³/₄% van de beroepsbevolking. Dit vergroot de kans dat werkgevers moeilijkheden ondervinden bij het aantrekken van voldoende geschikt personeel. Het aantal moeilijk vervulbare vacatures bedroeg in 1997 nog slechts 0,5% van de werkgelegenheid. HBO-economisch was met 1,6% koploper bij de opleidingen en de zakelijke dienstverlening met 0,9% bij de bedrijfstakken.

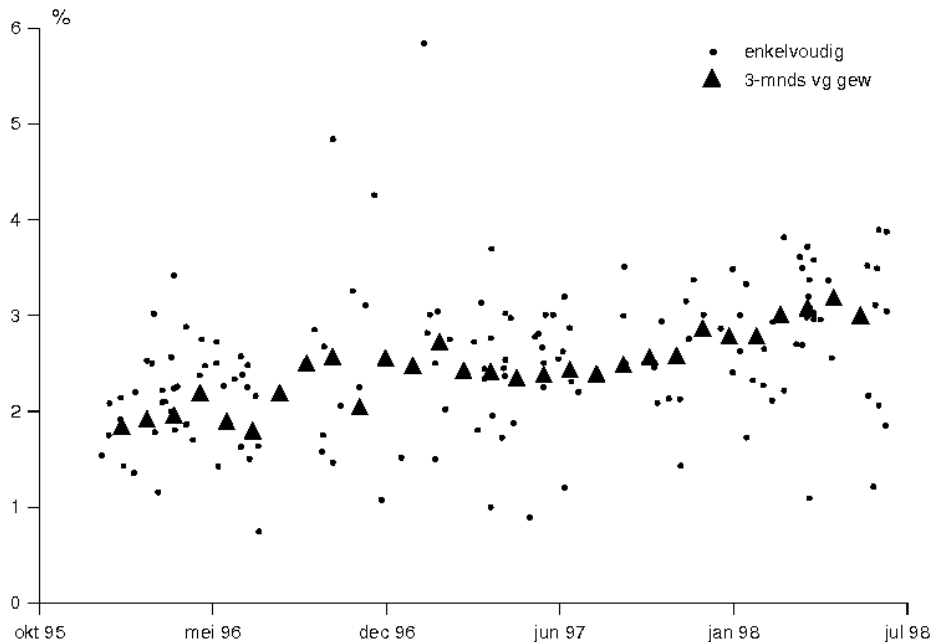
IV.1.1 Loonvoet

Dit jaar stijgen de contractlonen in de marktsector met 3%, ruim 1% boven de stijging van de consumentenprijzen. De verder verbeterde situatie op de arbeidsmarkt is een belangrijke oorzaak van de, ten opzichte van eerdere jaren, oplopende reële contractloonstijging. Voor volgend jaar wordt eveneens een toename van 3% verwacht. Tegenover de opwaartse loondruk die van de (trager) dalende werkloosheid uitgaat, staat dan een geringere bijdrage van de prijsstijging. De consumentenprijzen nemen ¹/₄% minder snel toe dan dit jaar, en de producentenprijzen ³/₄%.

Voor meer dan 80% van de werknemers is op dit moment een cao afgesloten voor heel 1998, met een gemiddelde mutatie van 3%. Voor de overige werknemers wordt, rekening houdend met overloop, eenzelfde stijging op jaarbasis verwacht. De contracten die het laatste half jaar zijn afgesloten, liggen, omgerekend naar 12-maandsbasis, gemiddeld rond een stijging met 3%, zoals in grafiek IV.1.1 is te zien. Een deel van de contracten wordt

voor een langere periode dan 12 maanden afgesloten. Daarbij wordt de loonsverhoging in een aantal gevallen voor een groter deel voorin de contractperiode gegeven. Voor een kwart van de werknemers ligt voor volgend jaar de loonsstijging al geheel vast op 2,5%, tegenover 3% in 1998.

Grafiek IV.1.1 *Effectieve jaarlijkse contractloonmutatie per cao naar afsluitdatum, marktsector*

De incidentele loonsstijging is in 1997 $\frac{1}{4}$ % lager uitgekomen dan eerder werd geraamd. Dat is deels toe te schrijven aan de sterke groei van de relatief laagbetaalde uitzendbanen. Ook de experimentele banen met behoud van uitkering, voor zover deze in de marktsector worden ingevuld, drukken het gemiddelde loon. Voor dit jaar wordt door de verdere groei van deze banen nog een drukkend effect op het incidenteel verwacht. In 1999 is dit effect naar verwachting iets minder en overheerst een opwaartse druk van de lagere werkloosheid. Het incidenteel neemt dan toe met $\frac{3}{4}$ %.

Tabel IV.1.1 *Opbouw loonvoetmutatie marktsector, 1991-1999*

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Contractloon (incl. overloop)	3,2	1,4	1,7	2,2	3	3
Incidenteel	<u>-0,2</u>	<u>-0,3</u>	<u>1,1</u>	<u>0,2</u>	<u>½</u>	<u>¾</u>
Brutoloon	3,0	1,1	2,7	2,4	3½	3¾
Sociale lasten werkgevers	<u>0,4</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,8</u>	<u>-0,1</u>	<u>-½</u>	<u>½</u>
Loonvoet marktsector	3,5	1,3	2,0	2,3	3	4¼
Reële arbeidskosten marktsector	1,8	0,4	1,0	0,8	1	3

De loonvoetstijging versnelt van 3% dit jaar tot 4¼% in 1999. Dit jaar is per saldo nog sprake van lastenverlichting voor werkgevers, volgend jaar dragen de sociale lasten voor werkgevers met ½% bij aan de stijging van de loonvoet in de marktsector. Deze hogere lasten zijn voornamelijk het gevolg van de vermogensinhaal bij de sociale fondsen, die leidt tot een stijging van de werkgeverspremies in 1999. Daarnaast nemen zowel de pensioenpremies als, vanwege hogere uitgaven in de gezondheidszorg, de premies voor ziektekosten licht toe.

IV.1.2 Werkgelegenheid

De werkgelegenheids groei, die in 1996 al op een hoog niveau lag, zette in 1997 versterkt door. De verschillende arbeidsmarktindicatoren geven een positief beeld te zien: uitzenduren en ontslagaanvragen vertonen een gestage stijging, respectievelijk daling. Het aantal faillissementen loopt versneld terug en het aantal vacatures, dat al geruime tijd toenam, vertoonde eind 1997 en begin 1998 zelfs een versnelde groei. Dit alles wijst op een voortgaande sterke werkgelegenheids groei in 1998. Wel kan de versnelde toename van het aantal vacatures, zeker voor zover het gaat om het moeilijk vervulbare deel daarvan, een indicatie zijn van toenemende knelpunten in de personeelsvoorziening. Hieraan wordt in paragraaf IV.1.4 apart aandacht besteed.

Het conjunctuurverloop leidt tot een voortzetting van de sterke werkgelegenheids groei in 1998, gevolgd door enige afvlakking in 1999. Ook de hogere loonstijging in 1999 draagt aan deze afvlakking bij, via enige versnelling in de groei van de arbeidsproductiviteit. Gemeten in arbeidsjaren komt de werkgelegenheids groei in 1998 uit op 2¾% en in 1999 op 1¾%. Het sectorale patroon wijkt niet veel af van dat in voorgaande jaren. De afgeschermd sector (commerciële dienstverlening exclusief vervoer en communicatie) groeit aanzienlijk sterker dan het gemiddelde. De open sector (landbouw, industrie,

vervoer en communicatie) blijft achter bij het gemiddelde, maar evenals in 1997 en anders dan in de jaren daarvoor, is de groei wel positief. De werkgelegenheid in de zorgsector neemt toe met rond de 2%, terwijl de overheid slechts een bescheiden groei van ½% laat zien.

Tabel IV.1.2 Arbeidsmarktindicatoren per kwartaal

	1996				1997				1998	
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II
	in dzd									
	niveau mutaties ^a									
Banen ^b	5771	150	147	171	153	167	175	175	198	
Vacatures ^c	72,6	16	6	9	8	19	21	35	42	
Uitzenduren ^d	63,8	14,8	14,0	11,2	9,5	11,3	12,2	12,6	11,5	
Ontslagaanvragen	15,0	-1,6	-2,2	-0,3	-1,4	-2,3	-1,9	-5,1	-2,9	
Faillissementen ^e	1411	-5	-150	4	39	-2	-11	-54	-75	-71

^a Ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorgaande jaar.

^b Volgens kwartaalstatistiek werkzame personen (CBS), ultimo cijfers.

^c Exclusief vacatures bij Overheid en Onderwijs, ultimo cijfers.

^d In mln.

^e In eenheden.

Tabel IV.1.3 Werkgelegenheid naar sectoren in arbeidsjaren, 1991-1999

	1997	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	in dzd	mutaties per jaar in %					
Loontrekkers bedrijven	4273	0,5	2,0	2,4	3,2	3	2
w.v. open sector	1256	-1,5	-1,4	-0,4	0,7	1¼	1
afgeschermd sector	2085	2,0	4,7	4,5	4,8	4¾	2¾
bouwnijverheid	359	-0,7	0,6	1,4	2,3	½	½
zorg	517	1,4	1,7	2,2	3,2	2¼	2
Zelfstandigen	699	1,7	1,3	2,8	1,5	2	½
Overheid	657	-0,9	-1,5	-1,6	0,2	¾	½
Totaal	5629	0,5	1,4	2,0	2,6	2¾	1¾

Anders dan in voorgaande jaren speelt arbeidsduurverkorting in de marktsector in 1998 en 1999 een zeer bescheiden rol. Bij de overheid en in de zorgsector is nog wel van substantiële effecten sprake. In de marktsector is de arbeidsduurverkorting 0,2% in 1998 en 0,1% in 1999. Gemiddeld voor de hele economie komt de arbeidsduurverkorting in 1998 uit op 0,6% en in 1999 op 0,3%.

De geschetste ontwikkeling van het arbeidsvolume resulteert in 1998 en 1999 in een groei van het aantal werkzame personen (met een baan van tenminste 12 uur per week) van circa 180 000, respectievelijk 120 000 (tabel IV.1.4). Als ook de kleine baantjes worden meegeteld komt de groei gemiddeld uit op 205 000, respectievelijk 140 000 personen. Het verschil tussen de groei in arbeidsjaren en die in personen komt op rekening van deeltijdwerk, met inbegrip van flexibele arbeid met een arbeidsduur korter dan een voltijdwerkweek. Het aandeel van deeltijdwerk neemt geleidelijk toe. Dit heeft zowel te maken met het groeiend aandeel van vrouwen in de werkzame bevolking als in de autonome groei van deeltijdwerk bij zowel mannen als vrouwen (zie kader).

Tabel IV.1.4 Vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, 1992-1999

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
	dzd							
	niveau	mutaties per jaar						
Werkgelegenheid								
- arbeidsjaren	5328	- 6	- 18	76	106	143	151	96
- personen totaal	6458	- 3	46	103	144	185	203	139
- personen vanaf 12 uur	5767	- 10	5	136	137	172	179	119
Beroepsbevolking	6178	60	71	122	98	116	96	94
Werkloze beroepsbevolking	411	70	66	- 14	- 39	- 56	- 83	- 25
Werkloosheidsuitkeringen	587	77	113	15	- 27	- 64	- 76	- 20
	niveaus							
Werkloze beroepsbevolking	411	481	547	533	494	438	355	330
Werkloosheidsuitkeringen	587	664	777	792	765	701	625	605
P/A-ratio ^a	1,212	1,214	1,227	1,229	1,231	1,233	1,236	1,239
P/A-ratio (≥ 12 uur) ^b	1,082	1,082	1,086	1,096	1,100	1,102	1,105	1,107

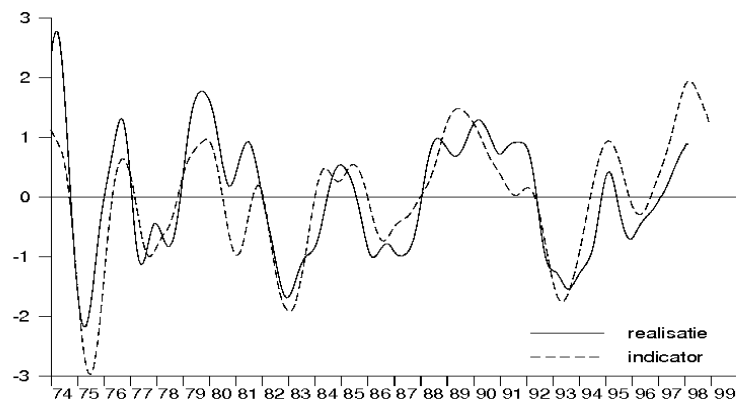
^a Verhouding werkzame personen totaal/arbeidsjaren.

^b Verhouding werkzame personen vanaf 12 uur/arbeidsjaren.

P/A en M/V

Ongeveer 60% van de werknemers heeft een vaste voltijdbaan. De rest werkt in deeltijd (circa 30%) of heeft een flexibele arbeids-relatie (circa 10%), bijvoorbeeld als uitzendkracht. Dit vindt zijn weerslag in de verhouding tussen het aantal werkzame personen en het aantal arbeidsjaren (de P/A-ratio). In 1987 waren ongeveer 119 personen per 100 arbeidsjaren werkzaam. Dat is inclusief personen die minder dan twaalf uur werken. Tien jaar later was de P/A-ratio gestegen tot 123 personen per 100 arbeidsjaren. Hierdoor nam het aantal banen in de periode 1987-1997 met 250 000 meer toe dan wanneer de P/A-ratio constant zou zijn gebleven.

Hoe kan deze groei worden verklaard? Het grootste deel kwam voor rekening van de gestegen arbeidsdeelname van vrouwen. Zij hebben immers vaak een deeltijdbaan. Omgekeerd had de toename van het aantal werkende mannen een (licht) negatieve invloed. De afgelopen tien jaar zijn zowel mannen als vrouwen meer in deeltijd (of flexibel) gaan werken en werden de deeltijdbanen kleiner. Bij de mannen had dit het meeste effect op de P/A-ratio.

Decompositie stijging van de P/A-ratio 1987-1997

Bron: CBS, Arbeidsrekeningen, 1987-1997

IV.1.3 Arbeidsaanbod en werkloosheid

Het structurele arbeidsaanbod groeit in 1998 en 1999 met ruim 1%, ofwel circa 75 000 personen per jaar. De demografische ontwikkeling heeft hierin een aandeel van circa 10 000 personen; dit is de resultante van een positief effect van de bevolkingsgroei en een negatief effect van het toenemend aandeel ouderen die nu eenmaal minder participeren. De trendmatige participatiestijging van vrouwen draagt met circa 30 000 personen aan de groei bij. De rest komt voor rekening van veranderingen in de sociale zekerheid (met name WAO en bijstand) die een grotere arbeidsdeelname tot gevolg hebben. De gunstige arbeidsmarktsituatie, die wordt gekenmerkt door een forse banengroei en een teruglopende werkloosheid, lokt extra arbeidsaanbod uit. Dit conjuncturele effect, dat bij het structurele aanbod moet worden opgeteld, wordt in 1998 en 1999 geschat op circa 25 000, respectievelijk 15 000 personen. In totaal neemt hierdoor het arbeidsaanbod in 1998 en 1999 met ongeveer 95 000 personen toe. Dat is in beide jaren een stijging van 1½%.

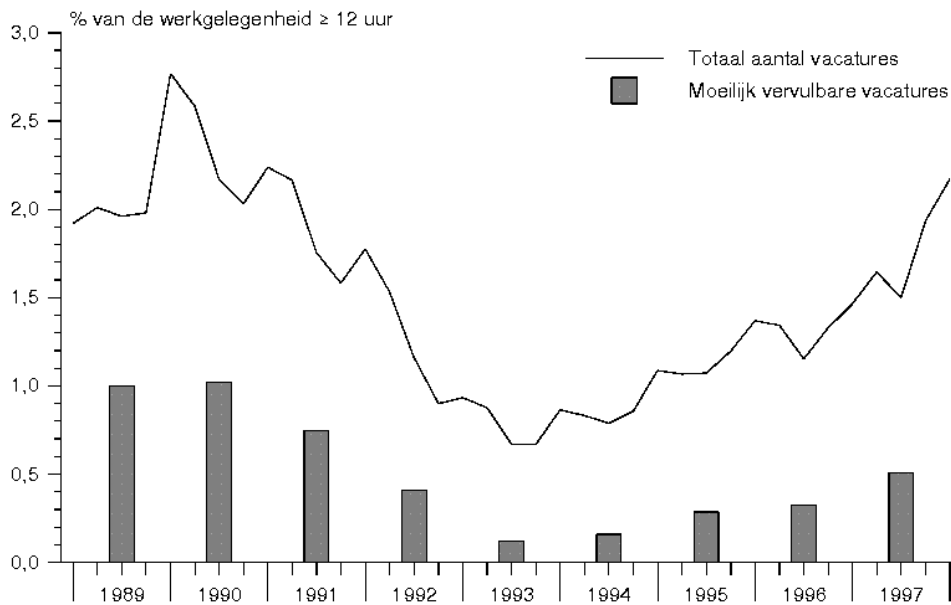
De geschetste ontwikkelingen van vraag en aanbod vertalen zich in een verdere daling van het werkloosheidscijfer tot 4¾% in 1999, het laagste percentage sinds 1980. De kans op knelpunten in de personeelsvoorziening neemt hierdoor toe. Dit is een reden te meer om meer uitkeringsontvangers aan het werk te krijgen. Het kabinet zet hiertoe een aantal beleidsinstrumenten in. Middels de 'sluitende aanpak' wordt de afstand van werklozen tot de arbeidsmarkt verkleind. Hierbij wordt een op de individuele omstandigheden toegesneden 'toeleidingstraject' vastgesteld, gebruik makend van scholing en werkervaringsplaatsen. Verder wordt de afschaffing (voor nieuwe gevallen) van de vrijstelling van sollicitatieplicht voor personen van 57½ jaar en ouder met een werkloosheidsuitkering overwogen; echter niet eerder dan wanneer de arbeidsmarkt de reïntegratie van ouderen goed mogelijk maakt. Ook de voorgenomen herziening van het belastingstelsel zal, door een verlaging van de 'replacement rate', op termijn een positief effect hebben. Hoewel de aangeboden en de gevraagde kwalificaties niet naadloos op elkaar aansluiten, nemen in het algemeen gesproken de mogelijkheden tot plaatsing dankzij de krappe arbeidsmarkt toe. Tegelijk kan zo aan sommige knelpunten in de personeelsvoorziening het hoofd worden geboden.

IV.1.4 Knelpunten in de personeelsvoorziening

De sterke economische groei en de daarmee gepaard gaande banengroei heeft geleid tot een minder ruime arbeidsmarkt. Enerzijds nam de werkloosheid af, anderzijds stonden meer vacatures open. Werkgevers hadden in grotere mate problemen om geschikt personeel te vinden. In 1997 werden 28 000 vacatures door werkgevers als moeilijk

vervulbaar aangemerkt.¹ Gelet op het aantal van 49 000 in 1990 is dit geen hoog cijfer, waarbij ook moet worden bedacht dat de werkgelegenheid sindsdien nog met ruim 10% is toegenomen.

Grafiek IV.1.2 Vacatures en moeilijk vervulbare vacatures 1989-I tot 1998-I^a

^a Exclusief vacatures bij overheid en onderwijs. Voor 1994 ook exclusief vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven

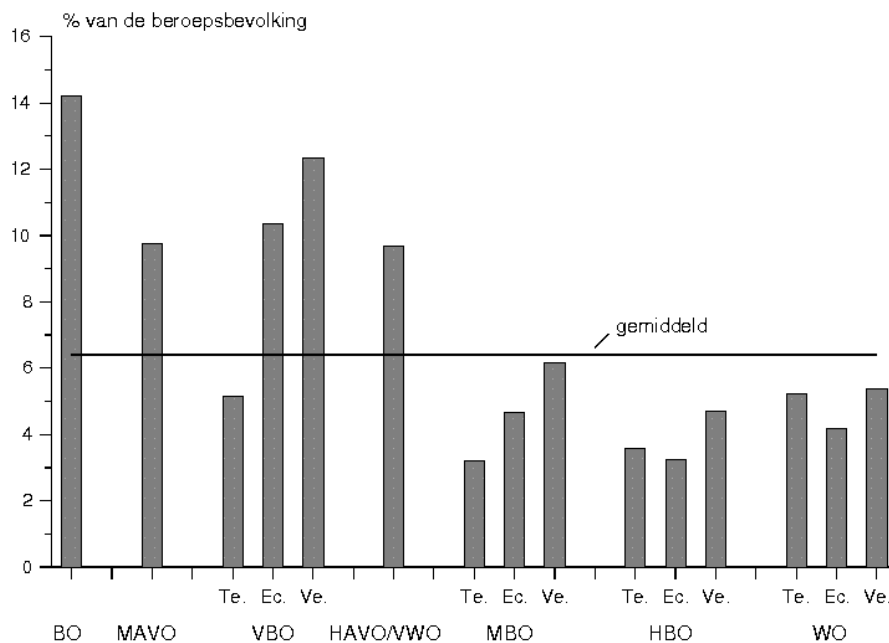
Bron: Vacature-enquêtes (CBS)

Grafiek IV.1.2 laat zien hoe de aantallen vacatures zich hebben ontwikkeld in relatie tot de werkgelegenheid. Overigens wijzen de verwachte verdere daling van de werkloosheid en de toename van het aantal openstaande vacatures in het eerste kwartaal van dit jaar erop dat het aantal moeilijk vervulbare vacatures verder toe zal nemen. Of daarmee het niveau van 1990 wordt bereikt is onzeker. Meer recente cijfers voor het midden- en

¹ Bron: CBS *vacature-enquête*, september 1997.

kleinbedrijf² en voor de industrie³ wijzen op een sterke groei.

Grafiek IV.1.3 Werkloosheid naar opleiding^a in 1997

^a De onderscheiden studierichtingen zijn: 'Technisch' (Te.), waartoe ook gerekend worden: het agrarisch onderwijs, opleidingen gericht op de transportsector en studies in de wiskunde en natuurwetenschappen; 'Economisch' (Ec.), met inbegrip van administratief, commercieel, juridisch en bestuurlijk onderwijs; 'Verzorgend' (Ve.), waaronder naast medische c.q. verpleegkundige opleidingen ook gerekend worden de opleidingen voor onderwijzend personeel en voor politie en krijgsmacht, sociaal-cultureel onderwijs, studies in de humaniora etc..

Bron: Enquête Beroepsbevolking 1997 (CBS)

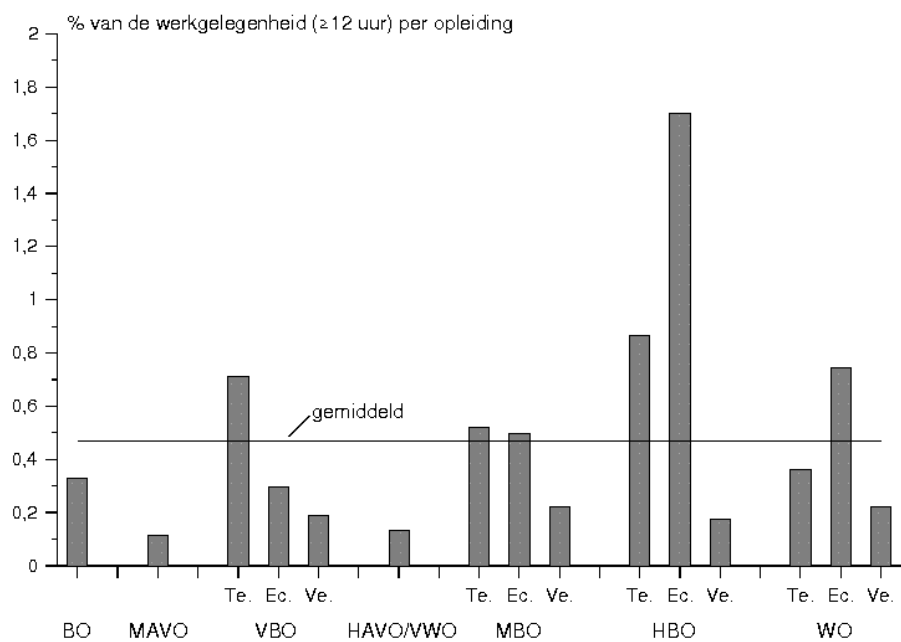
² MKB-Nederland, *Vacaturemarkt mkb 1998*; in de periode juli 1997 - juni 1998 was het aantal moeilijk vervulbare vacatures in het MKB drie keer zo groot als in de voorafgaande 12 maanden. Er wordt wel een andere definitie gehanteerd. In *Vacaturemarkt mkb 1998* is een vacature moeilijk vervulbaar als zij drie maanden of langer openstaat.

³ CBS, *Conjunctuurtest industrie*, juli 1998; in de periode 1992 tot en met 1996 wordt door gemiddeld 1% van de bedrijven een tekort aan arbeidskrachten gemeld. Vanaf 1997 groeit dit percentage gestaag naar 5% in juni 1998. Een tekort aan arbeidskrachten hoeft echter niet per definitie te wijzen op moeilijk vervulbare vacatures. De beschikbaarheid van zittend personeel speelt ook een rol.

Welk personeel is relatief schaars op de arbeidsmarkt? Om die vraag te beantwoorden wordt allereerst in grafiek IV.1.3 de werkloosheid naar opleidingsniveau en studierichting bekeken. De werkloosheid is relatief hoog bij de lager opgeleiden en personen met alleen HAVO of VWO. Een uitzondering vormen VBO-ers met een technische richting: hun werkloosheid ligt onder het gemiddelde. Relatief laag is de werkloosheid onder personen met een opleiding op MBO-, HBO- of WO-niveau, al zijn er wel wat verschillen tussen opleidingsrichtingen. Op MBO-niveau is de werkloosheid in de technische richting het laagst en op WO-niveau geldt dat voor de economische richting. Verzorgend opgeleiden op MBO-niveau en hoger zijn verhoudingsgewijs iets vaker werkloos.

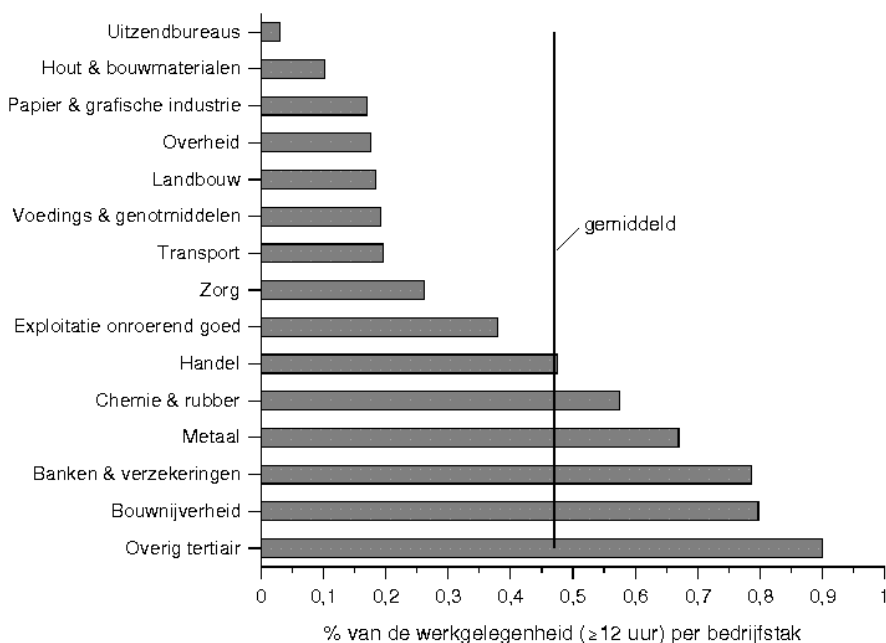
Betekent een lage werkloosheid ook dat het minder gemakkelijk is om vacatures in de betrokken opleidingen op te vullen? In grafiek IV.1.4 staat het aantal moeilijk vervulbare vacatures naar opleiding als percentage van de overeenkomstige werkzame beroepsbevolking. Bij de laaggeschoolden scoren VBO-ers met een technische studierichting hoger dan gemiddeld. Opmerkelijk is dat voor de overige laaggeschoolden – ondanks de hoge werkloosheid – nog wel degelijk moeilijk vervulbare vacatures bestaan. Verder zijn er relatief veel moeilijk vervulbare vacatures voor MBO-ers en HBO-ers in de technische en economische studierichtingen en voor academici met een economische opleiding. De meest opvallende uitschieter is het percentage moeilijk vervulbare vacatures voor HBO-ers met een economische studierichting.

Het geschetste patroon van de moeilijk vervulbare vacatures naar opleiding blijkt globaal gesproken het spiegelbeeld te zijn van het patroon van de werkloosheid naar opleiding. Beide indicatoren wijzen dus in dezelfde richting wat de relatieve schaarste naar opleiding betreft. Vergelijking met het patroon van de moeilijk vervulbare vacatures in 1990 – ook een jaar met een minder ruime arbeidsmarkt – laat zien dat een verschuiving is opgetreden in de richting van het HBO- en WO-niveau. Binnen het MBO en het HBO is bovendien het accent verschoven van de technische naar de economische richting. Met uitzondering van MBO economisch, HBO economisch en alle onderscheiden richtingen in het WO lag het percentage moeilijk vervulbare vacatures in 1997 in de verschillende opleidingen lager dan in 1990.

Grafiek IV.1.4 Moeilijk vervulbare vacatures naar opleiding 1997

Bron: Vacature-enquête 1997 (CBS)

Grafiek IV.1.5 Moeilijk vervulbare vacatures naar bedrijfstak 1997

Bron: Vacature-enquête 1997 (CBS)

Welke bedrijfstakken worden vooral geconfronteerd met moeilijk vervulbare vacatures? Grafiek IV.1.5 geeft hiervan een beeld⁴. Voor een vijftal bedrijfstakken ligt het percentage duidelijk boven het gemiddelde: de chemische industrie, de metaalindustrie en de bouwnijverheid zijn vooral op zoek naar werknemers met een voortgezette opleiding op lager en middelbaar niveau, terwijl in de handel, het bank- en verzekeringswezen en in de overige tertiaire dienstverlening veel moeilijk vervulbare vacatures voorkomen voor middelbaar en hoger opgeleiden. Achter de cijfers per bedrijfstak gaan soms forse uitschieters schuil. Binnen de handel geldt dit voor de groothandel in machines en apparaten (1,7%) en de groothandel in intermediaire goederen (1,2%). Bij de overige tertiaire dienstverlening springen de computerservice- en informatietechnologiebedrijven (2,2%), de architecten- en ingenieursbureau's (1,5%) en de juridische en economische dienstverlening (1,1%) er uit.

⁴ Voor niet-genoemde bedrijfstakken is het aantal moeilijk vervulbare vacatures nihil of nagenoeg nihil, dan wel onbekend.

Welke rol spelen de lonen bij het tegengaan van knelpunten? Uit recente schoolverlaters-enquêtes⁵ blijkt geen verband tussen de loonontwikkeling en de werkloosheid onder schoolverlaters bezien naar opleiding. Dit is een indicatie dat de beloningsverhoudingen tussen opleidingen onvoldoende reageren op de schaarsteverhoudingen op de arbeidsmarkt. Overigens is meer loonflexibiliteit nog geen garantie voor een betere aansluiting tussen vraag en aanbod. Er verloopt immers vaak veel tijd tussen het moment van de studiekeuze en het moment waarop betrokkenen de arbeidsmarkt gaan betreden. Niet alleen leidt dit tot een vertraagde aanpassing, maar bovendien is het risico aanwezig dat inmiddels de schaarsteverhoudingen weer zijn gewijzigd, zodat soms een zogenaamde varkenscyclus ontstaat. Dit is dan ook een belangrijk argument voor de overheid om terughoudend te zijn bij het beïnvloeden van de studiekeuze. Alleen waar de vraag wat beter te voorspellen is en de substitutiemogelijkheden relatief gering zijn, zoals in het onderwijs en de zorgsector, valt een meer actieve rol van de overheid op dit punt te overwegen⁶.

Welke mogelijkheden biedt het potentiële arbeidsaanbod dat wordt gevormd door diegenen die momenteel geen betaalde arbeid verrichten? Tegenover ruim 6 mln werkenden staan circa 4 mln personen beneden de 65 jaar die niet deelnemen aan het arbeidsproces. De opleidingsverdeling van personen die geen betaalde arbeid verrichten, sluit echter niet goed aan bij die van de moeilijk vervulbare vacatures. De lagere opleidingsniveaus zijn sterk oververtegenwoordigd. Ten dele komt dit voor rekening van jongeren die nog aan hun opleiding bezig zijn en ouderen die via de verschillende uittreedroutes het arbeidsproces hebben verlaten, maar ook als daarvoor zou worden gecorrigeerd zal sprake zijn van een oververtegenwoordiging van de lagere opleidingsniveaus. Voorts is sprake van een sterke oververtegenwoordiging van algemeen en verzorgend opgeleiden⁷, die een relatief gering aandeel hebben in de moeilijk vervulbare vacatures. Tweederde van de personen jonger dan 65 jaar zonder betaalde baan bestaat uit vrouwen, die nu eenmaal in de genoemde opleidingsrichtingen veel sterker vertegenwoordigd zijn.

⁵ ROA (1997), *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 1996*, ROA, Maastricht en ROA (1998), *Schoolverlaters tussen onderwijs en arbeidsmarkt 1997*, ROA, Maastricht; deze enquêtes hebben betrekking op het voortgezet onderwijs met uitzondering van het WO.

⁶ Eventueel zouden ook strategische overwegingen aanleiding kunnen zijn tot het beïnvloeden van de studiekeuze (zie bijvoorbeeld *Strategisch hoger-onderwijsbeleid*, CPB-werkdocument No. 56, 1993, blz. 32 e.v.).

⁷ De verzorgende richting omvat veel meer dan alleen medische en verpleegkundige opleidingen (zie voetnoot bij grafiek IV.1.3)

De krappere arbeidsmarkt biedt betere kansen voor ontvangers van een werkloosheidsuitkering om aan het werk te gaan. Met name bij deze groep spelen discrepanties tussen gevraagde en aangeboden kwalificaties een rol; vaak betreft het mensen die weinig opleiding hebben genoten. Het bestaan van moeilijk vervulbare vacatures op elementair en lager niveau geeft echter aan dat er wel degelijk vraag is naar laaggeschoolden. Het probleem is dat zij vaak minder geneigd zijn werk te aanvaarden omdat het vaak niet als lonend ervaren wordt de uitkering te verlaten voor een baan. Daarnaast selecteren werkgevers ook op ervaring, motivatie en sociale vaardigheden; zaken die onder laaggeschoolden in mindere mate aanwezig zijn.

De in het regeerakkoord aangekondigde belastingherziening zal het verschil tussen netto loon en netto uitkering vergroten, waardoor het voor uitkeringsontvangers aantrekkelijker wordt een baan te accepteren. De 'sluitende aanpak' van de werkloosheid die zal worden gevolgd is erop gericht de afstand tot de arbeidsmarkt te overbruggen. Een 'sluitende aanpak' wil zeggen dat iedere werkloze binnen een jaar een 'traject' krijgt aangeboden dat, afhankelijk van de individuele omstandigheden, gericht is op scholing, werkervaring of werk. Het aanbod is niet vrijblijvend. Het is de bedoeling dat het niet nakomen van de gemaakte afspraken door de werkzoekende gepaard gaat met duidelijke sancties. De uitvoering van de sociale zekerheid wordt verbeterd. Door de invoering van concurrentie tussen uitvoeringsinstellingen en door het vergroten van het financiële belang van gemeenten bij het verminderen van het beroep op de bijstand wil het kabinet meer uitkeringsontvangers aan het werk krijgen. Daarbij zijn uitvoeringsorganisaties en gemeenten voor reïntegratietrajecten niet meer uitsluitend aangewezen op de Arbeidsvoorziening. Zij zullen tevens gebruik kunnen maken van commerciële bemiddelaars.

Wat kunnen werkgevers, werknemers en overheid verder doen om knelpunten in de personeelsvoorziening het hoofd te bieden? Een arbeidsmarkt met flexibele beloningsverhoudingen en ruime scholingsmogelijkheden kan een belangrijke bijdrage leveren. Het is nodig dat duidelijke signalen worden afgegeven om meer aanbod met de vereiste kwalificaties uit te lokken. Hierbij valt te denken aan personen die wel over de vereiste kwalificaties beschikken, maar die geen betaalde arbeid verrichten of die buiten hun vakgebied werkzaam zijn. Sociale partners en overheid kunnen de voorwaarden verbeteren waardoor een betere afstemming tussen vraag en aanbod tot stand kan komen, met inbegrip van de inschakeling van potentieel arbeidsaanbod dat thans nog onbenut blijft. Werkgevers zouden zich aan de veranderende situatie op de arbeidsmarkt kunnen aanpassen door minder kieskeurig te zijn bij het aannemen van personeel, de arbeidsomstandigheden te verbeteren, meer aandacht te besteden aan kinderopvang en verlofregelingen, en meer te doen aan opleidingen en trainingen. Waar nodig zal loondifferentiatie moeten worden toegepast, waarbij echter vermeden moet worden dat de werkgelegenheidsgroei wordt gesmoord in generieke loonstijgingen. Van werknemers

zou bereidheid tot scholing verwacht mogen worden en flexibiliteit ten aanzien van taakinhoud en arbeidsomgeving. Dit gaat samen met het bevorderen van 'employability' (zie paragraaf VI.1). De overheid tenslotte, draagt zorg voor instituties die de deelname aan betaalde arbeid niet in de weg staan. Naast de genoemde maatregelen die met name de ontvangers van een werkloosheidsuitkering weer aan het werk moet helpen zijn hiertoe in het regeerakkoord verscheidene maatregelen aangekondigd. Zo heeft het kabinet plannen om het aantal arbeidsongeschikten terug te dringen, het aanbod van kinderopvang te stimuleren (zie paragraaf VI.2) en om het belastingstelsel te herzien.

IV.2 Inkomensverdeling

Na de forse koopkrachtstijging in 1998 neemt de koopkracht volgend jaar iets minder sterk toe. In 1998 ligt de contractloonstijging 1% boven de inflatie, in 1999 iets meer. In 1998 is daarbovenop sprake van een daling van de directe belastingen. Komend jaar blijft de totale directe belastingdruk vrijwel gelijk. Door de introductie van een knip in de eerste belastingschijf wordt wel de verdeling over inkomensniveaus beïnvloed. Lagere inkomens gaan er hierdoor relatief iets meer op vooruit dan hogere inkomens. Inclusief de effecten van werkgelegenheidsgroei en de incidentele looncomponent neemt het loon- en uitkeringsinkomen in 1999 met 2¾% toe, waarmee driekwart van de groei van het nationaal inkomen bij gezinnen terecht komt.

IV.2.1 Koopkracht in 1998 en 1999

De gevolgen voor de inkomensverdeling van de loon- en prijsontwikkeling en het gevoerde beleid, met name op het terrein van de belastingen en de sociale premies, worden weergegeven in de tabellen IV.2.1 en IV.2.2. In deze tabellen staat voor respectievelijk een aantal standaard huishoudens en voor een grote steekproef van werkelijk bestaande huishoudens de *statische* koopkrachtstijging. Deze zal vaak verschillen van de *dynamische* inkomensmutatie die huishoudens feitelijk ervaren, omdat met veranderingen in sociaal-economische positie (vinden van een baan, ontslag, promotie) en in huishoudsituatie (trouwen, scheiden, krijgen van kinderen) geen rekening wordt gehouden.

Zoals de SER in een onlangs uitgebracht advies⁸ aangeeft, is de statische koopkracht ondanks deze beperking wel een nuttig instrument voor het in beeld brengen van de jaar-op-jaareffecten van algemeen overheidsbeleid. Daarbij moet dan wel goed in de gaten worden gehouden dat de ramingen, net als die voor andere economische variabelen, met

⁸ Sociaal Economische Raad, "Kengetallen koopkracht", Advies 98/15, juni 1998.

onzekerheid zijn omgeven (zie ook het kader). In tabel IV.2.2 is de mediane koopkrachtontwikkeling gepresenteerd voor een aantal inkomenscategorieën. De berekeningen zijn gebaseerd op de gegevens van 40 000 huishoudens, die tezamen representatief zijn voor ongeveer driekwart van de Nederlandse bevolking. Binnen de inkomenscategorieën van tabel IV.2.2 kent 50% van de huishoudens een hogere en 50% een lagere koopkrachtontwikkeling dan de gepresenteerde mediaan. In deze cijfers spelen vele (combinaties van) effecten een rol, waarbij de precieze uitkomst van de gepresenteerde mediaan niet altijd eenvoudig is uit te leggen. Om die reden wordt ook de standaardtabel IV.2.1 opgenomen, waarin voor een aantal nauw omschreven, fictieve huishoudens de koopkracht wordt gepresenteerd.

Dit jaar gaat het overgrote deel van de huishoudens er in koopkracht op vooruit. Naast de bruto inkomensstijging, die voor vrijwel alle categorieën⁹ boven de inflatie uitkomt, is er ook een forse lastenverlichting voor gezinnen. Huishoudens met een minimumuitkering en 65-plussers met een klein aanvullend pensioen gaan er, mede door de extra beleidsmaatregelen in het kader van de loonstrookjesproblematiek van begin dit jaar, fors op vooruit.

Ook voor volgend jaar wordt voor velen koopkrachtwinst verwacht, zij het van bescheidener omvang dan dit jaar. De contractloonstijging ligt in 1999 ruim 1% boven de inflatie, maar van lastenverlichting is nu geen sprake; er treedt zelfs enige lastenverzwaring op. Dit komt met name door hogere premies voor het ziekenfonds en de particuliere ziektekostenverzekeringen. Daarnaast ondervinden ook de werknemers de negatieve gevolgen van de vermogensinhaal bij de sociale fondsen. Bij het belasting-tarief wordt in 1999 een knip in de eerste schijf geïntroduceerd. Dit houdt in dat over de eerste f 15 000 van de belastbare som in de eerste schijf een tarief wordt geheven dat 1,3%-punt lager ligt dan het tarief dat voor het resterende deel van de eerste schijf geldt. Van deze maatregel profiteren de meeste belastingplichtigen in guldens evenveel, namelijk f 195. In verhouding tot het beschikbaar inkomen is de koopkrachtwinst hiervan voor lage inkomens (3/4%) relatief groter dan voor hogere inkomens (1/4%). Werkenden met een laag inkomen (al dan niet in deeltijd) en minimumuitkeringsgerechtigden hebben dus relatief wat meer voordeel van deze maatregel. Omdat tweeverdieners twee keer profiteren van het lagere tarief is voor deze groep bij een gelijk bruto huishoudinkomen de vooruitgang ook in absolute zin groter.

⁹ Voor ouderen met een beneden- of boven-gemiddelde indexering en/of een vorm van inbouwpensoen kan de koopkrachtontwikkeling afwijken. In de koopkrachttabellen is gerekend met een gemiddelde indexering en is geen rekening gehouden met inbouwpensoenen.

De eigen bijdrage in het ziekenfonds wordt volgend jaar afgeschaft. Daarnaast vervalt ook de toegangsbijdrage thuiszorg in de AWBZ. Hiervoor in de plaats wordt de nominale ZFW-premie verhoogd. Per saldo heeft deze financieringsverschuiving gemiddeld weinig gevolgen voor de koopkracht. Afhankelijk van de mate waarin huishoudens deze eigen bijdragen in 1998 feitelijk betalen, gaan sommigen er iets op vooruit en anderen er iets op achteruit.

Tabel IV.2.1 *Koopkrachtontwikkeling (exclusief incidenteel), 1991-1999*

	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	mutaties per jaar in %					
Modaal	0,2	0,7	0,4	0,6	1½	¾
Modaal, alleenstaand	0,4	0,8	-0,3	0,6	¾	¾
Minimum plus	0,4	0,5	0,4	0,6	2½	¾
Minimumuitkeringsgerechtigde met kinderen ^a	-0,7	-0,2	-0,2	0,4	1¾	1
Minimumuitkeringsgerechtigde zonder kinderen ^a	-0,7	-0,4	-0,2	0,5	1¾	1

^a Exclusief koopkrachtondersteuning voor kwetsbare groepen.

Voor 65-plussers met een aanvullend pensioen geldt dat de koopkrachtwinst lager wordt met de hoogte van dit pensioen. Alleenstaanden zonder aanvullend pensioen gaan er ruim 1% op vooruit, met een aanvullend pensioen van f 30 000 stijgt de koopkracht volgend jaar met ½%. Het ouderentariaf in schijf 1b stijgt iets sterker dan het tarief voor beneden 65-jarigen, omdat ouderen niet profiteren van de daling van de AOW-premie, die zij niet hoeven te betalen. De stijging van het tarief van schijf 1b wordt veroorzaakt door o.a. de hogere AWBZ-premie. Particulier verzekerde AOW-ers met aanvullend pensioen hebben te maken met een stijging van de particuliere ziektekostenpremies. Verder neemt de ZFW-premie voor 65-plussers sterker toe dan die voor 65-minners, omdat 65-plussers ook de (stijgende) werkgeverspremie betalen. Ziekenfondsverzekerde AOW-ers met een aanvullend pensioen hebben hier nadeel van, personen zonder aanvullend pensioen niet. De AOW-uitkering is immers netto-netto gekoppeld aan het minimumloon.

Over het voornemen om de loongrens van het ziekenfonds in 1999 te indexeren aan de prijsstijging in plaats van aan de loonstijging, had ten tijde van het afsluiten van de koopkrachtberekeningen voor deze MEV nog geen besluitvorming plaatsgevonden. Deze maatregel is daarom niet in het cijferbeeld verwerkt. Bij doorvoering stijgt de loongrens volgend jaar 1¼% minder sterk dan in het huidige beeld. Als gevolg hiervan stromen in 1999 naar schatting 100 000 verzekerden, waarvan ongeveer 50 000 hoofdverzekerden, extra uit het ziekenfonds. Deze zullen zich particulier tegen ziektekosten verzekeren. De

koopkrachtheffekten van deze maatregel voor betrokkenen kunnen zeer verschillend zijn, afhankelijk van de gezinssituatie en de particuliere polis die wordt afgesloten. Van belang hierbij is dat de ziekenfondspremie slechts voor een deel, namelijk de nominale premie, afhangt van de gezinssituatie waaronder het aantal kinderen, terwijl de particuliere premie in het geheel nominaal is en dus in zijn geheel afhangt van de gezinssituatie. Het betreft hier koopkrachtheffekten die vergelijkbaar zijn met de gebruikelijke effecten die 'loongrensoverstijgers' ondervinden.

Tabel IV.2.2 *Koopkracht (exclusief incidenteel) naar huishoudtype, inkomensbron hoofdverdiener en huishoudinkomen, 1998-1999*

Bruto huishoudensinkomen ^a	Alleenverdiener		Tweeverdiener		Alleenstaand ^b	
	1998	1999	1998	1999	1998	1999
mediaan koopkrachtmutatie in %						
Hoofdverdiener werknemer						
≤ 150% WML	2¼	1	} 1½	} 1¼	1¼	1
150-250% WML	1¾	1¼			1	1
> 250% WML	2	1¼	1¼	1½	1	1¼
Hoofdverdiener uitkeringsgerechtigd						
≤ 120% WML	2¾	1	} 1½	} 1¼	2¼	1½
> 120% WML	1¾	1			1	1
65-plussers						
≤ 120% AOW	} 2¾	} ¾	¾	1½	4¾	1½
> 120% AOW			2¾	1	2¾	¾

^a Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; WML = bruto minimumloon, AOW = bruto 100% AOW-uitkering.

^b Inclusief alleenstaande ouders.

Raming en realisatie koopkracht

Koopkrachtcijfers spelen een belangrijke rol bij de voorbereiding van het (inkomens-)beleid. Hoe nauwkeurig zijn de voorspellingen voor het komende jaar, zoals die jaarlijks in september worden gepubliceerd?

De tabel laat de voorspelfouten zien voor de modale werknemer en de werknemer op minimumniveau, voor de jaren 1984-1997. Dit zijn jaren zonder ingrepen in de loonvorming. De raming blijkt maar in vier van de veertien jaren tot maximaal ¼% naast de realisatie uit te komen. Dit relativeert het belang van discussies over 'cijfers achter de komma'. Anderzijds is de voorspelfout nooit groter dan 1% en blijft de gemiddelde fout over de jaren 1984-1997 beperkt tot 0,1%. Ramingsfouten bij de diverse determinanten van de koopkracht (contractloon, consumentenprijs en 'overig', waaronder belasting en premies) dragen in ongeveer gelijke mate bij aan de voorspelfout.¹

Niet alleen de absolute voorspelfout, ook de relatieve voorspelfout is van belang. Bij het inkomensbeleid spelen immers juist inkomensverhoudingen vaak een rol. Aangezien ramingsfouten voor de verschillende inkomensniveaus vaak in dezelfde richting gaan, komt de relatieve voorspelfout een stuk lager uit. Slechts in twee van de 14 jaren was deze groter dan ½%. De relatieve voorspelfouten ontstonden vooral door een afwijking tussen beleidsvoornemens- en uitvoering met betrekking tot de koppeling en door de omstandigheid dat de koppeling in de eerste helft van de beschouwde periode gebaseerd was op de met een halfjaar vertraagde ontwikkeling van de regelingslonen.

Vershil raming-realisatie koopkrachtcijfers, frequentieverdeling voor de jaren 1984-1997

absolute fout	modaal	minimum-loon	modaal-/minimum-loon
¼% of kleiner	4	4	9
tussen ¼% en ½%	3	4	3
tussen ½% en ¾%	3	2	2
tussen ¾% en 1%	4	4	0

IV.2.2 Verdeling groei nationaal inkomen

Gezinnen zien hun koopkracht in 1998 aanzienlijk stijgen, zoals hiervoor is beschreven. Volgend jaar is er opnieuw over de hele linie een verbetering van de reële inkomens te verwachten, al is de koopkrachtwinst dan minder groot. Ook de werkgelegenheids groei is in 1999 kleiner dan in 1998. Desondanks komt de toename van het beschikbaar loon- en uitkeringsinkomen van gezinnen volgend jaar slechts ¼%-punt lager uit dan dit jaar (zie tabel III.1.1). Dat komt onder meer doordat de incidentele loonstijging voor volgend jaar voor werknemers in de marktsector hoger wordt geraamd dan voor dit jaar. Gezinnen zullen daardoor volgend jaar een groter deel van de groei van het reële netto nationaal inkomen (NNI) ontvangen dan dit jaar.

De gevolgen van de afnemende inkomensgroei worden volgend jaar vooral onder- vonden door bedrijven. Dat blijkt ook uit de arbeidsinkomensquote die met 1%-punt oploopt. Na drie gunstige jaren daalt het aandeel van bedrijven in het NNI volgend jaar zelfs licht. De oorzaak daarvan is vooral de relatief hoge toename van de reële arbeids- kosten (zie paragraaf III.2.3). Daarnaast is van belang dat op kasbasis de VpB-afdracht volgend jaar nog toeneemt, hoewel de winstquote dan iets daalt.

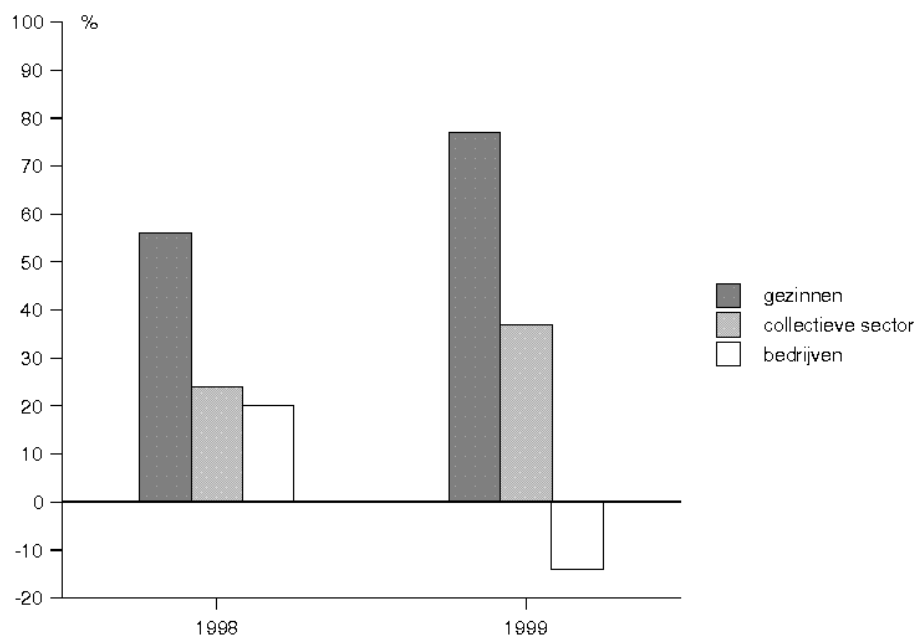
Het aandeel van de collectieve sector in de NNI-groei bedraagt zowel in 1998 als in 1999 1%-punt.

Tabel IV.2.3 Aandeel in de volumegroei van het nationaal inkomen, 1991-1999

	1997	1997	1991- 1994	1995	1996	1997	1998	1999
	waarde mld	%						
Gezinnen ^a	451	71	1,2	1,8	1,5	1,9	2¼	2
Collectieve sector	108	17	0,3	0,3	1,4	1,7	1	1
Bedrijven	78	12	0,5	0,5	0,9	0,8	¾	-¼
Nationaal Inkomen	637	100	2,0	2,6	3,8	4,4	3¾	2½

^a Inclusief contractuele besparingen bij levensverzekeringsmaatschappijen en pensioenfondsen.

*Grafiek IV.2.1 Aandeel in de volumegroei van het nationaal inkomen (in %),
1998-1999*

V De collectieve sector

Het beeld op hoofdlijnen

V.1

In de raming voor het jaar 1999 is de eerste tranche maatregelen uit het nieuwe regeerakkoord verwerkt. In dit regeerakkoord zijn, in samenhang met de betere startpositie, duidelijk andere accenten gelegd dan in het vorige.¹ Zo overtreffen de intensiveringen de ombuigingen met circa *f* 4 mld terwijl in het vorige regeerakkoord de ombuigingen de intensiveringen met circa *f* 7½ mld overtroffen. Bijgevolg is een stijging van de reële netto collectieve uitgaven van *f* 17¼ mld in vier jaar voorzien, tegen een voorgenomen bedrag van *f* 7 mld voor de periode 1994-1998 (zie MEV 1995, blz. 144). Voorts is afgesproken de tarieven van belastingen en premies voor een bedrag van *f* 4½ mld te verlichten, in het vorige regeerakkoord was dat *f* 9 mld. Deze nieuwe accenten komen terug in de beleidsuitgangspunten voor 1999. Zo laten de uitgaven enige versnelling zien, mede omdat sprake is van een duidelijke frontloading bij de netto-intensiveringen uit het regeerakkoord. De belastingen en premies worden niet verlaagd, maar stijgen met *f* 1½ mld in 1999. Dit draagt bij aan de gewenste versterking van de vermogenspositie van de fondsen.

De uitgavenquote sociale zekerheid zal in 1999 dankzij de gunstige conjunctuur wel iets lager uitkomen dan in 1998. Maar deze daling met 0,2%-punt is gering in verhouding tot de daling van 17,0% in 1994 naar 14,0% in 1998. In die periode was ook sprake van een gunstige conjunctuur, maar de uitgavenbeperkende maatregelen droegen in belangrijke mate bij aan de geschetste ontwikkeling. Voor 1999 staan hoegenaamd geen uitgavenbeperkende maatregelen op stapel. Daarbij komt dat de uitgaven voor sociale zekerheid oplopen door de recente toename van het aantal arbeidsongeschikten. Op grond van de toeneming van het aantal verzekerden en de geleidelijke veroudering van het bestand was wel op een stijging gerekend, maar er lijkt zich nu een versnelling af te tekenen.

¹ Zie voor een analyse van de economische gevolgen van het regeerakkoord 1998: CPB Werkdocument 105.

Gegeven de prioriteit die in het regeerakkoord aan de gezondheidszorg wordt gegeven zal de uitgavenquote van zorg eerder de neiging hebben om te stijgen dan om te dalen. In 1999 wil het kabinet met name geld uittrekken voor de verzorgende sectoren, voor scholing van personeel en voor wachtlijstreductie in ziekenhuizen en in de geestelijke gezondheidszorg.

Tabel V.1 Kerngegevens collectieve sector, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	% BBP				
Bruto collectieve uitgaven	55,7	52,8	51,4	50,3	50,3
w.v.					
rijk en OPL	30,8	28,6	28,0	27,6	27,6
sociale zekerheid	16,1	15,6	14,8	14,0	13,8
zorg	8,8	8,6	8,6	8,7	8,9
Niet-belastingmiddelen	8,9	7,0	6,7	5,9	6,0
Belastingen en premies	<u>43,5</u>	<u>43,9</u>	<u>43,8</u>	<u>43,3</u>	<u>43,5</u>
Financieringstekort collectieve sector	3,3	1,8	0,9	1,1	0,9
Vorderingentekort collectieve sector (EMU) ^a	4,0	2,1	0,9	1,2	1,3
Beleidsrelevant financieringstekort rijk	3,5	2,0	1,8	2,1	nvt
Bruto schuld collectieve sector (ultimo) ^a	79,2	77,1	71,4	68,5	66,4
Overschrijding uitgavenkader (f mld)	- 2	- 4½	- ½	1	nvt
Mutatie microlastendruk (f mld)	- 3½	- 3½	- 3	- 4½	1½
Verhouding inactieven-actieven (%)	82,4	80,2	77,6	74,3	73,1
Gewogen contractloonstijging bedrijven en overheid (%)	1,2	1,6	1,9	2,9	3,1

^a De EMU-cijfers voor tekort en schuld zijn in procenten van het geharmoniseerde BBP.

De uitgaven op de rijksbegroting dalen in 1999 als percentage van het BBP per saldo niet meer. Bij de rente-uitgaven zit nog wel een daling. Ook de uitgaven voor defensie laten een bestendig dalend verloop zien. Intensiveringen bij onderwijs, infrastructuur, werkgelegenheidsplannen, politie en justitie compenseren deze daling van de quote.

Bij het stabiliseren van de bruto uitgavenquote en de terugval in de gasbaten is in 1999 nagenoeg geen ruimte voor lastenverlichting en/of tekortreductie. Het EMU-tekort ligt – vanuit het lage niveau 1997 – in beide jaren op een conjunctureel gezien opmerkelijke, oplopende koers. Een neerwaarts effect is daarbij nog afkomstig van de vereiste verbetering van het exploitatiesaldo van de sociale fondsen, die gepaard gaat met een verhoging van enkele sociale premies. Met name de premies voor de ziektekostenverze-

keringen stijgen. Daarmee is voor de eerste keer in zeven jaar weer sprake van lastenverzwaring in plaats van lastenverlichting. Overigens gaan niet alleen de premies voor de collectieve regelingen (AWBZ, ZFW, MOOZ en WTZ) omhoog maar ook de premies voor de particuliere verzekeringen zullen naar verwachting stijgen. De mate waarin dit laatste gebeurt zal mede afhangen van de relatieve winstgevendheid van deze verzekeringen op dit moment.

Het vorderingentekort van het rijk stijgt gestaag. De verdere daling van de bruto schuldquote komt voor bijna de helft uit incidentele baten van onder andere De Nederlandsche Bank.

V.2 De collectieve uitgaven

V.2.1 Beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten voor 1998 zijn sinds het CEP 1998 nog op enkele punten gewijzigd. Zo is besloten tot een extra reservering van *f* 0,4 mld voor de millenniumproblematiek. Aangenomen is dat dit bedrag pas in 1999 tot besteding komt. De infrastructuuruitgaven nemen in 1998 met ongeveer *f* 0,1 mld extra toe met een oploop in 1999 tot ruim *f* 0,2 mld. Het gaat hierbij met name om extra uitgaven aan de Noord-Zuidlijn in Amsterdam en de rijksweg A16.

Bij de socialezekerheidsuitgaven is sinds het CEP slechts op één punt een wijziging opgetreden in de beleidsuitgangspunten voor 1998. De Anw is verder versoepeld, hetgeen via het uitkeringsvolume een opwaarts effect op de uitgaven heeft van *f* 0,1 mld in zowel 1998 als 1999.

Voor de loonruimte in de zorg is voor 1998 uitgegaan van een toename ten opzichte van 1997 met het percentage dat door de Minister aan de werkgevers in de zorg is geboden. Naar aanleiding van de onderhandelingen heeft de Commissie Van Voorden geadviseerd om dit percentage hoger vast te stellen. Over dit advies heeft het kabinet nog geen besluit genomen. Het maakt daarom geen deel uit van de beleidsuitgangspunten. Hierdoor ontstaat in 1999 een discrepantie tussen de loonruimte (op basis van het referentiemodel) en de loonkostenstijging die ontstaat onder invloed van de reeds afgesloten cao's. Vooralsnog is verondersteld dat dit verschil (*f* 0,2 mld) ten koste gaat van het inputvolume in de sector (voornamelijk arbeid).

Voor de beleidsuitgangspunten 1999 is aangesloten bij de Miljoenennota, waarin de eerste tranche van de maatregelen uit het regeerakkoord is verwerkt. De Miljoenennota omvat circa *f* 1½ mld aan ombuigingen.

– Op internationale samenwerking en defensie wordt *f* 200 mln respectievelijk

f 375 mln gekort.

- Door middel van taakstellingen, arbeidsproductiviteitskortingen en andere doelmatigheidsoperaties wordt ruim f 400 mln versoberd.
- Aan niet-belastingmiddelen (boeten, agrarische domeinen, eigen bijdragen) moet ruim f 200 mln extra binnenkomen.

Op het gebied van de sociale zekerheid moet objectivering van de keuringspraktijk in de WAO volgens het regeerakkoord leiden tot een besparing in 2002 van f ¼ mld. Omdat voor 1999 voornamelijk geen concreet beleid vastligt is in de onderhavige raming aangesloten bij de cijferopstelling van het regeerakkoord. Bij de WW speelt iets soortgelijks. Het regeerakkoord bevat enkele volumebepalende maatregelen, met een besparing van f 0,1 mld in 2002. Maatregelen die in dit kader worden genoemd zijn het gaan hanteren van het feitelijk in plaats van een fictief arbeidsverleden in de toelatingscriteria. Afhankelijk van de evaluatie van de verlenging van de wachtgeldperiode wordt een op ouderen toegespitste premiedifferentiatie overwogen. Dus ook op dit vlak is voor 1999 nog geen concreet beleid vastgesteld. In aansluiting op het regeerakkoord is gerekend met een besparing in 1999 van f 0,1 mld voor WAO en WW tezamen.

De Miljoenennota omvat voor 1999, als invulling van de eerste tranche van de maatregelen uit het regeerakkoord, bijna f 3 mld aan intensiveringen.

- Er wordt f 450 mln extra uitgetrokken voor onderwijs. Dit wordt besteed aan klassenverkleining in het basisonderwijs, vernieuwing van het voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs en ICT-exploitatie.
- In totaal gaat f 875 mln extra naar ‘infrastructuur’; hieronder vallen zowel intensiveringen in fysieke infrastructuur en stedelijke vernieuwing als ook milieubescherming, herstructurering varkenssector en ICT in het onderwijs.
- In totaal gaat circa f 300 mln meer naar subsidies op het terrein van de kinderopvang, jeugdwelzijnswerk, IHS en dergelijke.
- Voor specifiek werkgelegenheidsbeleid wordt f 250 mln extra uitgetrokken.
- Aan de uitbreiding van de politie en de cellencapaciteit, de versterking van de rechterlijke macht en de belastingdienst en de verbetering van de jeugdhulpverlening wordt ruim f 300 mln extra besteed.

Voor de intensiveringen op het gebied van de sociale zekerheid is eveneens aangesloten bij de tranche 1999 van de maatregelen uit het regeerakkoord.

- Er vindt een intensivering plaats in de WSW, die in 1999 leidt tot een toename met 1000 uitkeringsjaren (1,4% volume).
- De verwachte gunstige effecten als gevolg van de intensivering van het arbeidsomstandighedenbeleid en het terugdringen van wachtlijsten/-tijden in de zorg zijn

verwerkt als een daling van het ziekteverzuim. In 1999 gaat het om 1000 arbeidsjaren.

Het volume van de zorguitgaven mag volgens het regeerakkoord tot 2002 stijgen met ruim 2¼% per jaar. Voor 1999 betekent dit dat *f* 1,4 mld meer beschikbaar is dan in 1998. Van deze *f* 1,4 mld is ruim *f* 0,5 mld nodig voor het opvangen van demografische ontwikkelingen en de exploitatiegevolgen van de uitbreidingsbouw die hiermee verband houdt. De verwachte benodigde extra ruimte voor geneesmiddelen uitgaven van *f* 0,3 mld zal voor de helft worden gecompenseerd door maatregelen binnen de geneesmiddelensector. Ongeveer *f* 0,5 mld zal worden aangewend voor diverse kleinere intensiveringen. Verder wordt vanaf 1999 *f* 0,2 mld beschikbaar gesteld voor scholing en werkdrukverlichting. Voor de bestrijding van de wachtlijsten wordt aangehaakt bij het plan 'structurele aanpak van wachttijden in de zorgsector'. Ten gevolge van het vervallen van de eigen bijdragen Zfw ontstaat een volume-effect ter grootte van *f* 0,1 mld (meer zorgconsumptie).

In het regeerakkoord is vastgelegd dat de toegang tot de standaardpakketpolis voor nieuwe 65-jarigen wordt afgesloten onder gelijktijdige verhoging van de ziekenfondsgrens voor deze groep. Zelfs indien deze maatregel in 1999 wordt uitgevoerd zal pas na 1999 een duidelijk effect zichtbaar zijn op de aantallen verzekerden in het ziekenfonds en de WTZ.

V.2.2 De ontwikkeling van de collectieve uitgaven

Het overzicht van de kerngegevens collectieve sector uit de vorige paragraaf laat zien dat de bruto collectieve uitgavenquote in 1999 overeenkomt met die in 1998. Een omslag ten opzichte van de daling in voorgaande jaren (ongeveer 1½% per jaar). Tabel V.2.1 (en meer gedetailleerd bijlage A9) geeft een overzicht naar onderdelen van de quotemutaties en van de absolute mutaties gesplitst naar volume en prijs. Over de hele linie geldt dat de prijsmutatie van de collectieve uitgaven in 1999 veel meer dan de afgelopen jaren uitgaat boven de prijsontwikkeling van het BBP. De belangrijkste oorzaak hiervan is het tempo van reële loonstijging in de marktsector, welke zich doorvertaalt naar een reële stijging van het loongevoelige deel van de collectieve uitgaven. In voorgaande jaren, met name in de periode 1994-1996, was juist sprake van reële loondalingen.

In de afgelopen kabinetsperiode 1994-1998 was de groei van de reële bruto collectieve uitgaven 0,3% per jaar. In het regeerakkoord (zie WD 105) is de gemiddelde groei 0,9% per jaar. De puntschatting voor 1999 staat nu op ruim 2½% reële groei. In termen van EMU-relevante netto collectieve uitgaven is de reële groei over de afgelopen vier jaarsperiode *f* 10 mld. Het nieuwe regeerakkoord komt op ruim *f* 17 mld (zie WD 105, blz 27). In het eerste jaar van de nieuwe kabinetsperiode is de groei al *f* 13 mld (zie

tabel I.3). Een van de oorzaken daarvan is dat de reële loonstijging in 1999 boven het gemiddelde van de kabinetsperiode ligt, met een opwaarts effect van f 2½ mld op de netto reële uitgaven. Daarnaast lopen de gasbaten als gevolg van de lage internationale energieprijzen sterk terug (met een effect van f 1 mld). In termen van uitgavenkader is de reële uitgavengroei in 1999 f 10 mld, op een totaal van f 19 mld voor de hele kabinetsperiode.

Bij defensie blijft, ook na de afschaffing van de dienstplicht, de werkgelegenheid teruglopen, nu van het vrijwillig dienend personeel. Ook de materiële aanschaffingen dalen in 1999 ten opzichte van het voorgaande jaar. Dit komt op het conto van de totale bezuiniging van f 375 mln op defensie, waarbij is verondersteld dat deze bezuiniging in het eerste jaar voor f 325 mln neerslaat op de aanschaffingen van materieel.

Tabel V.2.1 Collectieve uitgaven naar clusters, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999
	% BBP			
Defensie	1,8	1,7	1,6	1,6
Onderwijs	4,6	4,5	4,5	4,5
Openbaar bestuur/openb. orde	9,9	9,8	9,8	9,8
Infrastructuur	1,6	1,5	1,7	1,8
Zorg	8,6	8,6	8,7	8,9
Sociale zekerheid	15,6	14,8	14,0	13,8
Subsidies	2,0	2,2	2,4	2,4
Overdrachten buitenland	2,4	2,5	2,4	2,4
Rentelasten	5,5	5,2	4,7	4,5
Kredietverlening	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>
Bruto Collectieve uitgaven	52,8	51,4	50,3	50,3
Niet-belastingmiddelen	6,6	6,1	5,5	5,7
Statistische verschillen	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>
Netto collectieve uitgaven	46,3	45,3	44,8	44,6

De werkgelegenheid in het lager en middelbaar onderwijs neemt toe. In de eerste plaats door de klassenverkleiningsoperatie die in augustus 1997 is ingezet, anderzijds door de impuls die het nieuwe kabinet aan de kwaliteit van onderwijs geeft. Het hoger onderwijs wordt echter gekort. In 1999 wordt ook geld vrijgemaakt om de arbeidsvoorwaarden voor onderwijzers te verbeteren (bijna f 100 mln) en wordt meer geld gestoken in de aanschaf en het onderhoud van ICT.

De uitgaven aan openbaar bestuur en openbare orde nemen in 1999 toe ten opzichte van 1998. Hoewel dit cluster getroffen wordt door een generieke taakstelling en een arbeidsproductiviteitkorting op het personele volume, de loonvoet en de aankoop van

goederen en diensten, krijgt dit anderzijds een impuls door de uitbreiding van de politie en de rechterlijke macht, de intensivering op het gebied van de fraudebestrijding en de werkgelegenheidsplannen.

Voor dit specifieke werkgelegenheidsbeleid wordt in het eerste jaar *f* 250 mln extra uitgetrokken. Een gedeelte (*f* 110 mln) is bestemd voor ruim 2000 fte's (op jaarbasis) in de collectieve sector voor de doelgroep langdurig werklozen. Bij de verwerking van dit plan is verondersteld dat het aantal banen gelijk is verdeeld over instroombanen en doorstroombanen. Doorstroombanen zijn bedoeld voor degenen die al meedraaien in de huidige Melkert I-regeling. De instroombanen zijn ingezet op een gemiddelde loonsom (per fte) van *f* 40 000 per jaar, de doorstroombanen op *f* 50 000 per jaar per fte. Hierbovenop komt een opslag voor overhead, materiële kosten, opleiding, etc. van 10%. Aan het eind van deze kabinetsperiode bedraagt de werkgelegenheid in het kader van het werkgelegenheidsbeleid – afhankelijk van de afbakening – 10 à 15% van de reguliere werkgelegenheid bij de overheid. In het kader van de sluitende aanpak krijgen ingeschreven langdurig werklozen een gericht scholings- en/of bemiddelingstraject aangeboden. Hiervoor is *f* 140 mln beschikbaar.

De uitgaven aan infrastructuur vertonen in de ramingsjaren een sterk stijgend verloop. Het betreft hier niet alleen investeringen die de overheid zelf doet in wegen, vaarwegen en rioleringen, maar ook de investeringsbijdragen voor de aanleg van nieuwe spoorlijnen en stedelijk openbaar vervoer (onder andere aan de Noord-Zuidlijn Amsterdam en de Benelux-lijn in Rotterdam/Schiedam).

De collectieve zorguitgaven nemen toe als percentage van het BBP. Hieraan ligt een relatief sterke prijsontwikkeling ten grondslag, die wordt veroorzaakt door een sterke stijging van de loonvoet in combinatie met een grote loongevoeligheid. Ook speelt de nominale ontwikkeling van de vervangingsbouw een rol. De volumeontwikkeling in de sector komt ondanks de diverse intensiveringen van het regeerakkoord lager uit dan die van het BBP.

Zowel in 1998 als in 1999 vormen de dalende uitgaven aan sociale zekerheid een belangrijke determinant van het verloop van de collectieve uitgavenquote. In beide jaren is sprake van volledige koppeling van de uitkeringen. De daling in de uitgaven weerspiegelt dus met name de ontwikkeling van het uitkeringsvolume, waarop paragraaf V.2.3 nader ingaat.

Vooraf de verschillende afkoopoperaties van langlopende volkshuisvestingssubsidies bepalen in 1998 en 1999 het verloop van de zeer divers samengestelde post subsidies. Hierin zit ook de impuls die het nieuwe kabinet aan de IHS geeft. De uitgaven aan IHS laten al een aantal jaren een stijgend verloop zien. Extra geld voor koopkrachtverbetering

van de laagste inkomens wordt in toenemende mate via deze regeling geleid. Het nieuwe kabinet mikt daarbij vooral op de koopkrachtverbetering van 65+-ers.

De overdrachten aan het buitenland muteren heel bescheiden. In 1999 wordt op deze overdrachten bezuinigd door een groter bedrag aan kosten voor de eerste opvang van asielzoekers op de begroting van Justitie toe te rekenen aan ontwikkelingssamenwerking. De geringe stijging van de afdrachten aan de EU is niet het gevolg van de kabinetsinzet om de binnenkort vast te stellen Financiële Perspectieven voor de periode 1999-2006 ruim beneden het Eigen Middelenplafond te houden, maar van de verwachte onderuitputting op de EU-begroting in 1998.

De relatief grootste daling is te vinden bij de rente-uitgaven. Hier is een tweetal oorzaken voor te geven. In de eerste plaats neemt de brutoschuld slechts beperkt toe door veel lagere tekortniveau's dan in het verleden. In de tweede plaats werkt ook de lage rentevoet mee aan de bescheiden ontwikkeling bij de rente-uitgaven. De lange rente van gemiddeld $4\frac{3}{4}\%$ dit jaar en 5% volgend jaar is de laagste sinds het begin van de jaren zestig. Dit werkt niet alleen gunstig op de financiering van de nieuwe tekorten, maar ook op de herfinanciering van de (inmiddels vele malen grotere) aflossingen. De rente-uitgaven zijn dit jaar extra laag door ontvangst van tot nu toe *f* 0,7 mld aan bijbetaalde rente op opengestelde leningen (zie kader). Volgend jaar zijn ze incidenteel juist al *f* 0,4 mld hoger door het uitgeven van leningen met een lange eerste coupon.

Conform de Miljoenennota wordt in verband met het gewijzigde kapitaalmarktbeleid voor beide jaren gewerkt met een stelpost van *f* 950 mln aan ontvangen rente.

Na de daling in 1998 nemen de niet-belastingmiddelen in 1999 weer toe. In 1999 staat De Nederlandsche Bank namelijk *f* 5 mld (0,6% BBP) van haar reserves af aan de Staat in verband met de start van de Europese Centrale Bank. Deze afdracht is wel relevant voor het financieringstekort van het rijk, maar niet voor het vorderingstekort van de collectieve sector. Andere eenmalige inkomsten ad *f* $2\frac{1}{2}$ mld zijn ingeboekt vanwege de taakstelling uit het regeerakkoord. Op een zeer sterk dalende lijn zitten de aardgasbaten vanwege de lagere olieprijs en de hogere kosten van winning en import. Tussen 1997 en 1999 dalen de aardgasbaten (inclusief belastingdeel) met 0,5% BBP.

Veranderingen in de financiering van de Nederlandse staats-schuld

Een belangrijke determinant van de aantrekkelijkheid van schuldtitels als belegging is de verhandelbaarheid. Daarnaast is de spreiding over verschillende looptijdsegmenten van belang om beleggers in staat te stellen een portefeuille aan te houden die aansluit bij het patroon van toekomstige betalingsverplichtingen.

De verhandelbaarheid van schuldtitels wordt bepaald door de transparantie en de liquiditeit van de markt. De Agent streeft naar een grotere transparantie van de markt voor Nederlandse staats-schuld door de publicatie van een emissiekalender en product- en looptijdstandaardisatie.

De liquiditeit van een staatslening wordt in belangrijke mate bepaald door de omvang van de lening. Sinds begin jaren '90 emitteert de Nederlandse overheid alleen nog bulletleningen met een omvang van tenminste f 10 mld. Mede in het licht van de financiering per 1-1-1999 van de Nederlandse staats-schuld op de Euro-kapitaalmarkt is het beleid van de Agent in 1998 gericht op een verdere vergroting van het leningvolume naar circa f 15 mld per lening. Een dergelijk volume kan niet in één keer uit de markt gehaald worden. Om de gewenste omvang van leningen te verkrijgen bedient de Agent zich van de techniek van heropening van leningen.

Een dergelijk beleid betekent echter wel dat de rente-uitgaven van het rijk op kasbasis wat minder goed voorspelbaar worden. In het verleden leidde opname van een lening in jaar t tot rentebetaling in jaar $t+1$. Gegeven de uitstaande schuld op 1 januari van jaar $t+1$ kon eenvoudig een raming worden gemaakt van de rente-uitgaven op kasbasis in dat jaar. (Her)opening van een lening in de loop van jaar t op een ander tijdstip dan de vervaldag van de coupon leidt echter tot bijbetaling van rente door beleggers in datzelfde jaar. Deze wordt gesaldeerd met de rente-uitgaven.

Ook de introductie van leningen met een zogenoemde 'long first coupon' leidt tot een andere relatie tussen de stand van de schuld op 1 januari van enig jaar en het betalingspatroon van de rente. De aantrekkelijkheid van een dergelijke lening wordt bepaald door de wens lang te kunnen profiteren van liquide segmenten in de euro-kapitaalmarkt en om een evenredige spreiding van aflossingen over het jaar te bewerkstelligen. Dit jaar heeft de staat zo al f 17,5 mld van de financieringsbehoefte gedekt. De uitgifte van een 10½-jaars staatslening met 'long-

V.2.3 Toegankelijkheid en doelmatigheid in de ziektekostenverzekering voor ouderen

Het regeerakkoord kondigt veranderingen aan in het stelsel van ziektekostenverzekeringen voor ouderen. Hiermee worden prikkels tot doelmatigheid geïntroduceerd. Tegelijkertijd is het een overheidstaak de toegankelijkheid tot de zorg te bewaken. Vooral voor ouderen, die gemiddeld hoge zorgkosten veroorzaken, vraagt dit aandacht. Het onderstaande geeft de achtergrond aan van de spanning tussen doelmatigheid en toegankelijkheid. De introductie van prikkels tot doelmatigheid in de ziektekostenverzekering voor ouderen is ook het onderwerp geweest waarop de MDW-werkgroep WTZ² zich heeft gericht. Het voorstel van deze werkgroep zou een aanvulling kunnen zijn op de kabinetsvoornemens.

De vrije verzekeringsmarkt kent een aantal problemen. Risicoconforme premies zullen leiden tot hogere lasten voor personen met een hoog risico. In het bijzonder ouderen en mensen met gezondheidsproblemen zullen geconfronteerd worden met hogere premies. Hierdoor kan hun toegang tot de zorg in gevaar komen. Verder kan de vrije verzekeringsmarkt ertoe leiden dat verzekeraars zich zullen concentreren op de risicoselectie in plaats van op het doelmatig (laten) verschaffen van zorg.

De overheid kan het probleem van de toegankelijkheid oplossen door verzekeraars een acceptatieplicht op te leggen. Daarbij wordt dan bedongen dat de verzekering tenminste een standaardpakket aan voorzieningen dekt en dat de premie op een 'acceptabel' niveau wordt vastgesteld. Dit laatste kan bereikt worden door de hoogte van de premie te reguleren.

Het gevolg van de acceptatieplicht is wel dat de verzekeraar verlies lijdt op de verzekerden met een hoger risico dan uit de premie wordt opgebracht. Zonder aanvullende maatregelen zal dit moeten worden goedge maakt door hogere premies van de andere verzekerden te vragen. De verzekeraar die relatief veel slechte risico's moet accepteren ondervindt zo een concurrentienadeel ten opzichte van de overige verzekeraars. Dit kan vervolgens worden opgelost door tussen de verzekeraars een verevening toe te passen van de gemaakte kosten.³

² De WTZ (Wet op de toegang tot ziektekostenverzekeringen) legt particuliere verzekeraars een acceptatieplicht op voor een polis met een standaardpakket aan voorzieningen tegen een premie die gebonden is aan een maximum. Het voorstel is onder andere beschreven in: Langeveld, E. en G.W.J.M. Linssen (1998) "De WTZ: een scheurend vangnet?", ESB 17-7-1998, p 560-563

³ Een andere methode, die onder andere in Duitsland wordt toegepast, is het intertemporeel verevenen. De verzekering geldt in principe voor de rest van het leven en de premie is afhankelijk van de leeftijd bij aanvang van de verzekering en verandert niet ten gevolge van verslechtering van het risico. Overige kostenstijgingen

Door verevening van de kosten neemt echter de druk op de verzekeraars af om de kosten op hun polissen te beperken (moral hazard). Bij volledige verevening, zoals die momenteel wordt toegepast in de particuliere verzekeringen voor 65-plussers, volgens de WTZ, is er zelfs geen enkele prikkel om de kosten te beheersen.

Een alternatief voor de verevening van de kosten achteraf is de risicoverevening vooraf. Een dergelijk systeem is enkele jaren geleden ingevoerd in het ziekenfonds. De verevening van de kosten achteraf is geleidelijk afgebouwd. Op basis van een aantal kenmerken⁴ van de verzekerde wordt een normbedrag vastgesteld dat overeen zou moeten komen met het risico dat deze verzekerde in het fonds inbrengt. Dit normbedrag bepaalt het bedrag dat het fonds uit de centraal geïnde premies ontvangt. Een doelmatig werkend fonds kan gemiddeld lagere kosten realiseren dan de normbedragen, waardoor het mogelijk wordt een lagere nominale premie aan de verzekerden in rekening te brengen. Ook bij dit systeem komt weer een aantal problemen naar voren. Zo is het essentieel dat de risico's vooraf accuraat worden vastgesteld. Verder is de mate waarin risico's leiden tot zorgbehoefte onzeker. Voor het grootste deel wordt dit verschil tussen kosten en risico door de wet van de grote aantallen goedge maakt, maar incidenteel optredende uitschieters blijven mogelijk, vooral door zorgbehoeften die met een zeer kleine kans voorkomen en zeer hoge kosten met zich meebrengen (bijvoorbeeld orgaantransplantaties). In het ziekenfonds worden deze problemen tegengegaan door een kostenverevening van 90% van de kosten voor iedere verzekerde voorzover die kosten boven een bepaalde grens uitkomen. Dit brengt wel weer een stukje moral hazard terug.

Het kabinet heeft gekozen voor het cohortsgewijs afschaffen van de WTZ: nieuwe 65-jarigen komen niet meer in aanmerking voor een standaardpakketpolis. In plaats daarvan zal van de particulier verzekerden die 65 jaar worden een groter deel dan nu het geval is in de gelegenheid worden gesteld te kiezen voor de ziekenfondsverzekering. Dit wordt bereikt door de ZFW-inkomensgrens voor 65-jarigen op te trekken tot een niveau dat materieel overeenkomt met de loongrens van werknemers. Over de precieze invulling van dit begrip is nog geen besluit genomen.

Het marktaandeel van de particuliere verzekering (nu circa 20% van de 65-plussers) zal, indien de daarvoor in aanmerking komende 65-jarigen ook daadwerkelijk voor toetreding tot het ziekenfonds kiezen, aanzienlijk afnemen ten gunste van het marktaan-

op de polissen kunnen wel leiden tot premieverhoging. De verzekerde spaart in het begin van de verzekering voor de te verwachten hoge kosten op hogere leeftijd. Verandering van verzekeraar betekent verlies van het spaarsaldo, zodat mobiliteit vrijwel altijd onvoordelig is. Verzekeraars hoeven dus niet bang te zijn verzekerden te verliezen en hebben weinig prikkels kostenstijgingen te beperken.

⁴ leeftijd, geslacht, regio en arbeidsongeschiktheid

deel van het ziekenfonds (nu circa 75% van de 65-plussers). Een deel van de 65-jarigen zal niet in aanmerking komen voor toetreding tot het ziekenfonds en aangewezen zijn op een particuliere polis.⁵ Voor de huidige WTZ-verzekerden wordt de volledige verevening vervangen door een verevening van de kosten van iedere persoon voorzover die uitkomen boven de f10 000.

De keuze van het kabinet lost het moral-hazardprobleem bij de verzekeraars op, maar brengt ook een aantal nadelen met zich mee. Als de WTZ niet meer bestaat is er geen volledige kostenverevening achteraf meer. In de plaats daarvan komt een groter deel van de 65-plussers in het ziekenfonds, waar een combinatie van risicoverevening vooraf en hogekostenverevening geldt, waardoor de doelmatigheid gestimuleerd wordt. De relatief welvarende groep die in het fonds komt, zal overigens vrijwel geen beslag leggen op de algemene middelen die via de Rijksbijdrage in het fonds stromen. De relatief hoge premies (door hun relatief hoge inkomens) die alleenstaande 65-plussers zullen betalen, zullen samen met de MOOZ-bijdrage die het fonds van de particulier verzekerden ontvangt (door de toename van de oververtegenwoordiging van 65-plussers in het fonds) de extra kosten van deze groep dekken. Voor gehuwde 65-plussers ligt dit anders. Daar zal in de (meeste) gevallen een partner meeverzekerd worden die of geen inkomen heeft (jonger dan 65 jaar) of alleen een AOW-uitkering. De kosten van deze groep worden niet door de extra premie en MOOZ-bijdrage gedekt. De keuze om een groep welvarende ouderen toe te laten tot het ziekenfonds ligt voor de hand bij gebrek aan alternatieven, maar die lijken er wel te zijn.

Voor de groep ouderen die niet in aanmerking komen voor het ziekenfonds zal een risicoconforme (dus mogelijk zeer hoge) premie gaan gelden op de vrije markt, waardoor de toegankelijkheid van de zorg mogelijk in gevaar komt.

Tenslotte zijn er nadelen verbonden aan de overgangsregeling voor huidige verzekerden met een standaard(pakket)polis. Door het beperken van de verevening tot kosten boven de f 10 000 komt wel een deel van het risico voor rekening van de verzekeraar, waardoor een prikkel tot doelmatigheid ontstaat, maar het verschil tussen ontvangen premie en gerealiseerde uitgaven wordt nog steeds voor een belangrijk deel bepaald door verschillen tussen risico en ontvangen premie en slechts gedeeltelijk door de bereikte efficiëntie van de zorgverlening op de polis. In het algemeen valt een verlies te verwachten per polis, zodat ook hier een nadeel ontstaat voor verzekeraars die veel van deze polissen hebben, hetgeen tot oneerlijke concurrentie leidt.

De MDW-werkgroep WTZ heeft de mogelijkheden van invoering van risicodragendheid in de WTZ in een aantal varianten in beeld gebracht. De werkgroep komt, uitgaande van

⁵ De overige 5% zal net als nu verzekerd zijn volgens een publiekrechtelijke regeling.

het voortbestaan van de WTZ, tot een voorkeur voor een variant waarin de volledige kostenverevening achteraf wordt vervangen door risicoverevening vooraf in combinatie met hogekostenverevening achteraf, dezelfde combinatie die al in het ziekenfonds wordt gehanteerd. Deze hogekostenverevening kan de gevolgen van incidentele kostenuitschietters opvangen en de gevolgen van imperfecties in de risicovergoeding in de eerste jaren na invoering beperken. Immers, uit de ervaring met het ziekenfonds blijkt dat het nog niet eenvoudig is een bevredigend systeem van risicoverevening te ontwerpen. Als door ervaring de kwaliteit van de risicoverevening in de loop van de jaren verbetert, kan de grens voor de hogekostenverevening stijgen. Door uitvoering van dit voorstel kan de doelmatigheid toenemen met behoud van de toegankelijkheid tot de zorg voor alle 65-plussers.

V.2.4 Uitkeringsvolume en i/a-ratio

Naar verwachting blijft het totale uitkeringsvolume in 1999 vrijwel gelijk, waarmee een einde komt aan de gestage daling sinds 1995. Van 1997 op 1998 daalt het volume nog met circa 55 000 uitkeringsjaren. Deze sterke daling is enerzijds geconcentreerd bij de Anw, als gevolg van beleid. Daarnaast is sprake van een sterke daling van het aantal werkloosheidsuitkeringen, vooral in 1998. Opvallend is dat tegenover de daling bij de WW-uitkeringen recente statistieken over de eerste maanden van dit jaar juist een oploep tonen bij het WAO-volume. Het aantal actieven blijft toenemen in zowel 1998 als 1999. De i/a-ratio, de verhouding tussen het aantal inactieven en het aantal actieven, ontwikkelt zich al vanaf 1995 gunstig en kan per saldo in beide ramingsjaren verder dalen.

Het verloop bij demografische regelingen, zoals de AOW en de Anw, is in het algemeen trendmatig. Als gevolg van de Algemene nabestaandenwet daalt het aantal nabestaandenuitkeringen in 1998 sterk. In dat jaar wordt de inkomenstoets ook op 'bestaande gevallen' van toepassing. Ten opzichte van de vormgeving bij invoering is de wet inmiddels tweemaal versoepeld, waardoor het effect op het volume is afgezwakt.

Het aantal uitkeringen bij ziekte is in 1994 sterk gedaald als gevolg van beleid (de 2/6 weken eigen risico in de ZW). Vervolgens is in 1996, het jaar waarin de ZW is geprivatiseerd, het ziekteverzuimpercentage gedaald met ½%-punt. Dit lagere ziekteverzuim heeft zich gecontinueerd in 1997. In de ramingen stijgt het uitkeringsvolume ZW in 1998 en 1999 licht, als saldo van het meegroeien met de werkgelegenheid (bij constant verzuimpercentage) en nog enige oploep in de volume-beperkende effecten van de privatisering.

Tabel V.2.2 *Uitkeringsvolume en i/a-ratio*

	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Uitkeringsvolumina ^a								
AOW	1956	2007	2056	2079	2106	2129	2152	2176
Anw	185	189	189	188	187	180	150	147
ZW	345	340	291	306	288	301	306	308
AAW/WAO	790	805	789	752	737	743	758	759
WW/RWW e.a.	539	541	683	694	685	628	563	545
ABW overig	176	174	166	164	164	154	145	138
Totaal	3991	4056	4173	4184	4167	4134	4073	4074
Actieven ^b	4858	4988	5014	5074	5189	5328	5474	5568
i/a-ratio	82,1	81,3	83,2	82,4	80,2	77,6	74,3	73,1

^a In uitkeringsjaren met uitzondering van de ABW (inclusief de voormalige RWW), de IOAW en de IOAZ (in personen).

^b Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in arbeidsjaren.

Het volume van uitkeringen wegens arbeidsongeschiktheid is gedurende de jaren 1994 tot en met 1996 gedaald, vooral als gevolg van beleid (TBA-maatregelen). In 1997 komt een kentering in deze ontwikkeling: de instroom in arbeidsongeschiktheidsregelingen nam verder toe en overtrof de uitstroom. In januari 1998 is de PEMBA-operatie doorgevoerd. Naar verwachting worden de neerwaartse effecten van PEMBA voor een deel in latere jaren bewerkstelligd. Voor 1998 wordt, mede op basis van in- en uitstroomcijfers over het eerste kwartaal, eerst een verdere oploep van het aantal uitkeringsjaren verwacht. In 1999 vlakt deze toename af, mede als gevolg van enkele beleidsmaatregelen. Naast de doorwerking van PEMBA speelt hierbij de intensivering van reïntegratie-maatregelen een rol. Ook in verband met de maatregelen die zijn afgesproken in het regeerakkoord maar waarvan de exacte vormgeving nog niet is vastgesteld, is in de raming 1999 een neerwaarts effect op de volumegroei van de WAO meegenomen. De objectiveringsmaatregel brengt gedeeltelijk een verschuiving van arbeidsongeschiktheids- naar werkloosheidsuitkeringen met zich.

De werkloze beroepsbevolking, die vanaf 1995 in omvang afneemt, daalt verder in 1998 en in 1999. De reductie in het aantal werkloosheidsuitkeringen is in het algemeen iets gematigder dan die in de werkloze beroepsbevolking en komt later op gang. Het uitkeringsvolume WW heeft in 1997 een forse daling doorgemaakt dankzij de gunstige ontwikkeling in de werkloosheid. Voor 1998 wordt opnieuw een daling voorzien met 60 000 uitkeringsjaren. In 1999 is de afname veel gematigder, in overeenstemming met de tragere daling van de werkloze beroepsbevolking. Van de introductie van 18 000

Instream- en Doorstroombanen in de collectieve sector voor de doelgroep langdurig werklozen, zoals in het regeerakkoord afgesproken, heeft de eerste tranche in 1999 naar schatting een neerwaarts effect op het aantal bijstandsuitkeringen van 4500.

Vanaf 1996 is het arbeidsvolume, exclusief ZW, sterk gestegen. De sterke werkgelegenheidsgroei van 1997 zet door in 1998, terwijl de groei in 1999 afzwakt (zie paragraaf IV.1.2). De in 1995 ingezette daling van de verhouding tussen het uitkeringsvolume en het aantal actieven, wordt niettemin voortgezet. In 1999 komt de i/a-ratio naar huidige inzichten uit op circa 73%, dit is 10%-punt lager dan in 1994.

V.3 De collectieve lasten

V.3.1 Beleidsuitgangspunten

Voor 1999 is een aantal maatregelen nog toe te schrijven aan het vorige kabinet. In de eerste plaats worden de douanerechten verder verlaagd uit hoofde van diverse internationale verdragen (kosten f 0,4 mld). Ook valt in 1999 de laatste tranche verhoging van de tabaksaccijns met 15 cent, met een budgettaire opbrengst van f 150 mln. Bij de omzetbelasting en de accijnzen op luxe goederen is van belang dat de tax-free verkoop op luchthavens en veerboten per 1-7-1999 komt te vervallen. De benzine- en dieselaccijns gaan omhoog op grond van indexatie. Met ingang van 1999 telt deze verhoging overigens niet meer mee bij de microlastendruk. Tenslotte had het vorige kabinet besloten tot een verruiming van de scholingsfaciliteit naar de non-profitsector. Het nieuwe kabinet heeft in het regeerakkoord afgesproken deze regeling al in 1999 verder te verruimen waarmee de totale kosten voor 1999 op f 0,1 mld uitkomen. Nieuw ten opzichte van het regeerakkoord is een fiscale faciliteit van f 70 mln voor de invoering van de euro.

De fiscale maatregelen in het kader van de stelselherziening uit het regeerakkoord kennen een lang voorbereidingstraject, zodat de invoering van de meeste maatregelen niet vóór 1 januari 2001 zal plaatsvinden. In 1999 zal wel sprake zijn van een eerste tranche in de lastenverschuiving van lasten op arbeid naar milieuheffingen. Deze verschuiving behelst een verhoging van de regulerende energiebelasting (f 1,3 mld incl. BTW), overheveling van drinkwater van het lage naar het hoge BTW-tarief en koppeling van de milieuheffingen aan de prijsontwikkeling. Het werkgeversaandeel in deze heffingen wordt vervolgens teruggedrukt via verhoging van de SPAK met f 210, verhoging van de zelfstandigenaftrek en verlaging van de werkgeverspremie ZFW met 0,1% (waartegenover de werknemerspremie ZFW wordt verhoogd met 0,05%-punt) en bovendien via faciliteiten en positieve prikkels in de inkomstenbelasting (voor zelfstandigen) en de vennootschapsbelasting. De werknemers worden voor hun aandeel in de milieubelastingen ad f 1,25 mld gecompenseerd via verlaging van de loon- en inkomstenbelasting.

De verlaging van de loon- en inkomstenbelasting krijgt vorm door verlaging van het tarief van een nieuwe eerste schijf. Aan de huidige drie schijven wordt één schijf toegevoegd: de bestaande eerste schijf wordt in twee delen 'geknipt' waarbij de knip komt te liggen bij een niveau van *f* 15 000. Het tarief van deze schijf (1a) komt 1,3%-punt lager te liggen dan het tarief van schijf 1b. Daarin komt de bovengenoemde terugsluis van de energieheffingen aan gezinnen tot uiting. Bovendien biedt het een gedeeltelijke compensatie ad *f* 0,35 mld voor de stijging van sociale premies. Daarnaast is sprake van een autonome belastingverlaging van *f* 0,15 mld in verband met verhoopte inkomstenmeevallers. Het belastingtarief van schijf 1b loopt in 1999 op ten opzichte van het tarief van de oude eerste schijf in 1998, met name ter financiering van nabetalings.

Tenslotte zijn er nog drie maatregelen waarbij sprake is van budgettair neutrale verschuivingen. Ten eerste is per 1 juli 1998 de vermindering van loonbelasting via loonbeschikkingen voor nieuwe aanvragen vervangen door een voorlopige teruggaaf via de belastingdienst. Per 1 januari 1999 zal dit voor iedereen gaan gelden. Volgens berekeningen van het Ministerie van Financiën leidt dit tot een verschuiving tussen de loonheffing en de inkomensheffing van $f \frac{3}{4}$ mld in 1998 en bijna *f* 5 mld in 1999. Ten tweede zal het Ministerie van Verkeer en Waterstaat met ingang van 1998 BTW betalen over (onderdelen van) de aanleg en exploitatie van infrastructuur voor het openbaar vervoer, met name de Betuwelijn en de HSL. Deze hogere belastingontvangsten en uitgaven zijn niet relevant voor de microlastenontwikkeling en het uitgavenkader. Ten derde wordt met ingang van 1 januari 1999 de wachtgeldfranchise afgeschaft.

Voor de centrale sociale fondsen zijn de premietarieven 1999 zo berekend dat hun vermogensposities ultimo 2000 in twee gelijke stappen op orde zullen zijn gebracht. Daarvoor is nodig dat het exploitatiesaldo van deze fondsen stijgt van *f* 2 mld in 1998 tot bijna *f* 5 mld volgend jaar. Voor de AOW-premie wordt van deze regel afgeweken

Tabel V.3.1 Sociale lasten bedrijven, 1997-1999

	Werknemers			Werkgevers			
	1997	1998	1999	1997	1998	1999	
<i>Tarief eerste schijf:</i>	in %						
AOW	15,40	18,25	17,90				
AWW	1,65	1,40	1,40				
AAW	6,35						
AWBZ	<u>8,85</u>	<u>9,60</u>	<u>10,25</u>				
Volksverzekeringen	32,25	29,25	29,55				
Belasting schijf 1A			6,20				
Belasting schijf 1B	5,05	7,10	7,50				
Totaal eerste schijf 1A			35,75				
Totaal eerste schijf 1B	37,30	36,35	37,05				
Idem 65+ schijf 1A			17,85				
Idem 65+ schijf 1B	15,55	18,10	19,15				
<i>Werknemersverzekeringen:</i>							
WAO ^b	4,00				7,85	7,75	
WW-wachtgeldverzekering ^a	0,30			0,30	1,00	0,95	
WW-werkloosheidsverzekering ^a	2,35	3,05	2,90	2,55	1,95	1,90	
ZFW	1,35	1,20	1,55	5,55	5,60	5,85	
VUT/Vorstverlet	0,95	0,90	0,90	1,60	1,55	1,55	
<i>Sociale lasten bedrijven in % van het brutoloon</i>							
Sociale verzekeringspremies totaal ^c	21,10	21,40	21,35	19,35	18,60	19,00	
Pensioenpremies	2,15	2,20	2,25	6,45	6,50	6,65	
Rechtstreeks betaalde sociale lasten				1,30	1,25	1,25	
Totaal	23,25	23,60	23,60	27,10	26,35	26,90	
Collectieve lasten				17,20	16,65	17,05	
Franchise werknemersverzekeringen	gld p.d.	102	104	108	102	104	108
Marginaal WAO premiepercentage		8,45					
Marginaal WGF premiepercentage					2,15		
Marginaal AWF premiepercentage			6,45	6,10	5,40	4,15	4,00
Maximum premie-inkomensgrens OT	gld				78700	80600	83200
OT-percentage		-9,90	-1,70	-2,20	9,90	1,70	2,20
Lengte belastingschijf 1A	gld			15000			
Lengte belastingschijf 1B	gld	45960	47184	33175			
Overdraagbare heffingsvrije voet	gld	7102	8207	8379			
Niet overdraagbare heffingsvrije voet	gld		410	419			
Maximum arbeidskostenforfait	gld	2598	3108	3174			
Aftrek niet-actieven	gld	606	1033	1055			
Max. premie-inkomensgrens WNVZ	gld p.d.	294	301	310	294	301	310
Max. premie-inkomensgrens ZFW	gld p.d.	199	204	210	199	204	210
Verzekeringsloongrens ZFW ^d	gld	60750	62200	64250			
Nominale premie ZFW ^e	gld	216	216	356			

^a Gemiddeld voor bedrijven.

^b Waarvan in 1998 0,30% gedifferentieerde premie, in 1999 0,80%.

^c Inclusief nominale ZFW-premie.

^d Bij prijsindexering conform de tabelcorrectiefactor zal deze grens in 1999 ongeveer f 63 500 belopen.

^e Per volwassene.

wat deels voortvloeit uit het koopkrachtpakket 1998 waartoe begin dit jaar werd besloten. Deels is dit ter voorkoming van een nieuw koopkrachtprobleem in 1999 bij mensen met een aanvullend pensioen. De AOW-premie is, behoudens het effect vannabetalingen, *f* 1,7 mld boven lastendekkend niveau vastgesteld, waar tegenover het belastingtarief eerste schijf (1a en 1b) voor dit bedrag is verlaagd.

De eigen bijdrage in het ziekenfonds wordt afgeschaft, alsmede de toegangsbijdrage in de thuiszorg (AWBZ). Daarom wordt de nominale (reken)premie in het ziekenfonds bovenop de gebruikelijke aanpassing verhoogd met *f* 128 per volwassen verzekerde. Een deel van de rijksbedragen Zfw (*f* 150 mln) wordt overgeheveld naar de AWBZ. Tabel V.3.1 geeft de resulterende tariefstructuur voor de loon- en inkomensheffing en de sociale verzekeringen weer.

In het regeerakkoord is het voornemen opgenomen de indexering van de loongrens ZFW voortaan te baseren op de prijsontwikkeling in plaats van de loonontwikkeling. Indien beide ontwikkelingen uiteenlopen heeft dit gevolgen voor het aantal ziekenfondsverzekerden. Bij een bij de loonontwikkeling achterblijvende prijsontwikkeling zal het aantal verzekerden afnemen (ten opzichte van ongewijzigde indexering). Ten tijde van de afronding van de berekeningen voor deze publicatie was nog niet duidelijk of deze beleidswijziging al per 1 januari 1999 zou (kunnen) ingaan en welke concrete vormgeving het nieuwe indexeringmechanisme zou krijgen. De onderhavige berekeningen voor 1999 zijn dan ook nog gebaseerd op de bestaande loonindexering (zie ook tabel V.3.1). Een gewijzigd indexeringsmechanisme kan via een mutatie in het aantal verzekerden en de hieraan verbonden mutaties in de uitgaven en ontvangsten van invloed zijn op de exploitatierekening van de ZFW.

Voor de indexering van de loongrens ZFW zou kunnen worden aangesloten bij de tabelcorrectiefactor voor de loon- en inkomensheffing (een geschoond prijsindexcijfer met een bepaalde vertragsstructuur). Een aanpassing op basis van de tabelcorrectiefactor zou in 1999 bijna 1¼% geringer zijn dan op basis van de huidige indexeringsmethode, waardoor de loongrens ZFW circa *f* 750 lager zou komen te liggen. Indien het voornemen uit het regeerakkoord langs deze lijnen wordt ingevuld per 1 januari 1999, zal een beperking van het aantal ZFW-verzekerden in de orde van grootte van 100 000, waarvan ongeveer 50 000 hoofdverzekerden, optreden.

V.3.2 De ontwikkeling van de collectieve lasten

Na een reeks van jaren met een dalende collectieve lastendruk, nemen de collectieve lasten in 1999 uitgedrukt als percentage van het BBP weer toe (zie tabel V.1). Uit tabel V.3.2 valt af te leiden dat deze ontwikkeling het saldo is van achterblijvende belastingen en stijgende sociale premies. Daarnaast laat deze tabel zien dat de daling in de afgelopen periode te danken was aan beleidsmaatregelen en dat juist die component in 1999 voor

een lichte plus zorgt. In paragraaf V.3.3 wordt nader op de invloed van het beleid ingegaan. Eerst komt in deze paragraaf de endogene ontwikkeling van de ontvangsten aan de orde.

Tabel V.3.2 Belasting- en premieontvangsten, 1996-1999

	1996	1997	1998	1999	1997	1998	1999	1997	1998	1999
					beleid			endogeen		
	niveau in % BBP				mutaties in % BBP per jaar					
Omzetbelasting	6,9	7,0	7,1	7,2	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0
Loon- en inkomstenbelasting	7,1	6,5	6,4	6,1	-0,4	-0,2	-0,1	-0,1	0,1	-0,1
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)	3,5	4,2	4,1	4,1	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0
Overige belastingen	8,8	8,7	8,5	8,6	-0,1	-0,1	0,2	0,0	-0,1	-0,1
Totaal belastingen (kasbasis)	26,4	26,3	26,1	26,0	-0,6	-0,3	0,1	0,5	0,1	-0,2
idem, transactiebasis	26,7	26,3	26,2	26,2	-0,6	-0,2	0,2	0,2	0,1	-0,2
Premies (transactiebasis)	17,6	17,6	17,2	17,5	0,2	-0,1	0,2	-0,2	-0,1	0,0
w.v. volksverzekeringen	10,9	11,0	9,1	9,4	0,2	-1,8	0,1	-0,1	-0,1	0,1
werknemersverzekeringen	6,7	6,5	8,1	8,1	-0,1	1,6	0,1	-0,1	-0,1	-0,1

De belastingopbrengst ontwikkelt zich naar verwachting wederom voorspoediger dan eerder geraamd. Ten opzichte van het CEP is de raming voor 1998 met 1% verhoogd, overeenkomend met ruim f 2 mld. De grootste meevallers treden op bij de omzetbelasting en de dividendbelasting. Dit laatste vanwege hogere uitgekeerde winsten van onder andere beleggingsfondsen. Tegenvallers van enige omvang tekenen zich af bij de benzine-accijns en de vennootschapsbelasting uit gaswinning. In tegenstelling tot eerdere prognoses lijkt daarmee het aandeel van de belastingontvangsten in het BBP in 1998 en 1999, afgezien van beleidsmaatregelen, per saldo ongeveer gelijk te blijven. De groei van de omzetbelasting komt in 1998 door de uitbundige groei van de bestedingen boven het BBP uit en zit daar naar verwachting in 1999 maar een fractie onder, met name vanwege de achterblijvende groei van de overheidsconsumptie en de investeringen in woningen. Bij de loon- en inkomstenbelasting is van belang dat het belastingaandeel in de loon- en inkomensheffing terugloopt ten gunste van de premies volksverzekeringen. Daarnaast blijft sprake van een afnemende belastinggrondslag, onder andere vanwege toenemend gebruik van aftrekposten, het ontwijken van belastingdruk op rente- en dividendinkomen en een lagere rentestand. Het kabinet heeft in het regeerakkoord maatregelen aangekondigd om deze grondslagversmalling tegen te gaan en op een aantal plaatsen de heffingsgrondslag zelfs te verbreden. Enkele eenvoudige maatregelen op het gebied van fraudebestrijding treden in 1999 reeds in werking. De meeste grondslagver-

breedende maatregelen maken echter onderdeel uit van de fiscale stelselherziening die eerst in 2001 zal worden ingevoerd. De negatieve endogene groei bij de overige belastingen wordt in beide jaren bepaald door de afnemende baten bij de vennootschapsbelasting uit gaswinning.

De stijging van de grondslagen voor de premies werknemersverzekeringen blijft zowel in 1997 als in 1998 iets achter bij de stijging van het BBP (zie tabel V.3.2). Dit is een rechtstreeks gevolg van de daling van de arbeidsinkomensquote in deze twee jaren en van de terugloop van het aantal premiebetalende WW-ers. Desondanks stijgen de premie-opbrengsten in 1998 wel, en zelfs aanzienlijk. Maar dit is uitsluitend het gevolg van de omvangrijke financieringsverschuiving uit hoofde van PEMBA.

Ook in 1999 zullen de grondslagen voor de werknemersverzekeringen qua groei nog iets achterblijven bij het BBP, ook al vertoont de arbeidsinkomensquote in dat jaar een lichte toename. De grondslagen voor de volksverzekeringen zullen in 1999 iets sterker stijgen dan het BBP. De sterke stijging van enkele specifieke inkomensbestanddelen (overhevelingstoeslag, werkgeverspremie ZFW) is hiervoor de belangrijkste verklaring.

V.3.3

De ontwikkeling van de microlasten

Het nieuwe kabinet heeft in het regeerakkoord afgesproken om in de kabinetsperiode ruim f 4½ mld aan te wenden voor lastenverlichting. Voor 1999 is evenwel nog sprake van een verzwaring van de microlasten met f 1½ mld, grotendeels bij de sociale premies. Voorlopig is een lastenverlichting met f 5 mld voorzien voor het jaar 2001, als smeerolie voor de koopkrachtgevolgen van de fiscale stelselherziening. Eventuele meevallers bij belastingen en premies ten opzichte van een reële ijklat voor de inkomsten, zullen deels worden aangewend voor extra lastenverlichting, deels voor extra tekortreductie.

Het opwaartse effect van de beleidsmatige component in de belastingquote is niet terug te vinden in de microbelastingdruk. De maatregelen in de sfeer van fraudebestrijding en teruggaaf MRB zijn namelijk niet relevant voor de microlastendruk. Per saldo verandert de microbelastingdruk in 1999 niet, maar hierachter gaat een verschuiving schuil van directe naar indirecte belastingen: tegenover de verhoging van de regulerende energiebelasting en andere bestaande milieubelastingen (incl. indexatie) staat een verlaging van de loon- en inkomensheffing. Naast deze verschuiving stijgt de microbelastingdruk vanwege een verhoging van het tarief eerste schijf ter financiering van nabetalen en vanwege de verhoging van de tabaksaccijns en daalt de microbelastingdruk vanwege de introductie van een eurofaciliteit en verlaging van de invoerrechten. De belastingen van de lagere overheden groeien in 1999, na een jaar van lastenverlichting

via de Zalm-snip, mee met het BBP, zodat ook uit die hoek geen verandering optreedt in de microlastendruk.

Diverse premies worden in 1999 hoger vastgesteld dan in 1998, vrijwel uitsluitend ter versterking van de vermogensposities van die fondsen. Het betreft vooral de premies in de zorgsector: voor de AWBZ (*f* 1½ mld), de ziekenfondsen (*f* 2 mld) en de WTZ (*f* ¼ mld). Anderzijds zijn er ook fondsen waarvoor de premies verlaagd kunnen worden, zoals voor de WAO (*f* ½ mld) en de WW (*f* ½ mld). Dit zijn dus met name de premies voor de arbeidsmarktgerelateerde regelingen. Ook de AOW-premie kan dalen (*f* ¾ mld), in samenhang met de verrekening van nabetalings.

Alles tezamen stijgen de sociale premietarieven voor de wettelijke voorgeschreven regelingen met *f* 1½ mld. Daar komt nog extra financiële ruimte van eveneens *f* 1½ mld bij als gevolg van de gunstige ontwikkeling van premiegrondslagen enerzijds en uitgaven anderzijds. Zodoende kan het positieve exploitatiesaldo van deze fondsen toenemen van *f* 2 mld in 1998 tot bijna *f* 5 mld in 1999. Naar huidige inzichten is dat voldoende om de vermogenspositie ultimo 2000 op het gewenste niveau te hebben.

Tabel V.3.3 Mutatie microlastendruk, 1995-1999

	1995	1996	1997	1998	1999
	in mld gld				
Indirecte belastingen	½	1½	½	½	1
Directe belastingen	- 3	- 4	- 5	- 3	- 1
Totaal rijksbelastingen	- 2½	- 2½	- 4	- 2½	0
OPL-belastingen	½	0	0	- 1	0
Totaal belastingen	- 2½	- 2½	- 4	- 3½	0
Sociale premies	- 1½	- 1½	1½	- 1	1½
Totaal microlastendruk	- 3½	- 3½	- 3	- 4½	1½
w.v. bedrijven	½	- 4	- 2½	- 2	1
gezinnen	- 4	1	- ½	- 3	½
overheid	0	- ½	0	½	0

V.4 Tekort en schuld

Het vorderingstekort van de collectieve sector (EMU-tekort) in 1997 wordt door het CBS voorlopig op 0,9% BBP geschat (zie tabel V.4.1). Dit is het laagste cijfer in bijna 25 jaar. In 1996 was het nog meer dan 1%-BBP hoger. De daling in 1997 wordt

veroorzaakt door een zeer gunstige ontwikkeling van de collectieve uitgaven. In vergelijking met de CEP-raming van 1,3% voor 1997 van april j.l. (tabel III.6.8) ligt de CBS-raming bijna *f* 3 mld lager. Dit verschil is gespreid over rijk (o.a. aardgasbaten op transactiebasis), OPL (lagere raming investeringen, hogere raming belastingen) en sociale fondsen (hogere premie-ontvangsten). Het hoge overschot van de OPL in 1997 is voor ruim 0,6%-BBP veroorzaakt door de schuldovername door het rijk van respectievelijk Amsterdam en Den Haag. Ook in 1998 daalt de bruto collectieve-uitgavenquote, maar door de omvangrijke lastenverlichting in dit jaar en de teruggang in de gasbaten zal het EMU-tekort niet dalen, integendeel, het stijgt naar 1,2%-BBP. Dit cijfer ligt 0,4% BBP beneden de CEP-raming, vooral door de meevallende belasting-opbrengst.

In 1999 neemt het vorderingensaldo van de sociale fondsen met 0,3%-BBP toe. Door de verslechtering van het vorderingensaldo van het rijk stijgt het vorderingensaldo van de collectieve sector nog iets verder naar 1,3%-BBP. Opmerkelijk, ook conjunctureel gezien, is de gestage stijging van het vorderingentekort van het rijk: vanaf een dieptepunt van 1,6% BBP in 1996, via 1,8% in 1998 naar 2,2% in 1999. De in het regeerakkoord gecreëerde uitgavenreserve van *f* 250 mln in 1999 komt in de MEV-raming niet tot besteding en is daarom onderdeel van de tekortreductie.

Tabel V.4.1 Tekort en schuld

	1996	1997	1998	1999
	% BBP			
Financieringssaldo rijk	- 1,4	- 1,6	- 1,6	- 1,5
Financiële transacties ^a	<u>- 0,2</u>	<u>- 0,6</u>	<u>- 0,2</u>	<u>- 0,7</u>
Vorderingensaldo rijk	- 1,6	- 2,2	- 1,8	- 2,2
OPL	0,3	0,9	0,2	0,2
Sociale Fondsen	- 0,7	0,4	0,4	0,7
EMU-saldo	- 2,0	- 0,9	- 1,2	- 1,3
Idem geharmoniseerd	- 2,1	- 0,9	- 1,2	- 1,3
EMU-schuld	77,1	71,4	68,5	66,4

^aKredietverlening, mutaties deelnemingen, agio en disagio, kas-transactieverschillen. Minteken impliceert netto inkomsten voor het rijk.

Het beleidsrelevante tekort van het rijk is in 1998 hoger dan het vorderingentekort. Dit komt door de storting in het AOW-fonds van bijna *f* 4½ mld in 1998. Deze storting blijft binnen de collectieve sector. Het is daarmee geen daadwerkelijke uitgave, maar een

vorm van geoormerkte tekortreductie die uitsluitend het beleidsrelevante tekort belast. Het vorige kabinet stelde per jaar een kritische grens waarboven dit tekort niet mocht uitkomen. Deze grens is de afgelopen kabinetsperiode niet overschreden. In de nieuwe kabinetsperiode speelt dit tekort voor 1999 en verder geen belangrijke rol meer in de financieel-economische discussie, maar zal het EMU-tekort centraal staan. Het nieuwe regeerakkoord kent geen plafond voor het tekort, maar uiteraard wordt het tekortplafond van de EMU van 3% gerespecteerd. Voorts wordt gewerkt met een 'meevaller formule' (zie p. 19 in het ontwerp regeerakkoord). Deze formule bepaalt dat driekwart van meevallers bij belastingen en premies aangewend moet worden voor tekortreductie (zodra het EMU-tekort gedaald is tot $\frac{3}{4}$ % BBP: de helft). Bij nadere besluitvorming is een spiegelbeeldige behandeling van tegenvallers afgesproken.

De bruto schuld van de collectieve sector (EMU-schuld) daalt met $12\frac{3}{4}$ %-BBP van 79,2%-BBP in 1995 naar 66,4%-BBP in 1999. In 1999 zorgen eenmalige opbrengsten zoals de reserve-afdracht van De Nederlandsche Bank voor bijna de helft van de daling van de schuld. In voorgaande jaren hebben de verkoop van aandelen KPN, DSM, KLM, DAF en ING en de intering van het schatkistsaldo bij DNB hier voor een belangrijk deel aan bijgedragen. Bij de lagere overheden wordt voor 1998 een financieringsoverschot van f 1½ mld en in 1999 van f $\frac{3}{4}$ mld verwacht, wat eveneens tot schuldreductie leidt. Tenslotte zijn de sociale fondsen verplicht hun oplopende vermogen bij het rijk te beleggen, met eveneens een krachtig neerwaarts effect op de (geconsolideerde) schuld.

VI **Speciale onderwerpen** **Employability**

VI.1

Trends als globalisering, technologische ontwikkeling en vergrijzing vergroten het belang van de 'employability' of blijvende inzetbaarheid van werknemers. Markt-imperfecties belemmeren echter optimale investeringen in employability. Instituties kunnen markt-imperfecties verminderen, maar brengen vaak ook nadelen met zich mee. Deze bijdrage onderzoekt of de trends om aanpassingen in de institutionele structuur vragen. Werkgevers en werknemers hebben zelf goede mogelijkheden om institutionele aanpassingen door te voeren. De overheid heeft een belangrijke voorlichtende taak. Met experimenten en startsubsidies kan zij werkgevers en werknemers inzicht geven in het belang van employability. Nadere evaluatie van de doelmatigheid van enkele fiscale stimuleringsregels vanuit employability-oogpunt is gewenst.

VI.1.1 **Inleiding**

Het thema *employability* of *inzetbaarheid* staat tegenwoordig sterk in de belangstelling van werkgevers, werknemers en overheid.¹ Veranderingen in de economische en sociale omgeving zijn hier debet aan. Globalisering verheft de internationale concurrentiedruk en benadrukt kennis en innovatievermogen als het comparatieve voordeel van westerse landen. Technologische ontwikkelingen, met name de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie (ICT), resulteren eveneens in intensievere concurrentie

¹ Het ministerie van Economische Zaken organiseerde op 8 oktober 1997 een employabilitycongres. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid organiseerde workshops op 26 maart en 27 mei 1998. Het nationaal actieprogramma 'Een leven lang leren' besteedt aandacht aan employability. De FNV gaf de brochure *Hordenlopen naar de arbeidsmarkt* uit. Het CNV ontwikkelde het employability meetinstrument *EMPLO-OI*. MKB-Nederland presenteerde de notitie *Blijvend inzetbaar door kennis en vaardigheden* over employability in MKB-perspectief.

gepaard met toenemende productdifferentiatie, snellere kwaliteits-verbeteringen en snellere introductie van nieuwe producten en diensten.² Deze ontwikkelingen hebben belangrijke consequenties voor de structuur van organisaties, en voor de arbeidsmarkt. De arbeidsvraag wordt kennisintensiever, continue kwantitatieve en kwalitatieve aanpassingen van het personeelsbestand zijn noodzakelijk, en organisaties moeten efficiënter omgaan met de talenten van hun medewerkers. Bij het arbeidsaanbod spelen demografische ontwikkelingen een belangrijke rol. Door de ontgroening en vergrijzing van de beroepsbevolking neemt het relatieve belang van de instroom van up-to-date geschoolde arbeidskrachten af en moet nieuwe kennis en vaardigheden steeds meer via de zittende beroepsbevolking worden ingebracht.

De toegenomen heterogeniteit van de beroepsbevolking en de verdergaande individualisering zetten de solidariteit tussen individuen met hoge en lage werkloosheidsrisico's onder druk, en daarmee de collectieve werkloosheidsverzekering die immers op solidariteit is gebaseerd.³ Toegenomen heterogeniteit vergroot het herverdelende karakter van sociale verzekeringen. Individualisering vergroot de voorkeur voor individuele regelingen met bijbehorende keuzevrijheid ten opzichte van collectieve regelingen. Daarbij komt dat de behoefte aan zekerheid door de grotere dynamiek op de arbeidsmarkt toeneemt. Deze trends pleiten voor een verschuiving van een collectieve verzekering naar risicoreductie en individuele werkzekerheid. Werknemers moeten snel en flexibel kunnen inspelen op veranderingen in hun arbeidsmarktsituatie, zodat zij minder snel werkloos worden en in het onverhoopte geval van werkloosheid makkelijker elders aan de slag kunnen.

Actuele economische en sociale trends vragen derhalve om werknemers die in staat zijn hun kennis en vaardigheden voortdurend aan te passen. Employability, een samentrekking van de woorden 'employment' (werk) en 'ability' (bekwaamheid) of 'adaptability' (aanpassingsvermogen), is de mate waarin werknemers over dit vermogen beschikken. In het Nederlands spreekt men veelal van 'inzetbaarheid'. Iemand is inzetbaar als hij in staat is werk te krijgen en te houden op een veranderende arbeidsmarkt. De werkgever moet een werkomgeving bieden waarin optimaal gebruik gemaakt wordt van de capaciteiten van zijn werknemers.

² Zie P. Milgrom and J. Roberts (1990), The economics of modern manufacturing: technology, strategy, and organization, *American Economic Review*, vol.80, no.3, pp.511-528, voor een compilatie van anekdotisch materiaal over deze veranderingen. Soortgelijke veranderingen kwamen naar voren in door het CPB gevoerde gesprekken met Nederlandse bedrijven.

³ Zie CPB (1997), *Challenging neighbours: Rethinking German and Dutch economic institutions*, Springer Verlag: Berlijn.

Het begrip employability heeft verscheidene dimensies.⁴ Allereerst is iemand beter inzetbaar als hij beschikt over de relevante kennis en kunde om een functie te vervullen, in een functie wisselende rollen kan spelen (leidinggevend, adviserend, uitvoerend, initiërend) en in staat en bereid is nieuwe kennis en vaardigheden op te doen. Deze dimensie noemt men kwalitatieve inzetbaarheid. Andere dimensies van inzetbaarheid zijn de mogelijkheid en bereidheid om op wisselende tijden te werken (kwantitatieve inzetbaarheid), en om op veranderende locaties te werken (geografische inzetbaarheid). Een ander onderscheid refereert aan de mogelijkheden die iemand heeft om werk op de interne arbeidsmarkt (binnen de huidige organisatie) respectievelijk op de externe arbeidsmarkt te verkrijgen en te behouden.

Hoe kan de inzetbaarheid van werknemers vergroot worden?⁵ Een belangrijk aspect is het up-to-date houden van kennis en vaardigheden door middel van scholing en werkervaring. Inzicht in veranderingen in de huidige functie, en in (ontwikkelingen in) vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, draagt hieraan bij. Tevens is het noodzakelijk dat men in staat is om te leren. Hoewel dit triviaal lijkt, heeft vooral ouder personeel zelden de aansporing tot continu leren gehad. Een goed overzicht over de situatie op de arbeidsmarkt, een goed netwerk en goede sollicitatie- en beoordelingsvaardigheden, een juiste aansturing en coaching bevorderen de beste aanwending van kennis en vaardigheden. Voor alle dimensies geldt dat de inzetbaarheid gebaat is bij een flexibele, positieve, ondernemende houding ten aanzien van veranderingen.

De huidige aandacht voor employability suggereert dat het niveau van kennis en vaardigheden van de Nederlandse beroepsbevolking te gering wordt geacht in het licht van de snelle veranderingen. Interviews met werkgevers(organisaties) en werknemers-organisaties bevestigen dit.⁶ Geïnterviewden signaleren een tekort aan ‘zachte’ sociale en communicatieve vaardigheden, een gebrek aan bereidheid om van functie of taak te veranderen, en, bij sommige groepen werknemers, een beperkt leervermogen. Ook werkgevers, met name in het MKB, lijken onvoldoende inzicht te hebben in de kansen en bedreigingen van de structureel veranderende omgeving. Niet zelden ontbreekt een organisatiestrategie en is het daardoor onduidelijk welke competenties de medewerkers zich moeten verwerven.

⁴ Zie H.J.M. Mes (1995), *Employability als nieuw medicijn*, *Bedrijfskundig Vakblad*, vol.7, no.8, pp.26-29, en J. Gaspersz en M. Ott (1996), *Management van employability: nieuwe kansen in arbeidsrelaties*, Assen: Van Gorcum.

⁵ De analyse concentreert zich op de inzetbaarheid van werkenden. Knelpunten bij de inzetbaarheid van werkzoekenden, waarvoor grotendeels andere instituties bepalend zijn, komen niet aan de orde.

⁶ Geïnterviewd zijn zes (grottere) bedrijven in de elektronica, financiële sector, management consultancy, metaal, uitzendwezen en voedingsmiddelen, alsmede vertegenwoordigers van het MKB en van werknemers.

De economische theorie noemt een aantal redenen (vormen van marktfalen) waardoor werknemers minder employable zijn dan vanuit maatschappelijk oogpunt wenselijk is. Deze theoretische inzichten zijn in interviews met werkgevers(organisaties) en werknemersorganisaties geconfronteerd met de praktijk. De interviews leveren een duidelijk beeld van de belangrijkste knelpunten op het gebied van employability. Niet alle theoretische knelpunten worden in de praktijk herkend, terwijl anderzijds praktijkproblemen werden genoemd die niet helder binnen het theoretische kader vallen. De volgende subparagraaf gaat in op knelpunten die optimale investeringen in inzetbaarheid belemmeren.

Een reeks van instituties (wetten en regels, afspraken, contracten) beïnvloedt de beslissing om te investeren in employability en vergroot of verkleint de knelpunten. De vraag is dan of de huidige set van instituties optimaal is gezien de veranderende economische en sociale omgeving, of dat werkgevers, werknemers en overheid bepaalde instituties zouden moeten creëren, aanpassen of afbreken. Wat kunnen werkgevers en werknemers zelf? Welke taak heeft de overheid in het vergroten van de inzetbaarheid van de beroepsbevolking? In paragraaf VI.1.3 komen instituties aan de orde die op de knelpunten aangrijpen. Paragraaf VI.1.4 sluit af met een aantal beleidsopties voor overheid, werkgevers en werknemers(organisaties).

VI.1.2 Knelpunten bij investeren in employability

Welke factoren belemmeren investeringen in employability? De economische theorie suggereert een aantal marktimperfecties die de investeringsprikkel en -mogelijkheden beperken, zoals opleiden-voor-de-concurrent, specificiteit van investeringen en kapitaalmarktimperfecties.⁷ Verder blijkt uit de interviews dat onvolledige informatie over nut en noodzaak van employability, en over de goede bedoelingen van andere partijen, een belangrijk knelpunt is.

Opleiden-voor-de-concurrent

Een breed herkend knelpunt is het weggopen van capabel personeel door andere werkgevers, zowel op de interne als op de externe arbeidsmarkt. De economische literatuur gebruikt hiervoor de term *poaching*. De idee is dat toekomstige werkgevers profiteren van gevolgde training en scholing, terwijl zij niet meebetalen aan de investeringskosten. De huidige werkgever en de werknemer hebben dan te weinig prikkels om in scholing te investeren.

De interviews geven aan dat bij grotere organisaties vooral interne poaching een

⁷ Zie bijvoorbeeld A.I. Booth en D.J. Snower (eds.) (1995), *Acquiring skills: Market failures, their symptoms and policy response*, Cambridge University Press.

knelpunt is. Wanneer een werknemer van een afdeling wordt ‘weggekocht’ door een andere afdeling, dan wordt zijn oorspronkelijke manager afgerekend op de kosten van opleiden, terwijl de nieuwe manager de baten incasseert. Een manager zal dus terughoudend zijn met investeren in training die rendeert op een ander niveau (bijvoorbeeld na promotie van de werknemer) of op lange termijn (wanneer de werkrelatie tussen manager en werknemer waarschijnlijk beëindigd is). Trainingen in het algemeen bedrijfsbelang zullen sneuvelen als de incentivestructuur niet wordt verbeterd.

Kleinschaligheid

Kleinschaligheid belemmert investeringen in employability in het midden- en kleinbedrijf (MKB).⁸ Wanneer de vaste investeringskosten⁹ niet gespreid worden over meerdere MKB-organisaties, kunnen de gemiddelde kosten zo hoog zijn dat investeren in employability voor de individuele organisatie niet rendabel is.

Relatief hoge verletkosten zijn een ander knelpunt in het MKB. Deze kosten bestaan niet zozeer uit doorbetaald loon tijdens opleidingsuren, maar vooral uit de geringere mogelijkheden om de afwezigheid van cursisten flexibel op te vangen, veroorzaakt door interne specialisatie en hoge werkdruk.

De geïnterviewden gaven aan dat kleinschaligheid voor het MKB een belangrijk knelpunt is.

Specificiteit

Kennis en vaardigheden kunnen relatiespecifiek zijn, dat wil zeggen alleen bruikbaar binnen de huidige relatie werkgever-werknemer. Een werkgever die investeert in relatiespecifieke kennis en vaardigheden van de werknemer kan de baten van die investering mislopen door een ‘overval’ door de werknemer. Door te dreigen met vertrek, waardoor de investering van de werkgever haar waarde zou verliezen, kan de werknemer een deel van de baten van de investering naar zich toe trekken. Deze zogenaamde ‘hold-up’ dreiging vermindert de investeringsprikkels.

Volgens geïnterviewden is het hold-upprobleem nauwelijks aanwezig. Investerings in specifieke kennis en vaardigheden zijn vaak gering in verhouding tot investeringen die ook in andere organisaties renderen. Bovendien wordt een deel van de specifieke kennis

⁸ ‘Het’ MKB bestaat niet. Sommige MKB-ondernemingen zijn high-tech ondernemingen waar constante uitbouw van kennis en vaardigheden van levensbelang is. Andere MKB-ondernemingen opereren in traditionele dienstverlenende markten waar de omgeving veel langzamer verandert.

⁹ Te denken valt aan de kosten van een gespecialiseerde stafafdeling die het employabilitybeleid uitzet, of aan de kosten van het opzetten van een maatcursus.

en vaardigheden onvermijdelijk opgedaan in de inwerkperiode en/of in de vorm van learning-by-doing.¹⁰

Kredietrestricties

Kredietmarktimperfecties kunnen investeringen in inzetbaarheid belemmeren. De mogelijkheden tot lenen kunnen beperkt zijn omdat ‘inzetbaarheid’ niet als onderpand voor de bank kan dienen. Hoewel in specifieke gevallen de kredietruimte bindend kan zijn – vooral voor werknemers – lijken de gemiddelde kosten van een bedrijfsopleiding te laag om kredietmarktimperfecties als een belangrijk knelpunt aan te merken.¹¹

Maatschappelijke externe effecten

Een grotere inzetbaarheid van de beroepsbevolking heeft positieve maatschappelijke effecten die niet betrokken worden in de individuele investeringsbeslissing. Te denken valt aan de sociale baten van een lagere werkloosheid, bijvoorbeeld in de vorm van een betere volksgezondheid en meer sociale cohesie.¹² Ook maakt meer kennis nieuwe kennis rendabeler: kennis kan toenemende meeropbrengsten hebben.¹³

Onzekerheid

De baten van investeringen in employability zijn onzeker. Bij afwezigheid van een goed functionerende verzekeringsmarkt investeren risico-averse individuen vanuit maatschappelijk oogpunt te weinig in kennis en vaardigheden.¹⁴ Vooral specialistische opleidingen en trainingen staan dan onder druk. Het risico voor de werkgever is in het algemeen kleiner omdat hij zijn investering kan spreiden over meerdere werknemers. Binnen het MKB zijn zulke mogelijkheden echter beperkt.

¹⁰ Niettemin werden enkele voorbeelden gegeven van werkgevers die fors in werknemers investeren om hen voor zeer specifieke taken toe te rusten, en die werknemers royaal belonen. Het lijkt erop dat de hold-updreiging zich hier vertaald heeft in een hoog loon.

¹¹ De gemiddelde kosten van een formele opleiding bedroegen in 1993 f. 2820. Dit is inclusief doorbetaalde loonkosten. De kosten van bedrijfsopleidingen bedragen 2,3% van de totale arbeidskosten. Zie CBS (1995), *Bedrijfsopleidingen 1993: particuliere sector*. Deze kosten zijn fiscaal aftrekbaar.

¹² Zie OECD, 1998, *Human capital investment: an international comparison*.

¹³ De endogene-groei-theorie werkt deze gedachte uit, zie P. Aghion en P. Howitt (1998), *Endogenous growth theory*, MIT Press: Cambridge.

¹⁴ Veel experimenten onderschrijven de aanwezigheid van risico-avers gedrag, zie D. Davis en C. Holt (1993), *Experimental Economics*, Princeton University Press: Princeton.

Onvolledige informatie en onvolledige contracten

De geïnterviewden geven aan dat het ontbreken van een ‘gevoel van urgentie’ een zeer belangrijk knelpunt rond employability is. Tegelijkertijd melden ze dat het private rendement hoog kan zijn.¹⁵ De academische literatuur geeft geen pasklare redenen voor het traag inspelen op zulke investeringsmogelijkheden, maar signaleert wel een aantal marktperfecties gerelateerd aan onvolledige informatie en aan de onmogelijkheid alle aspecten van een arbeidsrelatie in een formeel contract vast te leggen. Onvolledige informatie en onvolledige contracten kunnen aanleiding geven tot uitstel van handelen of soms zelfs tot conflicten vanuit vermeende belangentegenstellingen. Samen met de interviews suggereert dit een aantal mogelijke verklaringen.

Een eerste verklaring is dat werkgevers en werknemers de (consequenties van de) trends niet herkennen. Vooral bij sterke specialisatie kan het moeilijk zijn om in te zien dat de competenties die in het verleden zo succesvol zijn ingezet, in de toekomst niet meer gevraagd zullen worden. Tevens kan het zijn dat werkgevers en werknemers wel beseffen *dat* verhoogde eisen aan de inzetbaarheid worden gesteld, maar dat ze niet weten *welke*, en dus ook niet weten welke concrete acties zij moeten ondernemen. Investerings in employability zullen dan uitgesteld worden. Bovendien zijn met het verzamelen en interpreteren van dergelijke informatie tijd en kosten gemoeid, waartegenover onzekere en onduidelijke baten staan.

Een tweede verklaring refereert aan het impliciete of psychologische contract dat de (stilzwijgende) afspraken tussen werkgever en werknemer omvat die niet in een formeel arbeidscontract kunnen worden vastgelegd.¹⁶ Een werknemer kan denken dat het impliciete contract een uitruil van loyaliteit en inzet tegen baanzekerheid inhoudt, terwijl de werkgever onder loyaliteit juist een flexibele attitude ten opzichte van veranderingen kan verstaan. In veranderde omstandigheden komen de verschillende interpretaties van wederzijdse rechten en plichten aan het licht. Dit kan aanleiding geven tot conflicten.

Een derde verklaring is dat de kosten van een betere inzetbaarheid hoger zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Leren kan zeer veel moeite kosten als men verleerd is te leren. Ook de psychische kosten verbonden aan faalangst of een intrinsieke aversie tegen verandering van werkplek, collega's of werkzaamheden kunnen aanzienlijk zijn.

¹⁵ Zie ook W. Groot, J. Hartog en H. Oosterbeek (1994), Returns to within-company schooling of employees: the case of the Netherlands, in: L. Lynch (ed.), *Training and the private sector: international comparisons*, The University of Chicago Press: Chicago.

¹⁶ Zie P. Milgrom en J. Roberts (1992), *Economics, organization and management*, Prentice Hall: New Jersey.

Een vierde verklaring is dat werknemers en/of werkgevers menen dat de effecten van de trends aan hen voorbij zullen gaan. Vanwege ontslagbescherming, gouden ketenen of marktmacht kan reageren op bedreigingen van buitenaf minder urgent zijn.

Een vijfde verklaring is dat werknemers employability sterk associëren met reorganisaties en afslankingen. Twee argumenten motiveren deze gedachte. Ten eerste hebben werkgevers een belang in het soepel laten afvloeien van personeel. Een werkgever koopt zo interne arbeidsrust en bouwt aan een goed imago bij potentiële nieuwe werknemers. Daarnaast is een outplacementtraject dat de inzetbaarheid van de werknemer vergroot, al snel goedkoper dan een ontslagprocedure. Ten tweede kan een werknemer een cursusaanbod interpreteren als een negatieve beoordeling, en het accepteren van het aanbod als een instemming met deze beoordeling, met negatieve consequenties voor de verdere loopbaan.¹⁷

Een laatste verklaring is dat werkgevers het midden- en lagere kader wel informeren en enthousiasmeren voor employability, maar hen daar nog niet voldoende op aanspreken. Zolang een lijnmanager opleidt voor een andere manager (interne poaching) of slechts beoordeeld wordt op kortetermijn-productiedoelen, zal de employability van werknemers niet voldoende aandacht krijgen.

Welke knelpunten belemmeren de inzetbaarheid van werkenden nu het meest? De geïnterviewden noemen vooral de associatie met reorganisaties, de beperkte aansturing van het management, kleinschaligheid en poaching.

VI.1.3 Effecten van instituties op knelpunten

Hoe kunnen de in de vorige paragraaf gesignaleerde knelpunten aangepakt worden? Instituties (wetten, regels, afspraken, normen) kunnen werkgevers en werknemers er toe bewegen meer te investeren in employability. Sommige instituties zijn direct gericht op een employabilityknelpunt, zoals bijvoorbeeld een cao-scholingsafspraken. Andere instituties dienen een ander doel, maar beïnvloeden toch de prikkels om in employability te investeren, zoals bijvoorbeeld de belasting op de overdracht van woonhuizen. Een institutie heeft voor- en nadelen, en bij veranderde omstandigheden kan de afruil hiertussen verschuiven. Aanpassing van de institutie is dan gewenst. Deze paragraaf bespreekt een reeks instituties die doorwerken op de knelpunten.¹⁸

¹⁷ Tegenargumenten zijn dat een werkgever een beter inzetbare werknemer juist eerder in dienst zal houden en dat, mocht de werknemer toch ontslagen worden, hij dan maar beter zo inzetbaar mogelijk kan zijn.

¹⁸ Voor een analyse van een aantal instituties op het gebied van scholing en training in een internationaal comparatief kader zie L. Lynch (ed.) (1994), *Training and the private sector: international comparisons*, The University of Chicago Press: Chicago, en CPB (1997), *Challenging Neighbours: Rethinking German and*

Collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's)

Een bedrijfsoverstijgende cao stelt werkgevers en werknemers in staat om externe effecten te internaliseren en om schaalvoordelen te realiseren. Zo kunnen afspraken in cao-verband bedrijven verplichten tot een minimale scholingsinspanning (afdracht op basis van de loonsom, recht van werknemers op scholingsdagen)¹⁹. Dit vermindert de aantrekkelijkheid van poaching en daarmee de onderinvesteringen in employability. Zo'n afspraak werkt echter alleen als een voldoende groot deel van de werkgevers in een sector of branche de afspraak onderschrijft. Algemeen verbindend verklaring is daartoe een effectief instrument.

Voor de feitelijke organisatie van de scholing kunnen werkgevers en werknemers Opleidings- & Ontwikkelingsfondsen (O&O-fondsen) oprichten. Door centrale, grootschalige inkoop van opleidingen behaalt een O&O-fonds schaalvoordelen: het fonds heeft marktmacht ten opzichte van opleidingsinstituten, selecteert op efficiënte wijze een voor de branche adequaat cursusaanbod en kan, indien gewenst, opleidingen-op-maat voor de branche (laten) organiseren.

Cao-afspraken, maar ook afspraken op branche- of OR-niveau, kunnen een actieve houding van individuele werkgevers en werknemers ten aanzien van employability stimuleren.²⁰ Werknemersvertegenwoordigers kunnen de argwaan van individuele werknemers over de bedoelingen van hun werkgever wegnemen. Daarnaast biedt het cao- en branche-niveau mogelijkheden wanneer op bedrijfsniveau een professioneel personeelsbeleid vanwege de kleine schaal ontbreekt. Een voorbeeld is het aanstellen van employabilityadviseurs in het MKB.²¹

Tegenover de voordelen van cao-afspraken – het internaliseren van externe effecten en het realiseren van schaalvoordelen – staan ook nadelen. Een gestandaardiseerd cursusaanbod door een O&O-fonds biedt soms onvoldoende maatwerk. Een individueel scholingsrecht beperkt een optimale differentiatie van scholingsinspanningen over werknemers, en een uniforme scholingsafdracht maakt differentiatie over bedrijven moeilijk. Een O&O-fonds heeft, net als bedrijven, weinig oog voor arbeidsmobiliteit naar andere sectoren. Het ontbreken van concurrentiedruk kan de kosteneffectiviteit en flexibiliteit van een O&O-fonds verminderen. Ook kan centraal afgesproken scholing

Dutch economic institutions, Springer Verlag: Berlin

¹⁹ In cao-afspraken kan dit eventueel worden gecombineerd met een inzet van ADV-dagen door werknemers voor scholing die ook aan hen ten goede komt.

²⁰ Steeds vaker voeren ondernemingsraden zelf onderhandelingen over primaire of secundaire arbeidsvoorwaarden (Het Financieele Dagblad, 15 juli 1998).

²¹ Zie MKB-Nederland (1998), *Blijvend inzetbaar door kennis en vaardigheden*, Delft.

efficiëntere en effectievere scholingsvormen verdringen, bijvoorbeeld informele training op het werk.²²

Door het toenemende belang van opleiding en training verdient de afweging van bovenstaande voor- en nadelen meer aandacht. Hoe de afweging uitvalt, hangt sterk af van de mate waarin de trends vragen om meer specifieke opleidingen – waarbij werkgevers beter in staat zijn om de baten van hun investeringen naar zich toe te trekken en er minder schaalvoordelen te realiseren zijn – dan wel om meer algemene kennis en vaardigheden.

Terugbetalingsregelingen, concurrentiebeding en minimale verblijftijd

Terugbetalingsregelingen vormen een directe manier om het risico van poaching te beperken. In zo'n regeling spreken werkgever en werknemer af dat de werknemer (een in de tijd afnemend deel van) de opleidingskosten terugbetaalt indien hij vertrekt naar een andere werkgever. De werknemer zal van een nieuwe werkgever verlangen dat deze de terugbetalingsverplichting overneemt, hetzij als eenmalige betaling, hetzij in de vorm van een hoger loon.

Het instrument kan ook gebruikt worden om interne poaching te verminderen. De manager van de nieuwe afdeling van de medewerker draagt dan een bedrag uit zijn budget over aan de manager van de oude afdeling. Managers kunnen zo puur op financiële resultaten afgerekend blijven worden.

Een concurrentiebeding voorkomt dat een werknemer overstapt naar een concurrent en productiegeheimen, klantenbestanden en dergelijke meeneemt. Het beding beschermt daarmee ook tegen poaching, aangezien vooral concurrenten zullen kunnen profiteren van de opleidingen die de werkgever bekostigt. Hoewel het concurrentiebeding nog vaak in arbeidscontracten wordt opgenomen, is de juridische afdwingbaarheid beperkt.

Ook een maatschappelijke norm die een werknemer na het volgen van een opleiding een zekere minimum verblijftijd bij zijn werkgever oplegt, beschermt tegen poaching. Een werknemer die zich snel laat weggopen, ontwikkelt een reputatie die toekomstige werkgevers zal afschrikken in hem te investeren.

De genoemde instituties geven de werkgever dus meer grip op de baten van zijn investering. Nadeel van het concurrentiebeding is dat de flexibiliteit van de werknemer om in te springen op nieuwe kansen beperkt wordt. Bij de terugbetalingsregeling en de verblijftijd-norm speelt dit nadeel minder omdat werknemers dan de baten van de nieuwe kans kunnen afwegen tegen de kosten van vertrek. Terugbetalingsregelingen lijken een eenvoudige en effectieve manier om de werkgever tegen poaching te beschermen. In de praktijk worden terugbetalingsregelingen vooral getroffen bij zeer dure opleidingen zoals MBA's en bij opleidingen voor zeer mobiele werknemers zoals uitzendkrachten.

²² J. Kessels (1995), Opleiden en leren in arbeidsorganisaties, *Comenius* vol.15, no.2, pp.179-193.

Gezien het toenemende belang van scholing en de grotere interne en externe mobiliteit van werknemers worden zulke regelingen relevanter.

Ontslagbescherming

Ontslagbescherming versterkt de machtspositie van de werknemer ten opzichte van de werkgever. Dit heeft voordelen. Zo stimuleert een verminderde hold-updreiging de bedrijfsspecifieke investeringen van de werknemer. Ook beperkt baanzekerheid de onderinvesteringen verbonden aan de risico-aversie van de werknemer. Maar er zijn eveneens nadelen. Ontslagbescherming vermindert de prikkels van werknemers om te investeren in blijvende inzetbaarheid. Verder belemmert zij een snelle herallocatie van arbeid tussen bedrijven en sectoren.

De mate van ontslagbescherming kan in principe afhankelijk gesteld worden van de employabilityinspanningen van werknemers. Een weigering van de werknemer om op kosten van de werkgever zijn inzetbaarheid op peil te houden kan als verwijtbaar gedrag worden beschouwd. Een situatie waarin de geïnterviewde werkgevers ontslagbescherming toch als een belemmering ervaren doet zich voor wanneer het dossier, waarmee de werkgever de verwijtbaarheid van het ontslag onderbouwt, van onvoldoende kwaliteit is. De oorzaak hiervan kan zijn dat lijnmanagers moeite hebben met het voeren van een 'slecht nieuws'-gesprek, mogelijk omdat zij wel de psychische kosten van zo'n gesprek dragen, maar niet delen in de baten: een minder kostbaar afscheid van de werknemer. Deze belemmering hangt eerder samen met juridische onderbouwing van ontslagaanvragen in het algemeen, dan met specifieke employabilityaspecten van ontslagbescherming.

Externe en interne arbeidspools

Externe arbeidspools beperken de schaalnadelen van kleinere ondernemingen, terwijl interne arbeidspools de schaalnadelen van business units binnen grote organisaties verminderen. Inzet van soortgelijke werknemers op soortgelijke functies vanuit een arbeidspool levert de flexibiliteit om werknemers vrij te maken voor training. Ook hoeven de vaste kosten van trainen en opleiden slechts eenmaal gemaakt worden. Daarnaast kunnen arbeidspools poaching verminderen. De pool dient daartoe alle werkgevers te verenigen die werknemers met een bepaalde kwalificatie willen inlenen zodat er de facto geen werkgever is die een werknemer uit de pool zou kunnen wegekopen. Een arbeidspool zal daarom gemakkelijker interne dan externe poaching aan kunnen pakken.

Uit de interviews blijkt overigens dat arbeidspools in eerste instantie worden opgezet om met flexibel inzetbaar personeel productiepieken op te vangen. Uitzendbureaus zien steeds meer kans om hun specialistische kennis in te zetten bij het exploiteren van interne en externe arbeidspools. Omdat steeds hogere eisen worden gesteld aan kennis en

vaardigheden vormen opleiding en training vaak een belangrijke aspect van de exploitatieovereenkomst.

Een nadeel van arbeidspools is dat prikkels om te investeren in bedrijfsspecifieke kennis ontbreken vanwege de afwezigheid van een langetermijnrelatie tussen arbeidspooler en inlener. Ook bestaat het risico dat een inlener de arbeidspool gebruikt om de werknemers van de andere aangesloten bedrijven te screenen en de meest productieven een vast contract aan te bieden.

Certificering van kennis en kunde

Certificering van kwalificaties, zowel verworven door formele scholing als door informele on-the-job-training, maakt de inzetbaarheid van werknemers herkenbaar voor derden. Het belangrijke voordeel hiervan is dat werknemers makkelijker kunnen uitwijken naar andere werkgevers wanneer de huidige baan onder druk komt te staan.

Er zijn ook nadelen. Door certificering verschuiven de baten, en daarmee de investeringsprikkels, van de werkgever naar de werknemer. Knelpunten ontstaan wanneer de werknemer niet eveneens een groter deel van de kosten draagt, bijvoorbeeld omdat hij onvoldoende toegang tot kredieten heeft of omdat de kosten onvoldoende kunnen worden verrekend met het loon tijdens de opleiding. Een ander nadeel is dat certificering de binding tussen werkgever en werknemer verzwakt, en daarmee de prikkel tot het doen van specifieke investeringen.

De trends suggereren een toenemend belang van een hoog reallocatievermogen van arbeid. Er komt dan meer nadruk op de voordelen van certificering te liggen.

Werkloosheidsverzekeringen

Hoewel employabilityinspanningen het werkloosheidsrisico verkleinen, blijft de behoefte aan werkloosheidsverzekeringen bestaan. Naast het bieden van een tijdelijk financieel vangnet, moedigt het bestaan van werkloosheidsverzekeringen werknemers aan risico te nemen, bijvoorbeeld door zich te specialiseren. Tevens biedt het de mogelijkheid voldoende lang door te zoeken naar een goed passende baan. Dit verbetert de allocatie op de arbeidsmarkt. 'Moral hazard' problemen kunnen in principe beperkt worden door uitkeringen te conditioneren op geleverde employabilityinspanningen. De regels rond werkloosheidsverzekeringen bieden hiertoe voldoende mogelijkheden; de effectiviteit van de regels is echter onderwerp van discussie.²³

²³ Zie voor een discussie van de effectiviteit van de Wet Boeten en Maatregelen Nyfer (1998), *Marktwerking in de sociale zekerheid*, Sdu Uitgevers: Den Haag.

Fiscale stimulering van scholing

Kosten van scholing zijn voor bedrijven volledig aftrekbaar van de vennootschapsbelasting. Sinds 1 januari 1998 bestaat er bovendien een extra fiscale scholingsfaciliteit.²⁴ Omdat de maximale extra aftrek hoog is, profiteren naast kleine ook grotere bedrijven. De interviews wekken echter de indruk dat voor grote bedrijven de extra aftrek de scholingsbeslissing nauwelijks beïnvloedt. Een nadere evaluatie van de doelmatigheid van deze faciliteit voor grote bedrijven lijkt op zijn plaats.

Voor werknemers zijn de uitgaven voor studie die uitkomen boven de drempel van 2% van het onzuiver inkomen (met een maximum drempel van 800 gulden) aftrekbaar voor de inkomstenbelasting. De drempel voorkomt dat de fiscus veel kleine aftrekposten moet controleren, maar beperkt de prikkel van werknemers om zich via goedkopere cursussen bij te scholen. Daarnaast levert het progressieve karakter van het belastingstelsel een rem op voor scholing, wanneer de opbrengsten (een hoger loon) door de overgang naar een hogere tariefgroep zwaarder worden belast dan de kosten. Het toenemende belang van employability pleit ervoor ook de investeringen door werknemers fiscaal gunstiger te behandelen.

De baten van fiscale stimulering moeten vanzelfsprekend worden afgewogen tegen de kosten van overheidsfalen, zoals de verstoringen door noodzakelijke belastingheffing elders in de economie en de invloed van lobbygroepen op de vormgeving van de maatregel.

Interne organisatie

Binnen grotere organisaties zijn incentivestructuren en informatiestromen cruciaal voor de inzetbaarheid van de werknemers, zo blijkt uit de interviews. Discrepanties tussen het organisatiebelang en het eigenbelang van lijnmanagers heeft gevolgen voor de training van werknemers. Terugbetalingsregelingen kunnen hiervoor corrigeren. Gebrek aan een toekomstvisie of het ontbreken van een vertaling van die visie in een organisatiestrategie en in benodigde kennis en vaardigheden vergroot de onzekerheid voor werknemers.²⁵ Functionerings- en loopbaangesprekken vergroten het inzicht van de werknemer in zijn

²⁴ Bedrijven mogen in principe 20% van de kosten van scholing extra aftrekken. De faciliteit stimuleert scholing in het MKB door aan bedrijven die in een jaar minder dan 250.000 gulden uitgeven een extra aftrek van 40% over de eerste 60.000 gulden toe te staan. In totaal mag maximaal 5 miljoen gulden extra van de winst afgetrokken worden. Employabilityinspanningen van non-profitorganisaties kunnen niet via de VpB gestimuleerd worden. Het kabinet introduceert daarom voor zulke organisaties een analoge regeling in de vorm van een afdrachtvermindering loonheffing.

²⁵ Zie voor een verdere discussie G. Bergenhenegouwen, E. Mooijman en H. Tillema (1998) *Strategisch opleiden en leren in organisaties*, Kluwer: Dordrecht.

inzetbaarheid. Om werknemers een signaal van betrouwbaarheid en goede bedoelingen te geven is het verder van belang dat het management het goede voorbeeld geeft.

Organisaties moeten een balans vinden tussen centrale en decentrale aansturing van investeringsbeslissingen in employability. Hoog in de organisatie worden externe effecten beter geïnternaliseerd, op laag niveau wordt beter gebruik gemaakt van aanwezige detailinformatie. Een interne arbeidsmarkt met als aanbieder een detacheerder en als vragers lijn- en projectmanagers kan hierbij helpen.

Overdrachtsbelasting, huurbepkeringen en woon-werk verkeer

Verhuis- en forensbepkeringen beperken de geografische inzetbaarheid van werknemers. De overdrachtsbelasting belemmert de mobiliteit van huiseigenaren. Eisen die gemeenten stellen aan de duur van de economische binding alvorens een woonvergunning voor een woning met een lage huur wordt verstrekt, belemmeren vooral de arbeidsmobiliteit van lagere inkomens. De beperkte fiscale aftrek van reiskosten remt forensen af.

Daartegenover staan goede argumenten om verhuizen en forensen te beperken. Zo kan een hoge verhuisintensiteit de opbouw van sociale netwerken in buurten belemmeren, en vervuult woon-werkverkeer het milieu.

De toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt vraagt om mobielere werknemers. Verhuis- en forensdrempels zouden daarom verlaagd kunnen worden. Ook kan gekozen worden voor ICT-oplossingen; deze bevorderen de mobiliteit zonder dat het aantal fysieke verplaatsingen toeneemt.

De reeks van besproken instituties is niet uitputtend. Ook andere instituties op het gebied van de sociale zekerheid, pensioenen, eigen ondernemerschap, arbeidsrecht en arbeidsvoorziening hebben invloed op investeringen in employability. In de interviews kwamen echter vooral de hierboven genoemde instituties naar voren.

VI.1.4 Enkele opties voor beleid

Bieden de instituties voldoende soelaas voor de knelpunten? Of vraagt het groeiende belang van employability om aanpassingen in de institutionele structuur? Heeft de overheid hier een taak, of moeten vooral instituties worden bijgesteld waarvoor werkgevers en werknemers zelf verantwoordelijk zijn?

De belangrijkste knelpunten – onvolledige informatie, poaching en kleinschaligheid – vragen vooral om aanpassing van de organisatiestrategie en -structuur. Verscheidene organisaties hebben hier al flinke inspanningen geleverd.

De ondernemingsleiding moet werknemers heldere *informatie* geven over het belang van employability door een duidelijke lijn te trekken van organisatiestrategie naar benodigde individuele competenties. Onterechte argwaan van werknemers ten opzichte

van de bedoelingen van hun werkgever kan zo weggenomen worden. Werkgevers moeten hun werknemers duidelijke financiële prikkels geven om die competenties te verwerven, en ze moeten hen feedback geven en coachen.²⁶ Verder moet de organisatieleiding haar managers aanspreken op hun inspanningen om hun medewerkers optimaal inzetbaar te maken ten bate van de gehele organisatie.

Ook werkgevers, vooral in het MKB, moeten meer inzicht krijgen in nut en noodzaak van employability. In het Verenigd Koninkrijk boekt het 'Investors in people'-programma goede resultaten. Dit programma biedt een handleiding voor integratie van bedrijfsstrategie en personeelsbeleid, en certificeert bedrijven die op een doordachte wijze in de kwaliteit van hun personeel investeren.²⁷

Terugbetalingsregelingen zijn een eenvoudig instrument tegen onderinvesteringen door interne of externe *poaching*. Gecomplieerder is het opzetten van een (interne of externe) arbeidspool waarbij een detacheerder vanwege zijn winstdoelstelling gemotiveerd is de werknemers optimaal inzetbaar te maken. Met de toenemende omvang van scholing en de grotere interne en externe mobiliteit van werknemers zullen deze instituties belangrijker worden.

De nadelen van *kleinschaligheid* in het MKB kunnen door een betere organisatie van employabilityinspanningen gereduceerd worden. Moderne technologie biedt mogelijkheden voor leren op afstand op tijden dat het de werknemer of zijn werkgever het beste uitkomt. Samenwerking in pools geeft meer flexibiliteit voor vervanging van cursisten. Pools geven ook meer mogelijkheden voor doorstroming. Brancheorganisaties en vakbonden kunnen de specialistische kennis die nodig is voor het opzetten van een employabilityprogramma, waaronder een scholingsprogramma, centraal aanbieden.

Bovenstaande beleidsopties zijn een uitdaging voor werkgevers, werknemers en hun vertegenwoordigende organisaties. Daarnaast heeft de overheid enkele opties voor beleid. Allereerst kan de overheid met experimenten en startsubsidies het genereren van 'best practices' bevorderen en daarmee marktimperfecties door onvolledige informatie verminderen. Ook kan de overheid met het oog op maatschappelijke externe effecten structurele subsidies inzetten; er moet dan wel rekening gehouden worden met overheidsfalen. De fiscale faciliteiten voor scholingsinspanningen verdienen nadere overweging. Tenslotte ligt een belangrijke overheidstaak bij opleidingen voorafgaande aan een arbeidsrelatie: het toerusten van de (aankomende) beroepsbevolking met adequate startkwalificaties. Onderdeel van zo'n startkwalificatie moet zijn het vermogen om te

²⁶ Zie ook Stichting van de Arbeid (1997), *Agenda 2002*, Den Haag, en Sociaal-Economische Raad (1998), *Sociaal-economisch beleid 1998-2002*, Den Haag.

²⁷ Het ministerie van Economische Zaken experimenteert momenteel in Leiden en Rotterdam met het 'Investors in people'-programma.

leren, zowel door formele studie als van ervaringen. In een veranderende omgeving is dit noodzakelijk om de inzetbaarheid te kunnen behouden.

VI.2 Kinderopvang

De vraag naar formele kinderopvang zal in de toekomst verder toenemen: uitgaande van de huidige eigen bijdragen zal zij in 2010 in de scenario's Global Competition en European Coordination zijn verdubbeld. Het grootste deel van de groei komt voor rekening van de buitenschoolse opvang, voor 4- tot 13-jarigen. De uitbreiding van het aanbod van kinderopvangvoorzieningen als gevolg van het regeerakkoord sluit aan bij de vraag in 2002 in deze twee scenario's. In Divided Europe neemt de vraag slechts in geringe mate toe. Berekeningen met MIMIC indiceren dat een verdere uitbreiding van de gesubsidieerde opvang het arbeidsaanbod van vrouwen stimuleert. Wel lekt een deel van de uitbreiding weg als gevolg van substitutie van de duurdere particuliere en informele opvang door de gesubsidieerde opvang.

VI.2.1 Inleiding

Mede als gevolg van overheidsbeleid om het aantal kinderopvangplaatsen te vergroten heeft de kinderopvang tot 1993 een flinke groei doorgemaakt. Daarna is de groei echter wat teruggevallen. Het aantal door de overheid gesubsidieerde plaatsen bleef gelijk. Dat desondanks het aantal opvangplaatsen nog enigszins toenam kwam doordat werkgevers meer kinderopvang voor hun werknemers verzorgden. Hoewel de wachtlijsten de laatste jaren gestaag dalen, zijn zij nog steeds aanzienlijk.

Het kabinet wil de kinderopvang een nieuwe impuls geven. De doelstelling is drieërlei. Ten eerste is er de emancipatiedoelstelling. Uitbreiding van de kinderopvang moet het makkelijker maken zorg en arbeid te combineren en zo de deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt bevorderen. Ten tweede kan, met het oog op de vergrijzing van de bevolking, door toenemende arbeidsdeelname de financieringsgrondslag van het belasting- en sociale zekerheidsstelsel worden vergroot. Tenslotte dient kinderopvang ook doelen op het gebied van jeugdbeleid.

In het regeerakkoord is *f* 400 mln gereserveerd met als belangrijkste doel het aantal plaatsen uit te breiden. Daarbij wordt gestreefd naar een evenwichtige spreiding van de kosten over overheid, gezinnen en werkgevers. In het kort komen de plannen op het volgende neer:

- Gemeenten krijgen *f* 250 mln extra voor kinderopvang. Voor een deel is dat bestemd om tijdelijk een versnelde bouw van nieuwe voorzieningen te realiseren. Met de rest kunnen zij meer gesubsidieerde plaatsen aanbieden, met een accent op buitenschoolse

opvangplaatsen. Hoewel veel gemeenten de VWS/VNG-adviestabel hanteren, zijn zij in principe nu nog vrij in het vaststellen van de eigen bijdrage voor gezinnen. In deze kabinetsperiode wordt de inkomensafhankelijke bijdrage wettelijk vastgelegd.

– Voor fiscale maatregelen voor gezinnen en werkgevers is f 150 mln uitgetrokken. Veel werkgevers vragen voor kinderopvang een inkomensafhankelijke eigen bijdrage van hun werknemers op basis van de VWS/VNG-adviestabel. Dit maakt het relatief duur om laagbetaalde werknemers kinderopvang aan te bieden. Het kabinet wil dat de werkgeversbijdrage onafhankelijk wordt van het loon. De fiscale stimulering zal daarom zo worden vormgegeven dat, bij behoud van de inkomensafhankelijke eigen bijdrage van werknemers, de netto-kosten voor werkgevers worden losgekoppeld van het loon. Verder worden de aftrekmogelijkheden verruimd om werkgevers te stimuleren meer aan kinderopvang te doen, en om de drempel van ouders te verlagen.

In deze paragraaf staan de voorstellen uit het regeerakkoord centraal. Allereerst wordt nagegaan hoe de geplande uitbreiding van het aantal opvangplaatsen zich verhoudt tot de toekomstige vraag (VI.2.3). Daartoe wordt in drie scenario's geschetst hoe de vraag naar kinderopvang zich tot 2010 zou kunnen ontwikkelen²⁸. Vervolgens wordt met het algemeen evenwichtsmodel MIMIC^{29,30} geanalyseerd in hoeverre het subsidiëren van kinderopvang de doelstelling van een grotere arbeidsdeelname van vrouwen realiseert (VI.2.4). We beginnen met een korte beschrijving van de kinderopvang (VI.2.2).

VI.2.2 De kinderopvang in vogelvlucht

In Nederland hebben ouders verscheidene mogelijkheden om hun kinderen op te laten vangen. Gezinnen kunnen ten eerste gebruik maken van formele opvang. Daarbij gaat het om opvang in een kinderdagverblijf, voor 0- tot 4-jarige kinderen, of om opvang in een centrum voor buitenschoolse opvang, voor 4- tot 13-jarigen. Ook wordt opvang door een gastouder na bemiddeling van een officieel gastouderbureau tot de formele opvang gerekend. Ten tweede kan gebruik worden gemaakt van betaalde en onbetaalde oppas, meestal door vrienden, familie of burens. Deze optie wordt vaak als informele opvang aangeduid.

²⁸ Een eerdere versie van deze exercitie verscheen als bijlage in MDW werkgroep kinderopvang, 1998, *Rapport MDW werkgroep kinderopvang*, Den Haag.

²⁹ Recentelijk is de structuur van het model ingrijpend herzien. Voor een korte beschrijving van de huidige versie van MIMIC, zie J.J. Graafland en R.A. De Mooij, 1998, *Analyzing Fiscal Policy in the Netherlands: Simulations with a revised MIMIC*, Research Memorandum 140, CPB.

³⁰ Zie CPB, 1998, *Arbeidsmarkteffecten van alternatieve financiering van kinderopvang - een analyse met MIMIC*, Notitie 98/27 voor een beschrijving van de modellering van kinderopvang in MIMIC.

Bij de formele kinderopvang kan verder onderscheid gemaakt worden naar bedrijfsplaatsen, gesubsidieerde en particuliere plaatsen. In het geval van een bedrijfsplaats neemt de werkgever een deel van de kosten voor zijn rekening, in het geval van een gesubsidieerde plaats doet de gemeente dat. Als een gezin niet in aanmerking komt voor een gesubsidieerde plaats (door wachtlijsten) of een bedrijfsplaats kan het overwegen een particuliere plaats aan te schaffen. Op een fiscale aftrek na, moeten de ouders dan wel alles zelf betalen.

Door inspanningen van zowel overheid als werkgevers heeft de formele opvang de afgelopen jaren een hoge vlucht genomen. Zoals blijkt uit tabel VI.2.1 nam het totaal aantal voltijdsplaatsen tussen 1990 en 1996 met bijna 55 000 toe. In totaal waren er in 1996 ongeveer 5 000 particuliere plaatsen. Het aantal plaatsen voor 4- tot 13-jarigen is relatief gezien beperkt. Het vorige kabinet heeft daarom besloten de motie-Van Nieuwenhoven uit te voeren. Voor de periode 1997-1999 worden eenmalig middelen beschikbaar gesteld voor uitbreiding van de buitenschoolse opvang met 26 000 plaatsen.

Tabel VI.2.1 *Formele kinderopvangcapaciteit van 1990-1996*^a

	1990	1992	1993	1994	1995	1996
	dzd					
Voltijdsplaatsen 0- tot 4-jarigen	25	40	55	55	57	60
w.v. bedrijfsplaats	6	13	19	22	25	28
Wachtlijst	33	35	32	27	25	23
Voltijdsplaatsen 4- tot 13-jarigen	6	12	20	20	21	24
w.v. bedrijfsplaats	0	1	2	3	4	6
Wachtlijst	7	11	12	10	10	10

^a Exclusief peuterspeelzalen.

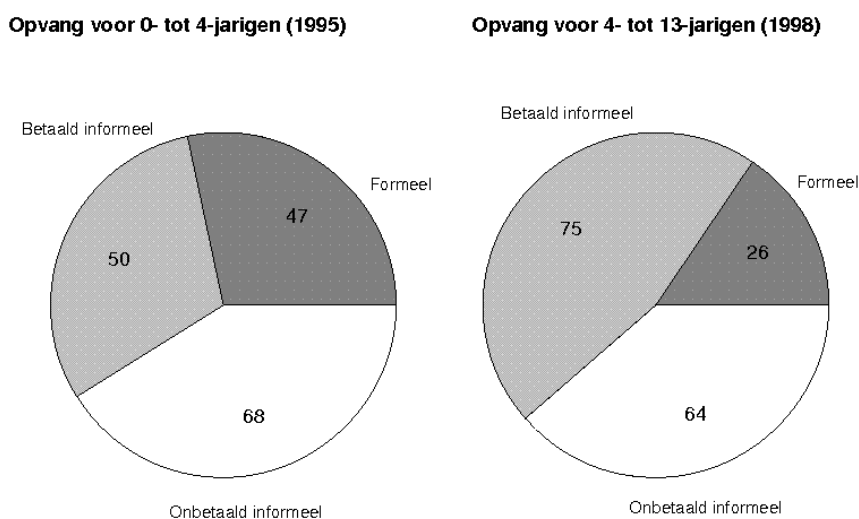
Bron: SGB0(1997)

Het moet bedacht worden dat gezinnen zelden vijf dagen per week van formele opvang gebruik maken. De meeste ouders hebben twee of drie dagen opvang, hetgeen betekent dat het aantal deelnemende kinderen een stuk hoger ligt dan het aantal voltijdsplaatsen. Ongeveer 14% van het aantal 0- tot 4-jarigen en 2% van het aantal 4- tot 13-jarigen neemt deel aan formele opvang. Verder wordt formele opvang niet alleen gebruikt ten behoeve van arbeidsmarktparticipatie. Van de deelnemende gezinnen participeert ongeveer 87% van de vrouwen.

Niet alle ouders die gesubsidieerde opvang voor hun kind(eren) willen, zullen dat ook kunnen krijgen. Hoewel de wachtlijsten sinds 1992 gestaag dalen, zijn zij nog steeds aanzienlijk. Het is echter onduidelijk in hoeverre zij vervuld zijn. SGB0 (1997) meldt dat dubbeltellingen die voortkomen uit het inschrijven op meerdere wachtlijsten niet zijn

onderzocht.³¹ Tevens is het mogelijk dat ouders die al een gesubsidieerde plaats gevonden hebben ergens anders nog op een wachtlijst staan. Aannemelijk is dat de wachtlijsten daarom in werkelijkheid minder omvangrijk zijn. Daarbij is het opmerkelijk dat door onderbezetting het gebruik van formele kinderopvang geringer is dan het aantal beschikbare plaatsen. De bezettingsgraad was de laatste jaren ongeveer 82%, waarbij hij voor gesubsidieerde voorzieningen zelfs lager was dan voor niet-gesubsidieerde.

Grafiek VI.2.1 *Het gebruik van formele en informele kinderopvang*^a

^a In duizend full-time equivalenten van 45 uur per week voor 0- tot 4-jarigen en 16½ uur per week voor 4- tot 13-jarigen.

Het grootste deel van de kinderopvang vindt plaats in het informele circuit, ondanks de forse groei van de formele opvang. Voor een deel zullen gezinnen informele opvang prefereren, voor een deel zullen zij hierop aangewezen zijn door de wachtlijsten bij de gesubsidieerde opvang. Zoals blijkt uit grafiek VI.2.1 bestond in 1995 ongeveer 28% van het totale gebruik van kinderopvang uit formele opvang. Voor de categorie 4- tot 13-jarigen is dit nog wat minder: begin dit jaar bestond naar schatting 16% van het totale

³¹ Zie SGBO, 1997, *Kinderopvang in gemeenten - Na de stimuleringsmaatregel, de stand per eind 1996*, VNG, Den Haag.

gebruik uit formele opvang. De rest werd verzorgd door betaalde en onbetaalde informele opvang.³²

Wat moeten gezinnen betalen voor kinderopvang? Uit Groot en Maassen van den Brink (1996) blijkt dat de gemiddelde prijs voor de verschillende soorten kinderopvang niet veel verschilt. Voor formele opvang varieert zij van f 4,30 voor een gesubsidieerde plaats tot f 6,00 per uur voor een particuliere plaats, terwijl betaalde informele opvang gemiddeld f 5,30 per uur kost. De prijs van formele opvang kan echter per gezin sterk verschillen. Ouders die een particuliere plaats huren zijn het duurste uit. Zij moeten immers de volledige kosten betalen. Een voltijdsplaats in een kinderdagverblijf kost gemiddeld f 18.000 per jaar, voor een jaar buitenschoolse opvang is dat f 11.000. Wel zijn de kosten die uitgaan boven de inkomensafhankelijke eigen bijdrage uit de VWS/VNG-advies tabel fiscaal aftrekbaar .

Gezinnen die gebruik maken van een gesubsidieerde plaats of van een bedrijfsplaats betalen in het algemeen een inkomensafhankelijke eigen bijdrage. Hoewel gemeenten en werkgevers vrij zijn in het vaststellen van de tarieven, hanteren zij veelal de VWS/VNG-advies tabel. De bijdrage bestaat uit een vast deel van f 100 per maand plus een aan het inkomen gerelateerd deel. De maximum eigen bijdrage is f 1.088 per maand, wat ongeveer twee-derde van de kostprijs is. Voor buitenschoolse opvang is het vaste bedrag f 64 en de maximum eigen bijdrage f 718 per maand. Voor het tweede en volgende kinderen zijn de tarieven lager. Indien het inkomen door de betaling van de ouderbijdrage minder bedraagt dan het bedrag van de bijstandsnorm die van toepassing is, kan bij de gemeente een tegemoetkoming worden gevraagd in het kader van de Bijzondere Bijstandswet. Ouders met een bijstandsuitkering betalen daardoor geen bijdrage. In totaal betaalden gezinnen in 1996 ongeveer f 450 mln aan formele kinderopvang.

De kosten die werkgevers maken worden voor een deel gefinancierd uit fondsen die in de CAO's worden afgesproken. Als het fonds van de desbetreffende sector volledig gebruikt wordt, worden additionele verzoeken om bedrijfsplaatsen van ouders die in die sector werken veelal niet meer gehonoreerd. Werkgevers mogen 20% van de kinderopvangkosten aftrekken van de afdracht aan loonbelasting op basis van de Wet Vermindering Afdracht aan loonbelasting en premie voor de volksverzekering (WVA). In 1996 gaven werkgevers ongeveer f 260 mln aan kinderopvang uit.

De bijdrage van het rijk is ongeveer f 500 mln en bestaat onder meer uit een bijdrage aan het gemeentefonds, een vermindering van de afdracht aan loonbelasting voor werkgevers op basis van de WVA, een buitengewone lastenaf trek voor ouders die kosten maken voor kinderopvang die uitgaan boven de advies-tabel, en de kosten van

³² Schatting CPB op basis van Groot en Maassen van den Brink, 1996, *Monitoring kinderopvang - Veranderingen in het gebruik van kinderopvang 1991-1995*, Amsterdam/Leiden en Research voor beleid, 1998, *Quick scan gebruik buitenschoolse opvang*, Leiden.

twee duizend Melkert-I banen in de sector kinderopvang. Naast de bijdragen van het rijk zetten gemeenten ook *f* 160 mln in voor gesubsidieerde plaatsen. In totaal draagt de overheid ongeveer 50% van de kosten van formele kinderopvang.

VI.2.3 De vraag naar kinderopvang tot 2010

Voor deze kabinetsperiode is *f* 250 mln uitgetrokken om het aantal gesubsidieerde plaatsen te vergroten en *f* 150 mln ten behoeve van fiscale maatregelen voor gezinnen en werkgevers. Teneinde een schatting te doen van de uitbreiding van het aantal formele kinderopvangplaatsen als gevolg van het regeerakkoord, veronderstellen we dat de fiscale maatregelen van *f* 150 mln volledig worden ingezet om het aantal bedrijfsplaatsen te vergroten³³. Uitgaande van het huidige aandeel van de bijdrage van gezinnen van 28% in de kosten bij gesubsidieerde plaatsen en van 45% in de kosten van bedrijfsplaatsen kunnen dan bij voorbeeld ongeveer 16 000 plaatsen voor 0- tot 4-jarigen en 27 000 plaatsen voor 4- tot 13-jarigen extra gecreëerd worden³⁴. Vanzelfsprekend zijn ook andere verhoudingen mogelijk. Is dit voldoende om aan de toekomstige vraag te voldoen? Om daar inzicht in te krijgen illustreert deze paragraaf aan de hand van drie scenario's hoe de vraag naar kinderopvang voor 0- tot 4- en 4- tot 13-jarigen zich zou kunnen ontwikkelen tot 2010.

De totale vraag naar kinderopvang wordt bepaald op basis van veranderingen in de arbeidsparticipatie en arbeidsduur van vrouwen met minderjarige kinderen, de arbeidsduur van mannen en vanzelfsprekend het aantal kinderen. Het aandeel formele kinderopvang in de totale vraag is alleen afhankelijk van het aanbod van betaalde en onbetaalde informele opvang. Verondersteld wordt dat de informele opvang vooral door niet-participerende vrouwen verzorgd wordt. Een afname van het aantal niet-participerende vrouwen zal dan leiden tot minder onbetaalde oppas en het duurder worden van betaalde oppas, met als gevolg een toenemende vraag naar formele opvang. Verder wordt aangenomen dat de eigen bijdragen voor formele opvang reëel hetzelfde blijven. Er vindt geen substitutie plaats van informele door formele opvang als gevolg van het goedkoper worden van formele opvang. In tabel VI.2.2 wordt beschreven hoe bovengenoemde factoren zich ontwikkelen in de scenario's *Divided Europe* (DE), *Global Competition*

³³ Een onbekend deel van de *f* 150 mln aan fiscale gelden wordt gebruikt om de drempel voor ouders te verlagen. Daarbij zal het vermoedelijk om particuliere plaatsen gaan.

³⁴ Indien CAO-partners de extra subsidie aanwenden om hun eigen budget te verminderen of als het aandeel in de kosten van gezinnen afneemt doordat relatief meer laagbetaalden gaan deelnemen dan zullen minder plaatsen gecreëerd kunnen worden.

(GC) en *European Coordination* (EC) uit CPB (1996) en CBS/CPB (1997)³⁵. Deze scenario's bieden een redelijke bandbreedte van de toekomstige ontwikkelingen.

DE is het meest pessimistische scenario. Lage economische groei en hoge werkloosheid leiden tot enige bestaansonzekerheid bij jonge mensen. Gevolg is dat het aantal kinderen in DE het laagst is. Ondanks de lage economische groei, een beperkte toename van het opleidingsniveau van de bevolking en een tekort aan kinderopvang (per veronderstelling) neemt de arbeidsparticipatie van vrouwen met minderjarige kinderen nog toe. Het aanbod van informele opvang neemt af doordat meer vrouwen gaan participeren op de arbeidsmarkt. Het aantal mensen dat in deeltijd werkt wordt nog wat groter en de omvang van een voltijdsbaan loopt licht terug zodat de gemiddelde werkweek van mannen wat afneemt. De gemiddelde werkweek van vrouwen met minderjarige kinderen blijft per saldo gelijk doordat kleine deeltijdbanen nog iets in grootte toenemen.

Tabel VI.2.2 *Uitgangspunten kinderopvang in drie scenario's*

	1995	2002			2010		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
Kinderen van 0 tot 4 (dvd personen)	785	728	754	806	630	677	772
Kinderen van 4 tot 13 (dvd personen)	1691	1758	1771	1793	1615	1693	1847
Netto-participatiegraad ^a (% bevolking)	49	51	58	57	59	68	69
Arbeidsduur vrouwen ^a (uren per week)	19½	19½	21	20¼	19½	22½	21¼
Arbeidsduur mannen (uren per week)	38¼	37¼	37½	37¼	35¾	36½	36
Beschikbaarheid oppas (1995=100)	100	95	91	95	89	84	89

^a Betreft vrouwen met minderjarige kinderen

GC en EC schetsen een rooskleuriger beeld. Als gevolg van een hoge economische groei en lage werkloosheid is het aantal kinderen in deze scenario's relatief hoog, vooral in EC. De participatie van vrouwen met minderjarige kinderen stijgt in GC en EC fors door toedoen van een aanzienlijke economische groei, een sterke stijging van het opleidingsniveau en een krachtige voortzetting van emancipatie- en individualiseringstrends. Verder is in deze scenario's (per veronderstelling) voldoende kinderopvang beschikbaar. De gemiddelde werkweek van mannen neemt ook hier nog enigszins af door een toename van deeltijdwerk en het kleiner worden van de voltijdsworkweek. Door een krappe arbeidsmarkt nemen kleine deeltijdbanen in grootte toe waardoor de arbeidsduur van vrouwen met minderjarige kinderen nog iets toeneemt.

³⁵ Zie CPB, 1996, *Omgevingsscenario's lange termijn verkenning 1995-2020*, Werkdocument no. 89 en CBS/CPB, 1997, *Bevolking en arbeidsaanbod: drie scenario's tot 2020*, Sdu.

Tabel VI.2.3 beschrijft de totale vraag naar kinderopvang. De vraag in het uitgangsjaar betreft het daadwerkelijke gebruik vermeerderd met de vraag van gezinnen die door wachtlijsten bij de gesubsidieerde opvang over geen enkele vorm van opvang beschikken³⁶. In DE daalt de vraag naar opvang voor kinderen uit beide leeftijdscategorieën. De positieve invloed van een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen wordt tenietgedaan door met name een afname van het aantal kinderen in de relevante leeftijdscategorieën en in mindere mate door een kortere arbeidsduur van mannen. In GC en EC neemt de vraag naar opvang voor kinderen uit beide leeftijdscategorieën toe. Voornaamste oorzaak is de forse toename van de arbeidsdeelname van vrouwen met minderjarige kinderen waardoor gezinnen een groter deel van de zorg moeten uitbesteden. In beide scenario's neemt de arbeidsduur van vrouwen nog wat toe en gaan mannen nog wat korter werken. In GC domineert de toegenomen arbeidsduur van vrouwen met als gevolg een licht positief effect op de vraag naar kinderopvang, en in EC de afgenomen arbeidsduur van mannen met als gevolg een klein negatief effect op de vraag. De vraag naar opvang voor 0- tot 4-jarigen stijgt relatief minder hard dan die voor 4- tot 13-jarige kinderen. Dit wordt met name veroorzaakt door een minder sterke afname, of zelfs door een toename van het aantal 4- tot 13-jarigen.³⁷

Tabel VI.2.3 Totale vraag naar kinderopvang

	1995	1998	2002	2010				
			DE	GC	EC	DE	GC	EC
dzt full-time equivalenten ^a								
Opvang voor 0- tot 4-jarigen	172	-	158	175	181	142	177	189
Opvang voor 4- tot 13-jarigen	-	172	168	183	177	158	207	202

^a Eén full-time equivalent is gelijk aan 45 uur per week opvang voor 0- tot 4-jarigen en 16½ uur per week opvang voor 4- tot 13-jarigen.

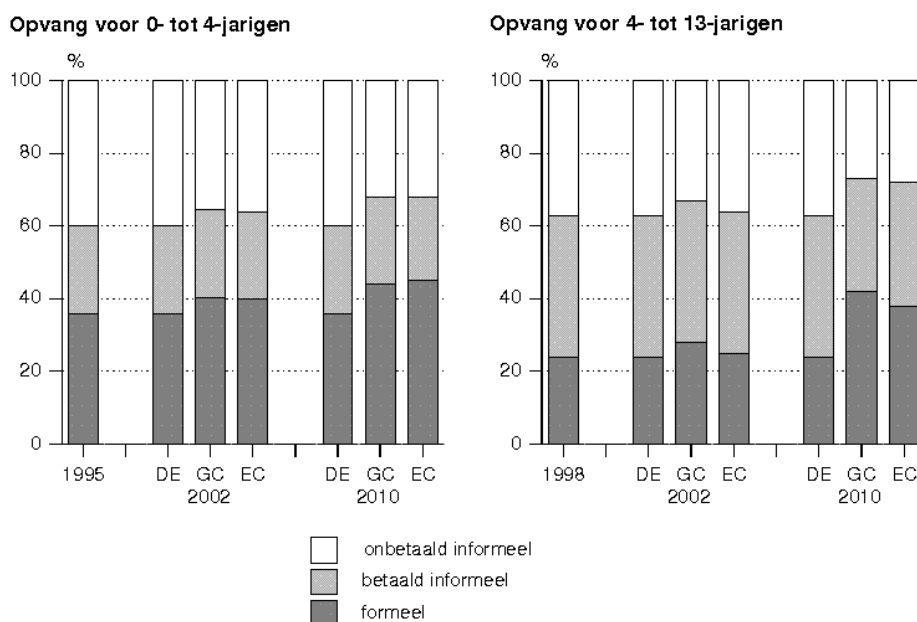
Niet ieder gezin dat kinderopvang vraagt, zal dat ook in de vorm van formele opvang willen. Ouders die over een onbetaalde oppas kunnen beschikken zullen minder snel geneigd zijn te betalen voor formele opvang. Verder kunnen ouders betaalde informele

³⁶ Voor beide leeftijdscategorieën wordt verondersteld dat het daarbij om 7 000 plaatsen gaat.

³⁷ Ter vergelijking: de Commissie toekomstscenario's herverdeling onbetaalde arbeid (1995, *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld. Toekomstscenario's voor herverdeling van onbetaalde arbeid*, Ministerie van SZW) gaat uit van een totale vraag voor 0- tot 4-jarigen in 2010 van 120 000 plaatsen in het Combinatie-scenario en 224 000 in het Uitbestedingsscenario. De Emancipatieraad (1996, *Met zorg naar nieuwe zekerheid*) gaat uit van een totale vraag voor 0- tot 4-jarigen van 215 000 plaatsen.

opvang prefereren vanwege de prijs, kwaliteit of een grotere flexibiliteit. Grafiek VI.2.2 laat zien hoe het aandeel formele opvang in de totale vraag zich ontwikkelt in de drie scenario's. De vraag naar formele opvang in het uitgangsjaar bestaat uit het daadwerkelijk gebruik vermeerderd met het deel van de gezinnen dat gebruik maakt van betaalde informele opvang maar liever formele opvang heeft.³⁸ Voor 4- tot 13-jarige kinderen is relatief veel vraag naar betaalde informele opvang. Dit kan verklaard worden door de relatief hoge uurprijs van formele buitenschoolse opvang.

Grafiek VI.2.2 Aandeel van de drie soorten kinderopvang in de totale vraag

In GC en EC stijgt de totale vraag naar kinderopvang voor zowel 0- tot 4-jarige als 4- tot 13-jarige kinderen. Tegelijkertijd neemt als gevolg van de toenemende arbeidsdeelname van vrouwen het aanbod van informele opvang af. Daardoor is minder onbetaalde opvang beschikbaar en wordt betaalde opvang duurder. Dit zorgt in deze scenario's voor een substitutie van informele opvang naar formele opvang. Voor de groep 0- tot 4-jarigen stijgt in GC en EC het aandeel van formele opvang in de totale vraag van 36% in 1995

³⁸ Voor beide leeftijdscategorieën wordt verondersteld dat het daarbij om 8 000 plaatsen gaat.

tot ongeveer 45% in 2010 en voor de groep 4- tot 13-jarigen van 24% in 1998 tot ongeveer 40% in 2010. In DE blijft het aandeel formele opvang ongewijzigd. Hoewel ook in dit scenario het aanbod van betaalde en onbetaalde oppas afneemt, zorgt de daling van de vraag naar kinderopvang ervoor dat geen tekort aan onbetaalde informele opvang ontstaat, en dat betaalde informele opvang niet duurder wordt.

Tabel VI.2.4 Benodigde capaciteit aan formele opvang

	1996		2002			2010		
			DE	GC	EC	DE	GC	EC
	dzd voltijdsplaatsen ^a							
Formele opvang voor 0- tot 4-jarigen	60	62	76	78	55	84	92	
Formele opvang voor 4- tot 13-jarigen	24	43	55	49	41	94	82	
Formele opvang totaal	84	105	131	127	96	178	174	

^a Uitgaande van 92½% bezetting in 2002 en 2010. Bezetting in 1996 was 82%.

In tabel VI.2.4 is ten slotte aangegeven hoeveel formele opvang nodig is in de drie scenario's. In 1996 was de bezettingsgraad van kinderdagverblijven 82%. Hoewel dit waarschijnlijk nog zal toenemen lijkt volledige bezetting niet realistisch. Hier is uitgegaan van een bezettingsgraad van 92½%. In DE zal de formele opvangcapaciteit voor 0- tot 4-jarigen gelijk kunnen blijven, terwijl die voor 4- tot 13-jarigen nog iets moet toenemen. In GC en EC zal een verdubbeling van de formele kinderopvang nodig zijn in 2010. De groei komt voor een groot gedeelte voor rekening van de buitenschoolse opvang. De geschatte toename van het aantal plaatsen als gevolg van het regeerakkoord sluit in grote lijnen aan bij de capaciteit die nodig is in GC en EC in 2002.

VI.2.4 De arbeidsaanbodeffecten van gesubsidieerde kinderopvang

Een belangrijke doelstelling van de overheid voor het subsidiëren van kinderopvang is het vergroten van de arbeidsdeelname van vrouwen. Om inzicht te krijgen in de gevolgen van gesubsidieerde opvang voor het arbeidsaanbod worden in deze paragraaf drie varianten met MIMIC gepresenteerd. De eerste twee sluiten aan bij de voorstellen uit het regeerakkoord. In de eerste variant vindt een uitbreiding plaats van de gesubsidieerde opvang. Gezinnen betalen een inkomensafhankelijke eigen bijdrage en de overheid neemt het resterende deel van de kosten voor haar rekening. In de tweede variant mogen werkgevers een groter deel van de kosten van kinderopvang aftrekken van de afdracht aan loonbelasting. In een derde variant wordt de kinderopvang geheel overgelaten aan de markt. Tabel VI.2.5 presenteert de effecten op de markt van kinderopvang en tabel VI.2.6 geeft de gevolgen voor de arbeidsmarkt weer.

In de eerste variant wordt de gesubsidieerde kinderopvang met 25 000 plaatsen uitgebreid. Het ex-ante budgettaire beslag van deze operatie voor de overheid is *f* 300 mln. Ter compensatie wordt het tarief van de eerste schijf met 0,1% verhoogd. De uitbreiding van het aantal gesubsidieerde opvangplaatsen neemt een groot deel van het vraagoverschot bij deze vorm van kinderopvang weg.³⁹ Als gevolg hiervan daalt de vraag naar particuliere en betaalde informele opvang, die in de huidige situatie ten dele voortvloeit uit de wachtlijsten bij de gesubsidieerde kinderopvang. Ook neemt de totale vraag naar kinderopvang toe door een toename van het arbeidsaanbod. Dit betreft voornamelijk vrouwen, die zich in de huidige situatie terugtrekken van de arbeidsmarkt omdat geen gesubsidieerde plaats voor hun kinderen beschikbaar is en de particuliere en de betaalde informele opvang voor hen te duur is. Door de uitbreiding van het aantal gesubsidieerde particuliere plaatsen daalt de gemiddelde prijs voor kinderopvang en wordt het voor hen nu wel aantrekkelijk om betaald werk te zoeken.

Op macro-economisch niveau stijgt het arbeidsaanbod met ongeveer 20 000 personen. In arbeidsjaren is het effect minder groot omdat een groot deel van de toetredende vrouwen part-time gaat werken. Ook bij kostwinners zien we een lichte stijging in het arbeidsaanbod. De stijging van het arbeidsaanbod leidt tot minder loonstijging en een betere concurrentiepositie van de Nederlandse bedrijven. Hierdoor neemt de export in beperkte mate toe. Daarnaast profiteert vooral de quartaire sector, omdat het saldo van de stijging in de gesubsidieerde en de daling in ongesubsidieerde formele kinderopvang in deze sector tot meer werkgelegenheid leidt. De werkgelegenheid stijgt, zij het onvoldoende om het extra arbeidsaanbod volledig op te vangen zodat de werkloosheid enigszins toeneemt. Het werkloosheidseffect is het saldo van twee tegengestelde effecten. Enerzijds daalt de werkloosheid omdat de replacement ratio (van partners) afneemt door de lagere kosten voor kinderopvang. Anderzijds neemt de gemiddelde belastingdruk toe door de stijging van het tarief van de eerste schijf. Per saldo domineert het laatste effect.⁴⁰ De zwarte markt verliest marktaandeel. Omdat de vraag naar informele kinderopvang afneemt, daalt de prijs ervan. Hierdoor wordt het minder aantrekkelijk om zich zwart aan te bieden. De uitval van zwart aanbod wordt verder

³⁹ Dat het aantal gesubsidieerde plaatsen op lange termijn met meer dan 25 000 toeneemt, komt doordat in het pad dat ten grondslag ligt aan de simulatie, ervan uitgegaan wordt dat het aantal plaatsen in de gesubsidieerde sector exogeen met 2,5% per jaar groeit.

⁴⁰ Indien de uitbreiding van de gesubsidieerde kinderopvang niet wordt gefinancierd door een verhoging van de belastingen, maar door een bezuiniging op de overheidsconsumptie, daalt de werkloosheid licht. Ook het arbeidsaanbod in personen neemt in dat geval iets meer toe.

versterkt doordat de netto beloning van wit werk toeneemt vanwege de lagere kosten van kinderopvang.⁴¹

Tabel VI.2.5 Gevolgen van subsidies op kinderopvang voor de kinderopvangmarkt

	Uitbreiding gesubsidieerde opvang	Uitbreiding WVA-regeling	Afschaffen overheidssubsidies
<i>Prijzen</i>	mutaties in %		
Gemiddelde prijs	-23	-22	40
w.v. betaald informeel	-16	-15	16
<i>Volumina</i>	mutaties in dzd		
Totale vraag	10	10	-26
w.v. gesubsidieerde plaatsen	35	0	-46
w.v. bedrijfsplaatsen	0	33	-7
w.v. particuliere plaatsen	-7	-7	10
w.v. betaald informeel	-17	-16	18

In de tweede variant wordt de aftrekbaarheid van de kosten van kinderopvang door bedrijven op basis van de WVA vergroot. Rekening houdend met de uitbreiding van het aantal bedrijfsplaatsen zijn de kosten voor de overheid eveneens *f* 300 mln en wordt evenals bij de eerste variant het tarief van de eerste schijf van de inkomstenbelasting verhoogd met 0,1%. Door de verhoging van de overheidssubsidie kunnen uit hetzelfde budget meer bedrijfsplaatsen worden gefinancierd.⁴² Bij de bepaling van de omvang van de subsidie is hier overigens al rekening mee gehouden om het totale budgettaire beslag van de overheid op *f* 300 mln te laten uitkomen. Dit verklaart waarom de effecten op de markt voor kinderopvang en het arbeidsaanbod verder nagenoeg identiek zijn aan die in de eerste variant.

In de laatste variant wordt de kinderopvang geheel overgelaten aan de markt. Alleen voor eenoudergezinnen blijft een vangnet bestaan. Dit bespaart de overheid *f* 460 mln,

⁴¹ Gevoeligheidsanalyse laat zien dat de arbeidsaanbod- en werkgelegenheidseffecten 25% geringer zijn als de arbeidsaanbod-elasticiteit van betaald informele kinderopvang verhoogd wordt van 1,0 naar 2,0 (hetgeen een maximale waarde lijkt in het licht van micro-econometrische schattingen van het arbeidsaanbod van vrouwen).

⁴² Gevoeligheidsanalyse laat zien dat het arbeidsaanbod-effect van een verhoging van het WVA-percentage navenant afneemt naarmate de CAO-partners een groter deel van de extra subsidie aanwenden om hun eigen budget voor kinderopvang te verminderen.

waardoor het tarief van de eerste schijf met 0,14% kan worden verlaagd. Door deze maatregel verdwijnt het aanbod van gesubsidieerde kinderopvang. Tegelijkertijd neemt ook het aanbod van bedrijfsplaatsen af omdat werkgevers meer moeten betalen. Gezinnen zijn daardoor in grotere mate aangewezen op relatief dure particuliere plaatsen. Hierdoor nemen de gemiddelde kosten van kinderopvang toe en trekt een aantal vrouwen zich terug van de arbeidsmarkt. Daarmee daalt de totale vraag naar kinderopvang. Op macro-economisch niveau neemt het arbeidsaanbod met ongeveer 35 000 personen af. De werkgelegenheid daalt met 23 000 arbeidsjaren. Daarentegen stijgt de omvang van het zwarte circuit.

Tabel VI.2.6 Gevolgen van subsidies op kinderopvang voor de arbeidsmarkt

	Uitbreiding gesubsidieerde opvang	Uitbreiding WVA-regeling	Afschaffen overheidssubsidies
	mutaties in dzd		
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	13	12	-23
Arbidsaanbod (personen)	22	21	-36
Arbidsaanbod (arbeidsjaren)	15	14	-24
w.v. kostwinners	2	2	-3
w.v. partners	12	11	-20
Zwarte arbeid (arbeidsjaren)	-6	-5	7

De beleidsvoornemens uit het regeerakkoord komen grofweg neer op een uitbreiding van de gesubsidieerde opvang ter waarde van *f* 250 mln (80% van de eerste kolom van tabel VI.2.6) en een vergroting van de aftrekbaarheid van de kosten van kinderopvang voor werkgevers ter waarde van *f* 150 mln (50% van de tweede kolom). Uitgaande van de simulatieresultaten met MIMIC kan het arbeidsaanbod-effect van deze voornemens daardoor geschat worden op ongeveer 30 000 personen. In arbeidsjaren stijgt de formele werkgelegenheid met ongeveer 20 000. De werkgelegenheid in de zwarte sector daalt met 10 000 arbeidsjaren.

Bijlagen

De cijfers in de bijlagen A sluiten aan bij de Nationale Rekeningen 1997. De cijfers voor Nederland in de B-bijlagen kunnen door definitieverschillen afwijken van die elders in deze publicatie. De cijfers voor Duitsland hebben voor de gehele periode betrekking op de Bondsrepubliek in de huidige samenstelling. De gegevens vóór 1991 zijn CPB schattingen.

De in de bijlagen opgenomen gegevens zijn op diskette (kosten f 50,-) verkrijgbaar. Deze diskette bevat voor zover mogelijk gegevens vanaf 1969 en kan schriftelijk worden besteld bij de bibliotheek van het Centraal Planbureau, Postbus 80510, 2508 GM, 's-Gravenhage.

Deze gegevens zijn kort na het verschijnen van deze publicatie ook beschikbaar op de website van het Centraal Planbureau, te bereiken via <http://www.cpb.nl>.

Bijlage A1.1 Middelen en bestedingen 1998 (mld gld, mutaties per jaar in %)

	1997 in prijzen 1997	Volume- mutatie	1998 in prijzen 1997	Prijs- mutatie	1998 in prijzen 1998
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	294,19	3	303,30	3	312,30
overig inkomen	194,37				204,95
overheid	<u>59,98</u>	¾	60,45	¼	<u>63,05</u>
Binnenlands product, factorkosten	548,54				580,30
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>80,05</u>				<u>88,05</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	628,59	4	654,25	2¼	668,35
Afschrijvingen:					
a. bedrijven	75,42	2¼	77,10	1¼	78,05
b. overheid	<u>4,98</u>	3¼	<u>5,15</u>	2	<u>5,25</u>
Totaal afschrijvingen	80,41	2¼	82,25	1¼	83,30
Bruto binnenlands product, marktprijzen	708,99	4	736,50	2	751,65
Invoer:					
a. goederen c.i.f.	295,98	7¼	317,20	- 1¼	313,25
b. diensten	<u>51,03</u>	5¾	<u>53,95</u>	1¼	<u>54,60</u>
Totaal invoer	347,01	7	371,15	- 1	367,85
Totaal	1056,00	5	1107,65	1	1119,50
Betaalde primaire inkomens	61,99				68,00
Betaalde inkomensoverdrachten	21,43				21,45
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>47,63</u>				<u>48,00</u>
Totaal	131,04				137,45

	1997 in prijzen 1997	Volume- mutatie	1998 in prijzen 1997	Prijs- mutatie	1998 in prijzen 1998
Particuliere consumptie	419,02	3¼	434,50	2¼	444,05
Overheidsconsumptie					
a. netto materiële consumptie	32,35	4¼	33,85	2¼	34,65
b. lonen en salarissen	<u>64,57</u>	1½	<u>65,60</u>	4	<u>68,20</u>
Totaal overheidsconsumptie	<u>96,92</u>	2½	<u>99,45</u>	3½	<u>102,85</u>
Totaal consumptie	515,94	3½	533,95	2½	546,90
Bruto investeringen door bedrijven in:					
a. woningen	36,92	4	38,40	2½	39,35
b. overige vaste activa	88,34	3½	91,50	1¼	92,65
c. voorraden	1,46		2,50		2,50
Bruto investeringen door de overheid	<u>16,63</u>	3¼	<u>17,15</u>	2½	<u>17,60</u>
Totaal bruto investeringen	143,35	4¼	149,55	1¾	152,10
Totaal nationale bestedingen	659,28	3¾	683,50	2¼	699,00
Uitvoer:					
a. goederen f.o.b.	323,73	7½	347,70	- 1¼	343,45
b. diensten	<u>72,99</u>	4¾	<u>76,45</u>	¾	<u>77,05</u>
Totaal uitvoer	396,72	7	424,15	- ¾	420,50
Totaal	1056,00	5	1107,65	1	1119,50
Uitvoersaldo	49,71				52,65
Ontvangen primaire inkomens	70,15				75,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>11,18</u>				<u>9,80</u>
Totaal	131,04				137,45

Bijlage A1.2 Middelen en bestedingen 1999 (mld gld, mutaties per jaar in %)

	1998 in prijzen 1998	Volume- mutatie	1999 in prijzen 1998	Prijs- mutatie	1999 in prijzen 1999
Binnenlands product, factorkosten afkomstig van:					
bedrijven					
looninkomen	312,30	2	318,70	4¼	332,20
overig inkomen	204,95				208,40
overheid	<u>63,05</u>	½	<u>63,35</u>	4¾	<u>66,35</u>
Binnenlands product, factorkosten	580,30				606,95
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	<u>88,05</u>				<u>92,95</u>
Netto binnenlands product, marktprijzen	668,35	3	688,05	1¾	699,90
Afschrijvingen:					
a. bedrijven	78,05	2¼	79,85	¾	80,50
b. overheid	<u>5,25</u>	2¾	<u>5,40</u>	1¾	<u>5,50</u>
Totaal afschrijvingen	83,30	2¼	85,25	1	86,00
Bruto binnenlands product, marktprijzen	751,65	3	773,30	1¾	785,90
Invoer:					
a. goederen c.i.f.	313,25	5¾	330,95	0	330,95
b. diensten	<u>54,60</u>	4½	<u>57,10</u>	¾	<u>57,55</u>
Totaal invoer	367,85	5½	388,05	0	388,50
Totaal	1119,50	3¾	1161,35	1	1174,40
Betaalde primaire inkomens	68,00				72,00
Betaalde inkomensoverdrachten	21,45				21,75
Saldo betalingsbalans (lopende rekening)	<u>48,00</u>				<u>48,50</u>
Totaal	137,45				142,25

	1998 in prijzen 1998	Volume- mutatie	1999 in prijzen 1998	Prijs- mutatie	1999 in prijzen 1999
Particuliere consumptie	444,05	2¾	456,30	1¾	464,85
Overheidsconsumptie					
a. netto materiële consumptie	34,65	2¼	35,45	1¾	36,05
b. lonen en salarissen	<u>68,20</u>	1½	<u>69,25</u>	4	<u>72,00</u>
Totaal overheidsconsumptie	<u>102,85</u>	1¾	<u>104,70</u>	3¼	<u>108,05</u>
Totaal consumptie	<u>546,90</u>	2½	<u>561,00</u>	2	<u>572,90</u>
Bruto investeringen door bedrijven in:					
a. woningen	39,35	0	39,35	2	40,15
b. overige vaste activa	92,65	5	97,25	¾	98,10
c. voorraden	2,50		2,00		2,00
Bruto investeringen door de overheid	<u>17,60</u>	1¾	<u>17,90</u>	1¾	<u>18,20</u>
Totaal bruto investeringen	<u>152,10</u>	3	<u>156,50</u>	1¼	<u>158,45</u>
Totaal nationale bestedingen	<u>699,00</u>	2¾	<u>717,50</u>	2	<u>731,35</u>
Uitvoer:					
a. goederen f.o.b.	343,45	5¾	363,50	- ¼	362,45
b. diensten	<u>77,05</u>	4¼	<u>80,35</u>	¼	<u>80,60</u>
Totaal uitvoer	<u>420,50</u>	5½	<u>443,85</u>	- ¼	<u>443,05</u>
Totaal	<u>1119,50</u>	3¾	<u>1161,35</u>	1	<u>1174,40</u>
Uitvoersaldo	52,65				54,55
Ontvangen primaire inkomens	75,00				78,00
Ontvangen inkomensoverdrachten	<u>9,80</u>				<u>9,70</u>
Totaal	<u>137,45</u>				<u>142,25</u>

Bijlage A2 Middelen en bestedingen, 1984-1997

	1984	1985	1986	1987	1988
mld gld in lopende prijzen					
Binnenlands product, factorkosten: <i>bedrijven</i>					
looninkomen	170,2	177,2	186,5	193,2	199,9
overig inkomen	109,8	118,9	117,1	111,0	116,7
<i>overheid</i>	44,2	44,7	45,2	46,2	45,9
Binnenlands product, factorkosten	324,2	340,8	348,8	350,3	362,4
Kostprijsverhogende belastingen minus subsidies	34,9	36,3	39,4	39,4	41,7
Binnenlands product, marktprijzen	359,1	377,1	388,2	389,8	404,1
Afschrijvingen: <i>bedrijven</i>	43,6	45,3	46,4	47,8	50,1
<i>overheid</i>	3,1	3,2	3,2	3,3	3,4
Bruto binnenlands product, marktprijzen	405,7	425,5	437,9	440,8	457,7
Invoer: <i>goederen (cif)</i>	191,6	206,4	175,3	177,8	190,8
<i>diensten</i>	29,8	31,9	30,1	29,7	31,6
Totaal invoer	221,5	238,3	205,4	207,6	222,4
Totaal middelen	627,1	663,8	643,3	648,4	680,1
Particuliere consumptie	240,3	252,9	260,2	267,9	271,6
Overheidsconsumptie: <i>netto materiële consumptie</i>	19,5	20,2	20,6	21,7	22,4
<i>lonen en salarissen</i>	46,3	46,8	47,3	48,3	48,1
Bruto investeringen: <i>woningen</i>	21,5	21,5	22,3	23,2	26,5
<i>overige vaste activa</i>	44,3	50,9	56,4	57,5	59,3
<i>voorraden</i>	1,0	1,4	3,8	-0,4	0,3
<i>overheid</i>	11,5	11,3	10,7	10,9	11,6
Totaal nationale bestedingen	384,5	405,1	421,4	429,1	439,8
Uitvoer: <i>goederen (fob)</i>	204,5	218,6	185,1	182,4	200,0
<i>diensten</i>	38,2	40,1	36,8	36,9	40,3
Totaal uitvoer	242,7	258,7	221,9	219,3	240,3
Totaal bestedingen	627,1	663,8	643,3	648,4	680,1
Uitvoersaldo	21,2	20,4	16,5	11,7	17,9
Saldo primaire inkomens	-1,6	0,0	-0,7	-1,2	-3,5
Saldo secundaire inkomensoverdrachten	-3,7	-3,4	-4,7	-2,1	-0,4
Saldo lopende rekening betalingsbalans	15,9	17,0	11,2	8,5	14,0

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
206,7	219,9	234,2	247,3	253,9	258,9	267,5	279,2	294,2
131,6	141,1	146,2	146,0	146,5	165,7	170,9	179,2	194,4
46,1	47,8	49,7	53,0	54,9	55,9	57,8	58,2	60,0
384,4	408,8	430,1	446,2	455,3	480,5	496,2	516,6	548,5
43,6	48,0	49,7	54,0	57,6	62,8	69,8	75,8	80,0
428,0	456,8	479,7	500,2	512,9	543,3	566,0	592,5	628,6
53,3	56,0	58,9	61,8	64,3	66,6	69,0	72,1	75,4
3,6	3,8	4,0	4,1	4,3	4,4	4,6	4,8	5,0
485,0	516,5	542,6	566,1	581,5	614,3	639,7	669,3	709,0
214,5	220,7	229,3	228,1	215,5	232,4	251,0	268,2	296,0
34,3	35,1	38,0	41,1	42,0	42,8	45,8	47,4	51,0
248,8	255,8	267,4	269,2	257,5	275,2	296,8	315,5	347,0
733,7	772,4	810,0	835,3	839,0	889,4	936,5	984,9	1056,0
284,5	303,1	322,5	340,9	351,7	369,5	382,2	398,7	419,0
23,9	25,0	26,5	27,5	28,3	28,8	30,1	31,7	32,3
48,2	50,0	52,1	55,5	57,9	59,2	61,7	62,2	64,6
27,0	27,0	26,2	28,8	29,2	31,5	32,8	33,9	36,9
65,0	67,6	71,1	70,6	68,2	68,7	73,6	80,4	88,3
5,4	6,5	5,4	3,1	- 3,8	2,3	1,0	1,2	1,5
12,1	13,3	13,1	13,9	14,2	15,0	15,6	16,3	16,6
466,0	492,6	516,9	540,4	545,8	575,0	596,9	624,3	659,3
223,5	232,3	241,9	241,3	237,1	255,6	278,1	295,2	323,7
44,2	47,5	51,2	53,6	56,1	58,9	61,4	65,4	73,0
267,7	279,7	293,1	294,9	293,2	314,4	339,6	360,6	396,7
733,7	772,4	810,0	835,3	839,0	889,4	936,5	984,9	1056,0
18,9	23,9	25,7	25,7	35,7	39,3	42,7	45,0	49,7
- 0,2	- 0,9	- 0,9	- 2,3	- 0,6	1,7	0,9	5,2	8,2
2,5	- 6,3	- 10,3	- 10,4	- 9,8	- 8,5	- 5,6	- 10,5	- 10,3
21,2	16,7	14,4	13,0	25,3	32,5	38,1	39,8	47,6

Bijlage A3 Middelen en bestedingen, 1984-1997

	1984	1985	1986	1987	1988
	volume-mutaties per jaar in %				
Binnenlands product, factorkosten <i>bedrijven</i>					
looninkomen	0,2	2,3	2,7	2,0	2,3
<i>overheid</i>	-0,4	1,3	0,4	0,8	-0,8
Binnenlands product, marktprijzen	3,4	3,1	2,7	1,2	2,5
Afschrijvingen: <i>bedrijven</i>	2,5	2,7	3,2	3,4	3,3
<i>overheid</i>	2,4	2,5	2,3	2,4	2,1
Bruto binnenlands product, marktprijzen	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
Invoer: <i>goederen (cif)</i>	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0
<i>diensten</i>	2,0	1,4	2,9	1,5	5,4
Totaal invoer	5,0	6,3	3,5	4,2	7,6
Totaal middelen	3,9	4,2	3,0	2,3	4,2
Particuliere consumptie	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Overheidsconsumptie: <i>netto materiële consumptie</i>	-2,5	2,1	7,3	5,3	2,6
<i>lonen en salarissen</i>	1,0	2,5	2,0	1,5	0,9
Bruto investeringen: <i>woningen</i>	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
<i>overige vaste activa</i>	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
<i>mutatie voorraadvorming (mld gld)</i>	-0,5	0,4	0,7	-3,9	0,2
<i>overheid</i>	9,4	-3,5	-5,3	1,7	5,7
Totaal nationale bestedingen	1,7	3,6	3,8	1,4	1,8
Uitvoer: <i>goederen (fob)</i>	7,4	5,6	2,1	4,5	9,2
<i>diensten</i>	8,0	2,7	0,2	1,8	7,9
Totaal uitvoer	7,5	5,1	1,8	4,0	9,0
Totaal bestedingen	3,9	4,2	3,0	2,3	4,2

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
2,6	3,1	2,0	1,4	-0,5	-0,7	2,0	2,4	3,2
-0,4	-0,4	-1,1	-0,9	-0,4	-1,2	-1,5	-1,6	0,2
4,9	4,2	2,1	1,9	0,5	3,3	2,2	3,1	3,7
3,2	3,3	3,4	3,3	3,1	2,7	2,8	3,2	3,1
2,2	2,6	3,3	2,8	3,8	2,2	0,7	3,9	1,8
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,1	3,6
6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1	7,9	6,1	7,6
5,9	1,0	3,3	6,2	1,5	-0,1	5,5	0,9	3,9
6,7	4,2	4,1	2,1	-2,1	6,7	7,5	5,3	7,1
5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1	4,3	3,9	3,8	4,7
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	2,0	2,7	3,0
3,2	2,8	3,5	2,5	1,5	-0,3	2,3	2,9	-0,4
0,7	1,1	0,5	1,3	1,5	1,0	0,1	0,4	2,4
0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2	1,2	0,8	7,0
7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0	7,0	7,9	8,0
5,1	1,2	-1,6	-2,1	-7,3	5,8	-0,3	-0,1	0,2
1,7	7,2	-3,5	4,2	0,7	4,4	2,3	3,1	0,1
4,6	3,4	1,8	1,6	-1,1	3,0	2,4	3,0	3,6
6,3	5,2	4,8	2,6	1,0	7,3	7,2	5,3	6,5
8,3	6,3	4,2	4,0	3,8	3,9	4,2	4,6	7,7
6,6	5,3	4,7	2,9	1,5	6,7	6,7	5,2	6,7
5,3	4,1	2,9	2,0	-0,1	4,3	3,9	3,8	4,7

Bijlage A4 Kerngegevens, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Internationaal</i>					
Relevante wereldhandel	8,0	4,6	5,0	7,5	6,7
Prijspeil goederenimport	6,2	0,6	-18,0	-3,1	-0,6
Relevante wereldhandelsprijs	8,1	1,9	-11,6	-6,2	5,4
Olieprijs (Brent, niveau, dollars per vat)	28,7	27,6	14,4	18,4	15,0
Arbeidskosten per eenheid product verwerkende industrie in concurrerende landen (in guldens)	5,2	3,1	-3,4	-1,9	1,1
<i>Lonen en prijzen</i>					
Contractloon marktsector	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
Loonsom per werknemer marktsector	1,2	1,9	2,9	1,6	1,1
Arbeidskosten per eenheid product, verwerkende industrie (excl. olie-industrie)	-5,6	1,3	3,2	2,5	-2,3
Prijspeil goederenimport (excl. energie)	4,5	-0,1	-9,3	-1,6	2,0
Consumentenprijsindex	3,4	2,3	0,0	-1,0	0,5
<i>Volume bestedingen en productie</i>					
Particuliere consumptie	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Bruto investeringen bedrijven (excl. woningen)	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
Investeringen in woningen	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
Goederenimport (excl. energie)	9,7	5,7	2,9	5,1	11,0
Goederenimport	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0
Productie bedrijven (excl. energie)	3,9	3,7	2,3	2,0	2,7
Bruto binnenlands product	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
Reëel nationaal inkomen	2,7	3,7	3,3	-0,2	2,5
<i>Arbeidsmarkt</i>					
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	0,1	1,9	2,1	1,7	1,6
Werkgelegenheid in personen (\geq 12 uur/week)	0,7	1,9	2,0	1,7	1,5
Arbeidsaanbod in personen	0,6	0,7	1,7	1,8	1,4
<i>Collectieve sector</i>					
Financieringsstekort rijk (% BBP)	8,0	6,2	5,6	6,8	5,7
Vorderingstekort collectieve sector (% BBP)	5,5	3,6	5,1	5,9	4,6
Bruto schuld collectieve sector (ultimo jaar, % BBP)	66,8	71,5	73,5	76,1	79,4
Collectieve lastendruk (% BBP)	45,8	45,6	46,1	48,5	48,7
<i>Diversen</i>					
Koopkracht modale werknemer (excl. incidenteel)	-1,1	1,5	2,4	1,5	1,1
Nominaal beschikbaar gezinsinkomen	2,8	4,5	6,0	2,8	2,5
Arbeidsproductiviteit marktsector (excl. delfstoffenwinning, factorkosten)	4,4	1,0	1,3	-0,2	1,9
Prijs toegevoegde waarde marktsector (idem)	0,3	1,5	3,3	0,8	1,8
Reële arbeidskosten (idem)	0,6	0,2	-0,7	0,7	-0,7
Arbeidsinkomensquote (idem, niveau, %)	89,6	88,8	86,3	87,0	84,6
Besparingen van					
gezinnen (% BBP)	7,8	7,0	8,5	8,3	9,1
bedrijven (% BBP)	16,5	16,1	15,9	14,9	15,9
overheid (% BBP)	-1,1	0,9	-0,6	-0,6	-0,5
Lange rente (%)	8,1	7,3	6,4	6,4	6,4
Korte rente (%)	6,1	6,3	5,6	5,3	4,8

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
7,6	3,8	3,1	4,0	0,2	9,0	8,5	5,6	7,9	6½	6½
5,2	-1,7	-0,3	-1,9	-2,8	-0,2	0,2	0,7	2,6	-1¼	0
6,2	-4,6	0,9	-3,2	-2,3	1,9	-1,9	1,3	6,8	-¼	-½
18,3	23,7	20,0	19,4	17,1	15,8	17,1	20,7	19,2	13½	14½
3,3	0,5	6,3	0,5	0,3	-1,8	-5,3	2,8	4,9	-¼	-½
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,2	3	3
0,8	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4	1,3	2,0	2,3	3	4¼
-2,8	1,5	3,7	4,7	1,7	-6,7	-2,5	-0,9	-2,0	-¾	2
4,0	-2,6	-0,6	-1,6	-2,6	0,8	1,7	-0,4	2,6	0	0
1,1	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0	2,0	2,2	2	1¾
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	2,0	2,7	3,0	3¾	2¾
7,4	2,2	3,1	-2,2	-4,4	0,0	7,0	7,9	8,0	3½	5
0,7	-2,5	-5,4	6,4	-0,3	6,2	1,2	0,8	7,0	4	0
6,5	5,9	4,9	2,8	1,2	8,0	7,6	5,2	7,2	8¼	6
6,9	4,7	4,3	1,4	-2,7	8,1	7,9	6,1	7,6	7¼	5¾
5,0	4,4	2,8	1,8	0,4	3,5	2,7	3,0	4,1	3¾	3
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,1	3,6	4	3
5,5	4,4	1,9	1,0	0,9	4,0	2,6	3,8	4,4	4	2½
1,9	2,3	1,3	1,0	-0,1	-0,3	1,4	2,0	2,6	2¾	1¾
2,0	2,4	1,8	1,2	-0,2	0,1	2,4	2,3	2,9	3	1¾
1,2	2,6	1,4	1,3	1,0	1,1	1,9	1,5	1,8	1½	1½
5,1	4,6	3,7	3,8	3,2	1,9	2,3	1,4	1,5	1¾	1½
4,8	4,7	2,9	3,9	3,2	4,2	4,0	2,1	0,9	1¼	1¼
79,4	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9	79,2	77,1	71,4	68½	66¼
45,6	45,7	47,5	46,5	46,8	45,0	43,5	43,9	43,8	43¼	43½
2,1	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4	0,7	0,4	0,6	1½	¾
5,9	8,0	3,1	5,2	3,6	4,6	3,2	3,6	4,5	5¼	4
2,8	2,0	0,8	0,4	-0,1	4,4	1,1	0,4	2,3	1½	1½
1,6	1,1	1,4	1,7	1,7	2,0	0,8	1,0	1,5	1¾	1
-0,9	1,8	2,7	2,5	1,5	0,6	0,4	1,0	0,8	1	3
81,5	81,2	82,9	84,8	86,4	82,7	82,1	82,6	81,2	80½	81½
9,5	10,3	9,0	8,5	8,9	8,2	8,4	8,0	7,9	7½	7¼
17,6	16,9	16,3	15,8	15,7	17,8	17,7	18,2	18,4	18¼	17½
-0,1	-1,8	-1,3	-1,4	-1,7	-1,6	-0,9	-0,6	0,7	1	1½
7,2	8,9	8,7	8,1	6,4	6,9	6,9	6,2	5,6	4¾	5
7,3	8,7	9,3	9,4	6,9	5,2	4,4	3,0	3,3	3¾	3¾

Bijlage A5 *Volume consumptie, investeringen en invoer; winstindicatoren, 1984-1999*

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Consumptie</i>					
Voedings- en genotmiddelen	-0,7	0,8	1,5	1,0	1,0
Duurzame consumptiegoederen	1,8	4,1	5,1	3,4	-0,7
Vaste lasten	1,7	2,7	0,9	2,5	0,9
Overige goederen en diensten	1,3	3,2	3,1	3,4	1,7
Uitgaven voor toerisme in het buitenland	0,9	2,2	3,2	7,2	1,7
Totaal	1,2	2,8	2,6	2,7	0,8
Idem, excl. vaste lasten	1,0	2,9	3,3	2,8	0,8
<i>Investerings</i>					
Machines	15,5	20,1	8,2	2,2	0,2
Bedrijfsgebouwen	3,3	5,0	13,3	10,5	8,7
Wegvervoermiddelen	16,5	20,1	23,8	4,0	-17,8
Overige vervoermiddelen	-26,6	-7,6	-9,1	-42,9	4,6
Totaal bedrijven (excl. woningen)	5,5	13,1	10,7	0,4	1,6
Idem, excl. overige vervoermiddelen en energiesector	7,1	12,5	13,1	4,0	1,8
Woningen	4,4	-0,7	4,3	1,6	11,3
Overheid	9,4	-3,5	-5,3	1,7	5,7
<i>Winstgevendheid en vermogensverhoudingen marktsector</i>					
Kapitaalinkomensquote	10,4	11,2	13,7	13,0	15,4
Winstquote (van productie in Nederland) ^a	5,5	4,9	8,2	7,0	9,8
Rentabiliteit eigen vermogen ^a	7,2	5,7	9,2	8,3	9,5
Solvabiliteit ^a	41,2	40,9	42,7	43,5	43,4
<i>Invoer goederen</i>					
Consumptiegoederen	4,3	6,8	-0,3	6,2	2,3
Investeringsgoederen	14,1	19,2	10,0	2,2	2,5
Energie	0,5	-0,4	1,2	7,2	4,6
Overige grondstoffen en halfabrikaten	6,8	8,7	4,6	4,1	11,3
Totaal	5,5	7,1	3,6	4,6	8,0

^a Ongerekend banken en verzekeringswezen.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
3,1	2,3	0,6	2,7	- 0,3	1,7	1,8	1,8	1,4	1½	1¼
4,1	8,6	4,8	0,8	- 1,6	1,8	1,7	3,0	4,6	6½	3
2,1	3,8	3,7	2,1	2,6	1,5	2,4	2,7	1,2	2	2¾
4,5	2,8	2,6	3,9	1,7	3,3	2,0	2,9	4,5	4½	3
3,9	- 5,6	9,4	4,6	- 2,8	- 0,9	6,3	1,4	3,6	4¾	3½
3,5	4,2	3,1	2,5	1,0	2,2	2,0	2,7	3,0	3¾	2¾
4,1	4,4	2,8	2,7	0,3	2,5	1,9	2,7	3,9	4½	2¾
3,0	4,7	- 2,2	- 0,6	0,9	- 1,6	7,8	9,7	5,6	2¾	3
7,4	2,0	8,4	- 8,9	- 12,8	- 4,4	- 5,1	6,2	7,0	5¾	3½
5,9	7,0	6,8	1,3	- 27,2	- 10,3	35,9	12,0	12,4	11	3
115,0	- 21,0	24,6	- 23,7	13,6	41,9	- 0,1	- 17,0	13,0	- 23¾	15
7,4	2,2	3,1	- 2,2	- 4,4	0,0	7,0	7,9	8,0	3½	5
8,0	4,4	1,8	- 1,6	- 10,5	- 1,2	11,2	7,1	6,1	11½	4
0,7	- 2,5	- 5,4	6,4	- 0,3	6,2	1,2	0,8	7,0	4	0
1,7	7,2	- 3,5	4,2	0,7	4,4	2,3	3,1	0,1	3¼	1¾
18,5	18,8	17,1	15,2	13,6	17,3	17,9	17,4	18,8	19½	18½
11,7	12,0	10,2	7,7	5,7	9,1	10,1	10,9	12,3	13¼	12¼
10,9	9,7	9,1	6,9	5,3	8,9	9,9	10,6	11,7	12½	12
43,6	43,6	42,9	44,0	45,4	45,0	45,7	45,4	46,7	46½	46¼
4,4	9,1	7,5	1,5	- 3,2	3,5	0,9	4,2	3,9	5¾	4¼
13,6	4,6	1,5	- 1,9	- 5,1	2,0	11,3	5,4	5,3	5½	6½
0,4	- 1,6	- 1,2	2,2	1,0	4,4	3,8	3,7	4,2	2½	2½
7,3	4,7	4,9	1,8	- 2,7	10,9	9,5	6,9	9,3	8¼	6
6,9	4,7	4,3	1,4	- 2,7	8,1	7,9	6,1	7,6	7¼	5¾

Bijlage A6 *Inkomens en prijzen, 1984-1999*

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Loonvoet bedrijven</i>					
Contractloon (incl. overloop)	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
Incidenteel	<u>0,6</u>	<u>1,1</u>	<u>1,8</u>	<u>1,3</u>	<u>0,5</u>
Bruto loon	1,3	2,2	3,0	2,1	1,3
Sociale lasten werkgevers	<u>-0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,2</u>
Loonvoet marktsector	1,2	1,9	2,9	1,6	1,1
Loonvoet bedrijven	0,7	1,7	2,5	1,5	1,1
<i>Opbouw consumptieprijzen</i>					
Finale invoer	0,6	0,5	-0,1	-0,2	-0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,7	0,0	-1,2	-0,4	0,2
Invoer energie	0,1	0,1	-1,4	-0,1	-0,3
<i>Indirecte Belastingen</i>					
Huur	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4
Aardgas	0,3	0,3	-0,3	-1,3	-0,2
Kwartaire Diensten	0,0	0,2	0,0	-0,1	0,1
Arbeidskosten	-1,3	0,2	0,2	0,2	-0,3
Bruto margeverbetering (inclusief afschrijvingen en rente)	<u>0,3</u>	<u>0,8</u>	<u>2,5</u>	<u>1,1</u>	<u>0,8</u>
Consumptieprijzen	1,9	2,4	0,3	0,2	0,5
<i>Overige prijsindices</i>					
Consumentenprijsindex	3,4	2,3	0,0	-1,0	0,5
Afgeleide index, laag	2,3	2,5	0,0	-1,6	0,6
<i>Koopkracht modaal (excl. incidenteel)</i>					
Brutoloon	0,3	1,1	1,2	0,8	0,8
effect sociale lasten	1,2	1,2	1,8	0,0	-0,1
effect loonheffing/overheveling	0,8	1,5	-0,5	0,0	0,5
effect kinderbijslag	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>0,5</u>
Nominaal vrij beschikbaar inkomen	2,3	3,8	2,4	0,5	1,6
Reëel vrij beschikbaar inkomen	-1,1	1,5	2,4	1,5	1,1
<i>Koopkracht andere categorieën</i>					
Minimum plus	-1,5	0,7	2,2	1,3	1,1
Minimumuitkeringsgerechtigde	-3,3	-0,6	1,3	0,9	0,5
Idem, zonder kinderen	-3,2	-0,5	1,5	1,2	-0,2
<i>Gemiddelde wig (bedrijven)</i>					
	niveaus, in %				
Minimum plus	33	32	31	31	31
Modaal	47	45	45	45	44
2x modaal	58	56	55	55	54
<i>Netto Replacement Rate</i>					
Minimum uitkering/minimumloon	98,6	98,5	98,6	98,6	98,7
Minimum uitkering/0,8 x gemiddeld loon	84,0	82,4	81,2	81,2	80,5

^a Totaal effect van belasting- en premieheffing niet nader uitgesplitst in verband met de herziening van het belastingstelsel (Oort).

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,2	3	3
<u>0,8</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,7</u>	<u>-0,4</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,3</u>	<u>1,1</u>	<u>0,2</u>	<u>½</u>	<u>¾</u>
2,2	2,9	3,5	3,6	2,7	2,3	1,1	2,7	2,4	3½	3¾
<u>-1,4</u>	<u>0,1</u>	<u>0,9</u>	<u>0,5</u>	<u>0,2</u>	<u>0,1</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,8</u>	<u>-0,1</u>	<u>-½</u>	<u>½</u>
0,8	3,0	4,4	4,1	2,9	2,4	1,3	2,0	2,3	3	4¼
0,8	3,2	4,4	4,1	3,2	2,7	1,3	1,9	2,1	3	4¼
0,6	0,0	0,3	0,3	0,0	-0,1	-0,2	0,0	0,5	¼	0
0,4	-0,3	0,2	-0,1	-0,3	0,1	0,1	0,0	0,3	0	0
0,5	0,2	0,0	-0,2	-0,2	-0,1	0,0	0,4	0,1	-½	0
-0,5	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1	0,4	0,2	¼	¼
0,3	0,4	0,6	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7	0,6	½	½
0,0	0,3	0,2	-0,1	-0,2	0,1	0,0	0,1	0,3	0	-¼
0,2	0,5	0,7	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	½	½
-1,0	0,1	1,0	1,1	1,1	-0,7	-0,2	0,4	-0,1	½	1
<u>0,8</u>	<u>1,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,7</u>	<u>0,4</u>	<u>2,3</u>	<u>0,5</u>	<u>-0,5</u>	<u>-0,2</u>	<u>½</u>	<u>-½</u>
1,2	2,2	3,2	3,1	2,1	2,8	1,4	1,6	2,0	2¼	1¾
1,1	2,5	3,1	3,2	2,6	2,7	2,0	2,0	2,2	2	1¾
2,1	2,4	2,6	2,4	2,2	2,3	1,6	1,2	1,9	1¾	1¼
1,4	2,9	3,5	4,3	3,1	1,8	1,4	1,7	2,2	3	3
1,7		0,2	0,6	-1,1	-0,5	1,3	0,5	0,6	5	-½
-0,4	2,1 ^a	-0,5	-1,3	1,3	1,1	0,6	0,2	0,0	-4¾	0
<u>0,5</u>		<u>0,1</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>-0,6</u>	<u>0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>¼</u>	<u>0</u>
3,2	5,0	3,3	3,7	3,2	2,3	2,7	2,4	2,8	3½	2½
2,1	2,4	0,2	0,5	0,6	-0,4	0,7	0,4	0,6	1½	¾
1,1	0,7	0,0	1,4	0,8	-0,6	0,5	0,4	0,6	2½	¾
0,2	1,5	-0,2	0,1	-0,4	-2,1	-0,2	-0,2	0,4	1¾	1
0,2	1,4	-0,4	0,0	-0,4	-2,0	-0,4	-0,2	0,5	1¾	1
30	29	29	29	28	27	25	21	19	13	15
42	41	42	42	42	42	41	41	40	40	41
54	52	52	54	54	54	53	53	53	53	53
99,2	99,5	99,5	98,9	99,1	98,5	98,6	98,1	98,2	97,8	97,9
78,6	78,0	77,7	77,5	76,6	75,8	75,2	74,1	73,9	73,7	73,6

Bijlage A7 Kerngegevens arbeidsmarkt^{a,b,c}, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
Bevolking (dzd personen)	14424	14492	14572	14665	14760
w.v. 15-64 jaar ^d	9815	9923	10019	10111	10187
w.v. in volledig dagonderwijs	1215	1228	1224	1223	1179
werkend (12 uur of meer per week)	4949	5045	5149	5237	5320
werkloosheids- of bijstandsuitkering	868	868	839	854	856
uitkering wegens arbeidsongeschiktheid	777	795	808	817	835
uitkering wegens ziekte	314	310	327	338	348
VUT- of AWW-uitkering	233	244	249	258	268
Participatiegraad 20-64 jaar (%)	60	60	61	61	61
w.v. mannen	81	80	80	80	80
vrouwen	40	40	41	42	43
Beroepsbevolking (dzd personen) ^e	5530	5570	5667	5767	5850
Arbeidsvolume (dzd arbeidsjaren)	4643	4730	4828	4911	4989
w.v. overheid	696	705	708	714	708
bedrijven	3947	4025	4120	4197	4281
w.v. loontrekkers	3342	3420	3513	3585	3668
zelfstandigen	605	605	607	612	613
Verhouding personen/arbeidsjaren werkgelegenheid (%)	118	118	118	119	119
Werkgelegenheid (dzd personen)	5492	5590	5719	5833	5951
Idem, 12 uur of meer per week (dzd personen)	4996	5088	5192	5281	5360
Werkloze beroepsbevolking (dzd personen)	534	482	475	486	490
Idem, in % van de beroepsbevolking	9,7	8,7	8,4	8,4	8,4
Personen met een werkloosheidsuitkering (dzd personen)	680	667	639	644	642
Vacatures (dzd) ^f	31	58	75	82	75

^a Cijfers voor werkgelegenheid en beroepsbevolking zijn exclusief WSW-ers.

^b Cijfers voor werkgelegenheid en beroepsbevolking zijn gebaseerd op de Arbeidsrekeningen, de Enquête Beroepsbevolking en de Nationale Rekeningen.

^c Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld.

^d De onderscheiden categorieën sluiten elkaar niet altijd uit. Dit geldt met name voor werkenden en uitkeringsontvangers.

^e De beroepsbevolking is gelijk aan de som van het aantal werkzame personen met een baan van 12 uur of meer per week en de werkloze beroepsbevolking.

^f Exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs. Vóór 1994 ook exclusief het aantal vacatures bij sociale werkplaatsen, uitzendbureaus en uitleenbedrijven.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
14849	14952	15070	15184	15290	15383	15459	15530	15611	15700	15789
10245	10305	10372	10434	10490	10535	10569	10604	10641	10681	10726
1160	1144	1141	1135	1142	1147	1145	1134			
5426	5556	5662	5733	5722	5729	5868	6004	6175	6354	6473
841	794	783	811	887	1001	1007	983	909	825	798
857	891	907	921	930	921	886	869	877	896	898
374	409	405	396	394	336	352	334	347	352	354
289	311	322	326	328	330	324	320	313	283	282
62	62	63	63	63	64	65	65	66	67	67
79	79	79	78	78	78	79	79	79	80	80
44	45	46	47	48	48	50	51	52	53	54
5918	6015	6097	6178	6238	6309	6430	6528	6644	6740	6834
5084	5203	5273	5328	5322	5304	5380	5486	5629	5780	5876
705	702	694	688	685	677	667	656	657	662	665
4379	4501	4579	4640	4637	4627	4713	4830	4972	5118	5211
3765	3883	3960	4015	3994	3965	4043	4141	4273	4405	4495
614	618	619	625	643	662	670	689	699	713	716
120	120	121	121	121	123	123	123	123	124	124
6091	6259	6383	6458	6461	6507	6611	6754	6940	7143	7282
5466	5596	5697	5767	5757	5762	5897	6034	6206	6385	6504
452	419	400	411	481	547	533	494	438	355	330
7.6	7.0	6.6	6.7	7.7	8.7	8.3	7.6	6.6	5.3	4.8
623	575	563	587	664	777	792	765	701	625	605
90	115	98	71	41	41	55	68	85		

Bijlage A8 Kerngegevens collectieve sector, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	in % BBP				
<i>I Collectieve uitgaven</i>					
Directe bestedingen	20,4	19,9	19,4	19,7	19,3
w.v. loonsom	11,5	11,0	10,8	11,0	10,5
materiële consumptie	5,9	6,0	5,9	6,0	6,0
investeringen	3,1	2,9	2,6	2,7	2,8
Inkomensoverdrachten	30,4	29,6	29,8	30,2	30,0
w.v. binnenland	28,5	27,8	27,8	28,2	28,0
buitenland	1,9	1,8	2,0	2,0	2,0
Kostprijsverlagende subsidies	2,2	2,4	2,3	2,4	2,3
Rente	5,6	6,1	6,3	6,5	6,3
Vermogensoverdrachten	<u>2,6</u>	<u>2,4</u>	<u>2,9</u>	<u>3,1</u>	<u>2,4</u>
Collectieve uitgaven bruto (excl. kredieten)	61,3	60,4	60,7	61,9	60,3
Kredietverlening	<u>3,5</u>	<u>2,9</u>	<u>3,1</u>	<u>2,9</u>	<u>2,5</u>
Collectieve uitgaven bruto (incl. kredieten)	64,8	63,3	63,7	64,7	62,8
Niet-belastingmiddelen overig	9,0	9,7	9,3	7,7	7,6
Statistische verschillen	<u>-0,1</u>	<u>-0,4</u>	<u>-1,2</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,3</u>
Collectieve uitgaven netto	55,8	54,0	55,6	57,5	55,5
<i>II Collectieve lasten en gasbaten binnenland</i>					
Collectieve lasten	45,8	45,6	46,1	48,5	48,7
Gasbaten binnenland	<u>2,2</u>	<u>2,3</u>	<u>2,2</u>	<u>1,2</u>	<u>0,8</u>
Totaal	48,0	48,0	48,3	49,8	49,5
<i>III Financieringstekort</i>					
Rijk	8,0	6,2	5,6	6,8	5,7
Lagere overheid	0,1	0,7	1,6	1,2	0,8
Sociale fondsen	<u>-0,3</u>	<u>-0,9</u>	<u>0,1</u>	<u>-0,3</u>	<u>-0,5</u>
Collectieve sector	7,7	6,0	7,3	7,7	5,9
<i>IV Overige kerngegevens</i>					
Vorderingentekort collectieve sector ^a	5,5	3,6	5,1	5,9	4,6
Bruto schuld collectieve sector (EMU; ultimo) ^{a,b}	66,8	71,5	73,5	76,1	79,4
Bruto staatsschuld (ultimo) ^a	50,1	53,7	54,3	56,9	60,1
Verhouding inactieven/actieven (%)	83,4	83,2	82,8	82,6	82,1

^a Vanaf 1988 in % geharmoniseerd BBP.

^b Bij internationale vergelijking is relevant dat Nederland, anders dan in de andere landen van de EU, een vermogen van ruim 30% BBP (1997) heeft afgezonderd in het ABP ter dekking van de ambtenarenpensioenen.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
18,7	18,4	18,3	18,6	18,8	18,4	18,2	17,8	17,4	17,2	17,2
10,0	9,7	9,6	9,8	10,0	9,6	9,6	9,3	9,1	9,1	9,2
6,0	5,9	5,9	6,0	6,0	6,0	5,8	5,8	5,7	5,6	5,5
2,7	2,8	2,8	2,8	2,8	2,8	2,7	2,7	2,6	2,6	2,6
29,0	28,2	28,6	29,3	29,3	28,2	27,2	26,6	25,9	25,2	24,9
27,0	26,2	26,3	27,1	27,0	26,0	25,1	24,5	23,7	23,0	22,8
2,1	2,0	2,3	2,2	2,3	2,2	2,2	2,1	2,2	2,2	2,1
2,3	2,2	2,3	2,3	2,1	2,0	1,3	1,4	1,7	1,5	1,6
5,9	5,8	6,0	6,0	6,2	5,9	5,6	5,5	5,2	4,7	4,5
<u>1,9</u>	<u>1,7</u>	<u>1,3</u>	<u>1,2</u>	<u>1,2</u>	<u>1,1</u>	<u>1,6</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>	<u>1,1</u>	<u>1,4</u>
57,8	56,2	56,6	57,5	57,5	55,6	53,9	52,2	50,9	49,8	49,7
<u>1,6</u>	<u>1,3</u>	<u>1,0</u>	<u>0,9</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>1,8</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,6</u>
59,4	57,5	57,6	58,4	58,3	56,4	55,7	52,8	51,4	50,3	50,3
8,4	7,6	7,2	7,4	7,7	7,7	8,6	6,6	6,1	5,5	5,7
<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,1</u>	<u>0,0</u>	<u>0,2</u>	<u>-0,2</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>	<u>0,0</u>
51,1	49,9	50,2	51,1	50,6	48,5	47,3	46,3	45,3	44,8	44,6
45,6	45,7	47,5	46,5	46,8	45,0	43,5	43,9	43,8	43,3	43,5
<u>0,6</u>	<u>0,6</u>	<u>0,8</u>	<u>0,8</u>	<u>0,7</u>	<u>0,6</u>	<u>0,5</u>	<u>0,5</u>	<u>0,6</u>	<u>0,4</u>	<u>0,3</u>
46,2	46,4	48,3	47,2	47,5	45,5	44,0	44,4	44,4	43,7	43,7
5,1	4,6	3,7	3,8	3,2	1,9	2,3	1,4	1,5	1,6	1,5
0,0	0,0	-0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	-0,3	-0,5	-0,2	-0,1
<u>-0,3</u>	<u>-0,8</u>	<u>-1,4</u>	<u>0,0</u>	<u>-0,1</u>	<u>1,1</u>	<u>1,0</u>	<u>0,7</u>	<u>-0,1</u>	<u>-0,4</u>	<u>-0,5</u>
4,9	3,8	2,2	3,9	3,1	2,9	3,3	1,8	0,9	1,1	0,9
4,8	4,7	2,9	3,9	3,2	4,2	4,0	2,1	0,9	1,2	1,3
79,4	79,2	79,0	80,0	81,2	77,9	79,2	77,1	71,4	68,5	66,4
61,2	62,0	62,8	63,9	64,2	60,9	62,6	61,4	58,5	56,4	55,5
82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	80,2	77,6	74,3	73,1

Bijlage A9 Collectieve uitgaven naar beleidsmatige clusters, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
volumemutaties					
Defensie	-0,2	1,0	7,0	-4,2	2,3
Onderwijs	-1,3	1,8	3,8	1,7	-0,9
Openbaar bestuur/openbare orde	2,1	4,2	1,6	4,2	4,2
Infrastructuur en milieu	14,6	-5,6	-5,4	-1,8	3,0
Zorg	-0,1	4,1	5,7	3,4	1,1
Sociale zekerheid	2,9	0,7	1,1	0,8	1,5
Subsidies	8,5	6,5	-5,2	3,3	5,2
Overdrachten buitenland	12,4	-0,3	11,6	0,6	6,1
Rentelasten	9,0	11,3	7,4	4,3	-0,7
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	3,3	2,9	2,7	2,0	1,9
Kredietverlening ^a	-13,7	-10,8	23,0	3,7	-25,0
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	1,9	2,0	4,0	2,1	-0,1
Bruto binnenlands product	3,3	3,0	2,8	1,4	2,6
prijsmutaties					
Defensie	2,8	-0,5	-3,0	0,2	0,4
Onderwijs	0,3	0,0	-1,7	0,4	-0,9
Openbaar bestuur/openbare orde	0,4	-0,2	-2,3	0,4	-0,7
Infrastructuur en milieu	2,3	1,6	-0,3	0,3	1,1
Zorg	-0,8	0,8	1,2	2,1	2,0
Sociale zekerheid	-1,3	-1,1	0,2	-0,3	1,2
Subsidies	1,4	1,9	-0,3	0,0	0,8
Overdrachten buitenland	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Rentelasten	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Collectieve uitgaven (excl. kredietverlening)	0,0	0,1	-0,5	0,2	0,7
Kredietverlening ^a	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2
Collectieve uitgaven (incl. kredietverlening)	0,1	0,2	-0,5	0,2	0,8
Bruto binnenlands product	1,4	1,8	0,1	-0,7	1,2

^a Inclusief WIR, KST en debudgettering.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-2,7	-0,4	-2,2	-0,9	-5,5	-3,3	-5,4	-0,3	-3,8	-¼	-2½
-0,4	1,9	-0,6	1,7	0,1	0,6	1,8	2,4	0,7	2¼	1¾
4,4	2,4	4,1	2,3	4,1	3,3	1,3	-0,2	2,8	2	2½
-4,9	9,8	-1,2	5,5	3,5	5,0	-3,1	6,5	-1,4	10¾	11¼
0,0	4,9	4,4	4,2	0,6	2,0	3,6	2,1	0,3	5	2¾
0,9	1,6	0,2	0,6	0,6	0,9	-0,4	-1,2	-0,8	-¾	0
5,7	-2,7	1,3	2,3	-8,9	-2,0	-10,2	-20,1	14,6	½	10½
6,4	-2,1	20,0	-3,3	2,1	0,4	0,8	5,9	5,0	1½	1¾
-2,2	2,2	6,6	2,3	3,1	-1,3	-3,3	1,6	-2,4	-4¾	-2¾
1,1	2,0	2,7	1,7	0,7	1,0	-0,3	-0,2	0,8	1	1¾
-38,5	-19,4	-33,9	-12,4	-7,7	-3,7	-24,4	5,0	6,6	7½	-½
-1,2	1,3	1,7	1,4	0,6	0,9	-0,6	-0,2	0,8	1¼	1¾
4,7	4,1	2,3	2,0	0,8	3,2	2,3	3,1	3,6	4	3
2,1	2,6	2,8	5,3	0,7	-1,3	1,8	1,9	1,7	3	2¾
0,4	3,0	3,2	4,5	2,0	2,6	3,1	1,7	2,0	3¼	3¼
1,0	2,2	3,0	3,6	2,3	2,0	2,5	1,0	2,4	3	2¾
2,2	2,4	2,5	1,9	1,5	1,2	1,3	1,6	2,0	2½	1¾
3,7	2,8	5,0	3,4	4,0	1,2	2,1	0,0	5,5	2¾	3½
0,4	3,1	3,5	4,7	0,8	-0,3	-1,5	2,8	1,2	1½	2¾
1,3	2,4	3,1	2,9	2,2	2,4	2,0	1,6	2,1	2¼	2
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,8	1,5	2,2	2	1¾
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,8	1,5	2,2	2	1¾
1,3	2,7	3,4	3,8	1,9	1,1	1,1	1,6	2,4	2¼	2¾
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,8	1,5	2,2	2	1¾
1,3	2,7	3,4	3,7	1,9	1,2	1,1	1,6	2,4	2¼	2¾
1,2	2,3	2,7	2,3	1,9	2,3	1,8	1,5	2,2	2	1¾

Bijlage A10 Sociale zekerheid, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mld gld				
<i>I Exploitatierkening sociale verzekeringen</i>					
Uitkeringen	81,5	83,0	84,6	87,0	89,7
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	5,8	6,0	5,5	6,4	6,5
Kapitaaloverdrachten gezinnen	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Administratiekosten	3,1	3,1	3,2	3,3	3,5
Exploitatiesaldo	2,0	3,5	-0,1	1,7	4,1
Premies werkgevers bedrijven en overheid	31,9	33,4	35,3	36,2	36,8
Premies gezinnen	52,0	53,6	50,5	54,1	57,1
Werkgeverspremies over SV-uitkeringen	5,8	6,0	5,5	6,4	6,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten overheid	1,8	1,7	1,1	0,9	2,5
Per saldo ontvangen inkomensoverdrachten bedrijven	-0,0	-0,0	-0,0	-0,0	-0,0
Kapitaaloverdrachten overheid	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Ontvangen rente	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8
<i>II Inactieven/actieven</i>					
inactieven (dzd uitkeringsjaren)	3664	3733	3780	3828	3862
arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. Ziektewet)	4394	4486	4566	4635	4702
i/a-ratio (%)	83,4	83,2	82,8	82,6	82,1
i/a-deelratio's (%):					
AOW	39,4	39,7	39,9	40,0	40,3
AWW / ANW	3,8	3,7	3,6	3,6	3,5
ZW / AAW / WAO	21,2	21,1	21,5	21,6	21,8
WW / Vorstverlet / RWW / IOAW / IOAZ	15,1	14,7	13,9	13,5	12,8
overig bijstand	3,8	4,0	3,9	3,9	3,8
	mutaties per jaar in %				
<i>III De koppeling</i>					
contractloon ^a	0,7	1,1	1,2	0,8	0,8
bruto minimum loon	-3,0	0,0	0,0	0,0	0,5
netto minimum uitkering	0,1	1,8	1,5	0,0	0,5

^a Tot en met 1991: contractloon bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
88,6	101,3	108,4	116,2	121,8	121,2	123,6	125,2	134,6	136,0	142,9
6,3	3,6	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,5	2,0	4,0	4,2
0,1	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
3,5	3,9	4,2	4,7	5,1	5,2	5,3	5,1	4,9	4,7	5,0
2,3	-0,5	2,4	1,4	-2,1	-4,5	-2,8	-4,7	2,8	3,0	5,8
35,8	18,7	19,9	21,0	21,2	19,6	22,3	24,6	25,6	45,1	47,4
55,6	69,2	77,5	83,8	86,4	96,9	98,7	95,7	107,7	90,9	98,1
6,3	3,6	4,1	4,4	4,4	3,3	2,8	2,5	2,0	4,0	4,2
1,9	15,6	16,2	15,7	15,8	4,2	4,2	4,8	8,7	7,7	7,9
-0,0	-0,0	-0,0	-0,0	-0,0	-0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
1,1	1,3	1,3	1,6	1,3	1,0	0,7	0,5	0,2	0,1	0,3
3933	3991	4021	4056	4142	4173	4183	4167	4134	4073	4074
4769	4858	4928	4988	4980	5014	5074	5198	5328	5474	5568
82,5	82,1	81,6	81,3	83,2	83,2	82,4	80,2	77,6	74,3	73,1
40,4	40,3	40,2	40,2	40,8	41,0	41,0	40,5	40,0	39,3	39,1
3,6	3,8	3,8	3,8	3,8	3,8	3,7	3,6	3,4	2,7	2,6
22,5	23,4	23,3	23,0	23,0	21,5	20,9	19,7	19,6	19,4	19,2
12,2	11,1	10,7	10,8	12,1	13,6	13,7	13,2	11,8	10,3	9,8
3,7	3,6	3,6	3,5	3,4	3,3	3,2	3,2	2,9	2,6	2,5
1,4	2,9	3,5	4,2	3,1	1,5	1,2	1,6	1,9	2,9	3,1
0,0	1,8	3,1	3,1	0,7	0,0	0,0	1,4	1,7	2,7	3,1
3,0	3,9	3,1	4,2	2,1	0,8	1,7	2,2	2,3	3,3	3,1

Bijlage A11 Zorg, 1984-1999

	1984	1985	1986	1987	1988
	mutaties per jaar in %				
<i>Uitgaven</i>					
Gehandicapten en geestelijke gezondheidszorg	.	2,4	3,8	2,6	3,3
Verzorgings- en verpleeghuizen, gezinsverzorging	.	3,0	3,1	1,4	1,6
Ziekenhuiszorg en specialistische hulp	.	0,9	2,0	0,5	1,5
Huisartsen, tandheelkunde en paramedici	.	3,5	4,2	5,6	3,4
Genees- en hulpmiddelen	.	9,5	9,6	12,1	3,9
Preventie, beheer en diversen	.	-1,1	5,4	0,6	3,5
Totaal	.	2,4	3,6	2,6	2,4
Idem in mld gld	39,5	40,4	41,9	43,0	44,0
Idem in % BBP	9,7	9,5	9,6	9,7	9,6
<i>Financiering</i>					
	mld gld				
AWBZ ¹	9,1	9,5	9,7	10,4	10,5
ZFW	14,6	15,0	14,9	15,3	15,6
Particulier	.	.	.	7,2	7,3
Overheid	5,4	5,3	6,2	6,1	6,1
Eigen betalingen/overig ²	.	.	.	4,5	4,8
Financieringsachterstand (enkelvoudig)	0,5	0,4	0,3	-0,5	-0,2
<i>Aantal verzekerden tweede compartiment</i>					
	dvd personen				
Ziekenfondswet	9603	9630	9083	8973	9022
Particulier	4657	4852	5489	5550	5604
<i>Volume-indicatoren</i>					
	mutaties per jaar in %				
Bezette bedden inst. vers. gehandicapten	2,0	0,9	0,4	0,4	0,9
Bezette bedden psychiatrische ziekenhuizen	-1,8	-0,1	0,1	0,9	0,7
Bewoners verzorgingshuizen	-0,6	-1,4	-0,8	-1,2	-1,3
Bezette bedden verpleeghuizen	1,1	1,2	1,0	0,7	1,1
Bezette bedden ziekenhuizen	-4,3	-2,1	-3,0	-3,7	-2,0
Contacten met de huisarts ³	.	.	-2,3	6,3	-1,2
Contacten met de tandarts ³	.	.	0,5	0,6	0,7
Contacten met de fysiotherapeut ³	.	.	16,4	5,2	6,4
Consumptie geneesmiddelen en farmaceutische producten	.	.	2,2	6,6	8,7
<i>Prijsindicatoren</i>					
Verpleging in ziekenhuizen e.d.	.	.	1,8	0,1	0,5
Diensten van artsen en verpleegkundigen	.	.	-0,4	-0,8	1,8
Geneesmiddelen en farmaceutische producten	.	.	1,9	2,5	-4,0
Medische verzorging totaal	-0,4	1,3	1,3	0,2	0,3
<i>Werkgelegenheid in arbeidsjaren</i>					
Instellingen voor verst. gehandicapten	2,0	-0,3	2,9	2,5	2,3
Psychiatrische ziekenhuizen	1,5	-0,2	2,4	13,0	1,9
Verzorgingshuizen	-0,8	1,7	0,7	0,6	-0,1
Verpleeghuizen ⁴	0,9	3,3	2,2	4,3	1,1
Ziekenhuizen	-1,9	1,0	2,1	0,9	0,0

¹ Inclusief eigen betalingen.² Exclusief eigen betalingen AWBZ.³ 1988 en 1989 (contacten met de huisarts ook 1995 en 1996) geconstrueerd uit tweejaarscijfers.⁴ Vanaf 1985 inclusief verzorgingshuizen met een bijzondere functie (waaronder kloosterbejaardenoorden).

1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
2,7	6,9	6,5	6,5	6,1	5,7	3,4	4,3	6,1	5¾	7¼
2,6	5,6	4,8	4,4	4,7	3,0	0,6	3,4	4,3	4	7
3,4	7,0	9,3	6,5	1,7	2,9	3,2	3,2	3,9	3¾	6
3,8	6,8	8,1	4,7	2,6	2,4	1,8	1,6	3,4	3	6½
6,8	12,3	8,8	8,5	8,7	0,9	7,8	3,3	5,0	6	7¾
8,4	5,6	6,1	6,2	4,0	-0,4	9,9	9,2	7,0	4	1¼
3,8	7,0	7,4	6,0	4,0	2,9	3,3	3,6	4,6	4¼	6¼
45,6	48,8	52,4	55,6	57,8	59,4	61,4	63,7	66,6	69½	73¾
9,4	9,5	9,7	9,8	10,0	9,7	9,6	9,5	9,4	9,2	9,4
14,0	15,0	16,4	22,9	24,5	25,2	26,6	20,3	26,7	27¾	29¾
14,8	15,7	17,3	15,1	15,8	16,5	16,3	21,8	23,1	23¾	25½
7,2	7,7	8,7	7,8	8,1	8,0	7,1	9,5	9,2	10	10¾
4,8	5,0	5,4	5,5	5,7	5,6	6,0	6,0	2,8	3¼	3¼
4,7	4,4	4,5	4,8	4,3	4,3	3,5	3,6	2,5	2½	1½
0,3	1,0	0,1	-0,4	-0,8	-0,4	0,2	0,2	-0,2	.	.
9145	9188	9235	9328	9423	9574	9694	9776	9906	9930	9970
5518	5557	5619	5650	5673	5660	5544	5566	.	.	.
1,7	1,1	1,3	1,6	1,8	2,3	1,4	0,8	.	.	.
-1,6	0,7	0,6	-0,5	0,4	-0,4	-2,0	-1,1	.	.	.
-1,4	-0,8	-1,2	-1,2	-2,2	-2,4	-3,0
1,0	0,4	0,9	1,6	1,9	1,5	1,9	1,0	.	.	.
-1,3	-3,2	-1,8	-2,1	-1,4	-1,7	-2,1	-1,8	.	.	.
-1,2	4,3	3,5	6,1	-1,8	-1,6	-1,0	-1,4	.	.	.
0,7	-9,0	6,1	0,8	-4,3	22,2	-8,2	-4,3	.	.	.
6,4	9,0	0,8	4,4	-9,7	0,9	-3,4	-7,6	.	.	.
8,0	10,9	6,4	8,9	7,0	4,9	4,6	5,0	.	.	.
1,2	4,5	5,6	3,5	3,7	2,6	2,5	1,4	4,4	.	.
1,2	2,8	3,7	1,9	-1,3	0,4	1,2	1,5	-2,0	.	.
-2,9	-1,2	0,1	1,8	-1,1	-0,3	-0,4	-6,1	-2,4	.	.
0,6	3,1	4,2	2,8	1,6	1,6	1,7	0,2	1,7	.	.
2,5	2,8	2,2	3,4	1,9	1,9	3,2
0,4	3,1	2,0	1,9	1,0	0,5	0,7
0,3	0,8	0,2	1,9	-1,2	-2,0	-0,3
1,5	1,2	1,8	2,2	1,5	0,8	2,4
0,6	1,0	0,6	1,9	0,0	-1,7	0,1

Verklaring van afkortingen

Algemene Arbeidsongeschiktheidswet

AAW	
ABP	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
ABW	Algemene Bijstandswet
AEX	Amsterdam Exchange Index
ANIE	Asian New Industrialized Economies
Anw	Algemene Nabestaandenwet
AOW	Algemene Ouderdomswet
ASEAN	Association of South-East Asian Nations; Associatie van Zuidoost-Aziatische landen
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
AWF	Algemeen Werkloosheidsfonds
AWW	Algemene Weduwen- en Wezenwet
BBP	Bruto Binnenlands Product
BTW	Belasting op de Toegevoegde Waarde
BV	Besloten Vennootschap
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond
CPB	Centraal Planbureau
DNB	De Nederlandsche Bank
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESB	Economisch Statistische Berichten
EU	Europese Unie
Euro	Valuta EMU
Fed	Federal Reserve System; stelsel van centrale banken VS
FES	Fonds Economische Structuurversterking
FNV	Federatie van Nederlandse Vakverenigingen
GOS	Gemenebest van Onafhankelijke Staten
HAVO	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
HBO	Hoger Beroeps Onderwijs
HICP	Harmonized Index of Consumer Prices

HSL	Hoge Snelheids Lijn
HWWA	Hamburgisches Weltwirtschaftliches Archiv - Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg
ICT	Informatie- en Communicatietechnologie
I/A	Inactieven/Actieven
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung, München
IHS	Individuele Huur Subsidie
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IOAW	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Werknemers
IOAZ	Inkomensvoorziening Oudere en gedeeltelijk Arbeidsongeschikte werkloze Zelfstandigen
KST	Kleinschaligheidstoeslag
M/V	Mannen/Vrouwen
MBA	Master of Business Administration
MBO	Middelbaar Beroeps Onderwijs
MDW	Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit
MEV	Macro Economische Verkenning
MIMIC	Micro Macro model to analyze the Institutional Context
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MOOZ	Wet Medefinanciering Oververtegenwoordiging Oudere Ziekenfondsverzekerden
NNI	Netto Nationaal Inkomen
NV	Naamloze Vennootschap
O&O	Opleidings- en Ontwikkelingsfonds
OECD	zie OESO
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organisation of Petroleum Exporting Countries; Organisatie van olieëxporterende landen
OPL	Overige Publiekrechtelijke Lichamen
OR	Ondernemingsraad
OT	Overhevelingstoeslag
P/A	Personen/Arbeidsjaren
PEMBA	Premiedifferentiatie en Marktwerking bij Arbeidsongeschiktheidsregelingen
ROA	Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt
RWW	Rijksgroepsregeling Werkloze Werknemers
SER	Sociaal Economische Raad
SPAK	Specifieke Afdrachtkorting
SV	Sociale Verzekering
SZW	Sociale Zaken en Werkgelegenheid

TBA	Wet Terugdringing Beroep op de Arbeidsongeschiktheidsregelingen
VBO	Voortgezet Beroeps Onderwijs
VN	Verenigde Naties
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VpB	Vennootschapsbelasting
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde Uittreding
VWS	Volksgezondheid, Welzijn en Sport
VWO	Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WGF	de (decentrale) wachtgeldfondsen
WIR	Wet Investeringsrekening
WKA	Wet Koppeling met Afwijkingsmogelijkheid
WML	Wettelijk Minimumloon voor volwassenen
WNVZ	Werknemersverzekeringen
WO	Wetenschappelijk Onderwijs
WSW	Wet Sociale Werkvoorziening
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen
WVA	Wet Vereenvoudiging Afdracht loonbelasting en premie voor de volksverzekering
WW	Werkloosheidswet
ZFW	Ziekenfondswet
ZW	Ziektewet